

Қазақ технология және бизнес университеті

Мадина Конратбаевна Тузубекова

Кунсая Тасболатовна Тулегенова

Сайрангуль Хабибулловна Алимбай

Инара Ельшатовна Сарыбаева

Экономикалық теория

Оқу құралы

Нұр-Сұлтан

2021

УДК 330 (075.8)

ББК 65.01 я73

Э 40

Экономикалық теория. Оқу құралы. / М.К.Тузубекова, К.Т.Тулегенова, С.Х.Алимбай, И.Е. Сарыбаева / Нұр-Сұлтан, 2021. –213бет

ISBN 978-601-263-595-9

Сын-пікір берушілер:

Ж.А. Анафияева, экономика ғылымдарының докторы, Қазақ агротехникалық университетінің «Менеджмент» кафедрасының профессоры.

Б.С. Толысбаев, экономика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Менеджмент» кафедрасының меңгерушісі.

Г.К. Казбеков, экономика ғылымдарының кандидаты, Қазақ технология және бизнес университетінің «Менеджмент және туризм» кафедрасының меңгерушісі.

Авторлар:

М.К.Тузубекова, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент

К.Т. Тулегенова, магистр, аға оқытушы

С.Х. Алимбай, магистр, аға оқытушы

И.Е. Сарыбаева, магистр, аға оқытушы

Бұл еңбекте экономикалық теория пәні бойынша өзекті мәселелер қамтылды. Оқу бағдарламасындағы әр тақырып жеке-жеке талданды. Әр мәселені жан-жақты толық түсіну үшін нақты материалдар, кестелер, суреттер және формулалар келтіріліп, күрделі экономикалық байланыстар мәнін ашу үшін қисық сызық графигі қолданылды.

Еңбекті жазу үстінде авторлар өздерінің көп жылдарда жинақталған тәжірибесін, дәріс беруі негізінде алды.

Негізінен осы оқу құралында беріліп отырған материалдар жоғары және орта кәсіптік оқу орындарындағы студенттер үшін, магистранттар, оқытушылар және жалпы экономикалық білімге талпынушылар үшін де аса қажетті материал бола алады.

УДК 330 (075.8)

ББК 65.01 я73

ISBN 978-601-263-595-9

«Экономикалық теория» оқу құралы университеттің оқу-әдістемелік отырысында қаралып, Ғылыми Кеңесінде бекітілген.

Алғы сөз

Экономикалық теория – Экономика жүйесіндегі барлық салалардың теориялық негізін қамтиды және Экономикалық теориямен түйісетін табиғаттану пәндерін меңгеруге көмегін тигізеді. Өйткені ол-Экономикалық құбылыстар мен байланыстардың мәнін аша алатын күрделі теориялық пән. Экономикалық теория қоғамдық қатынастардың сан-салалы жақтарын танып білуде, Экономикалық заңдар әрекетінің механизмін нақты өмірде қолданудың негізгі тәсілі болып табылады.

Қоғамдық өндірістің қалыптасып, оның дамуына байланысты, ондағы Экономикалық қатынастар да дамып, жетіліп келеді. Адамзат баласының өсу тарихының әр кезеңіне сәйкес, бұл ғылымның түсінігі кеңейе түсті. Дж.М.Кейнстің түсінігінше «Біздің зерттеуіміздің мақсаты мүлде автоматты түрде қатесіз жауап беретін механика құру немесе бір сарынды операцияларды жасау емес, ол бірнеше мәселелерді жүйелі және жоспарлы зерттеудің әдісімен өзіңді қамтамасыз ету болып табылады»¹

XX ғасырдың екінші жартысындағы Экономикалық дамудың зерттеу тенденциясы осы бағытта болса, қазіргі кезеңде қоғамдық қатынастар халықаралық деңгейді қамтып, қоғамдастық сипат алуда.

Қазақстан елінің өзінде соңғы он жылда шет елдермен Экономикалық-әлеуметтік қатынастар жаңа сипат алып келеді. Мұның өзі Экономикалық теорияның да Қазақстан Республикасында жаңа ой-пікірмен күрделі байланыстармен толығырақ түскенін көрсетеді.

---

1. Кейнс Дж.М. – «Общая теория занятости, проценты денег»/ перевод с англ. М.:Прогресс, 1978, с.372

Экономикалық теорияда қоғамдық құрылыстың әр түрлі өзгерістеріне байланысты әр кезеңде әр түрлі себептер салдарынан бағдарламалы бағыттармен ауытқып отырды. Оның да өзіндік мәні және түпкі мақсаты болатын.

Осы күнге дейін жарық көрген Экономикалық теория пәнінен жазылған оқулықтар мен оқу құралдарында көбінесе кеңес дәуірінің көзқарасынан көп алшақтаған жоқ десек артық айтқандық емес. Оның үстіне мемлекеттік тілде Экономикалық теориядан жазылған еңбектер бір жағынан аз болса, Экономика мамандығы бағдарламасы бойынша арналған еңбектер бірен-саран, тіптен оның өзі қазіргі тұрғыдан қайта қарауды қажет етеді.

Негізінен осы оқу құралында беріліп отырған материалдар жоғары оқу орнындағы студенттердің оқу бағдарламасы бойынша бір жүйеге келтіріліп беріліп отыр. Сонымен қатар, бұл еңбекті орта оқу орындарының студенттері, аспиранттар және жалпы Экономикалық білімге талпынушылар үшін аса қажетті материал бола алады.

Мазмұны

1 тақырып. Экономикалық теория:пәні, әдістері және дамуының негізгі кезеңдері.....	7
2 тақырып. Қоғамдық өндіріс, оның құрылымы.....	19
3 тақырып. Экономикалық жүйе және оның негізгі түрлері.....	29
4 тақырып. Қоғамдық шаруашылықтың формалары.....	37
5 тақырып. Меншік қатынастары және оның экономикадағы рөлі.....	45
6 тақырып. Нарықтық шаруашылықтың жалпы сипаттамасы.....	52
7 тақырып. Сұраныс пен ұсыныс теориясы.....	66
8 тақырып. Нарық экономикасында кірісті бөлу.....	81
9 тақырып. Кәсіпкерлік қызмет, оның негізгі түрлері мен формалары.....	93
10 тақырып. Өндіріс шығындары.....	99
11 тақырып. Өндіріс факторларынан түсетін табыс.....	105
12 тақырып. Бәсеке және монополия.....	110
13 тақырып. Капиталдың ауыспалы айналымы мен айналымы.....	117
14 тақырып. Капиталдың ұдайы өндірісі және экономикалық дағдарыс.....	132
15 тақырып. Жеке-дара ұдайы өндіріс.....	141
16 тақырып. Экономикалық циклмен дамуы. Инфляция және жұмыссыздық.....	144
17 тақырып. Экономиканы мемлекеттік реттеу.....	156
тақырып. Жүйе ретіндегі ұлттық экономика.....	161
19 тақырып. Қаржы жүйесі. Мемлекеттік салық саясаты.....	166
20 тақырып. Мемлекеттің әлеуметтік және аймақтық саясаты.....	172

21 тақырып. Халықаралық валюта жүйесі және оның институттары.....	174
22 тақырып. Халықаралық экономикалық қатынастар. Сыртқы экономикалық қызметті реттеу.....	180
23 тақырып. Қазіргі заманғы дүниежүзілік шаруашылық, оның өрістеуі. Дүниежүзілік сау да.....	194
Экономикалық теория презентациялары.....	197
Тестсұрақтары.....	248
Әдебиеттер.....	275

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕОРИЯ: ПӘНІ, ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

1.1. Экономикалық теория пәні және оның пайда болуы

Экономикалық теория ресурстардың шектелген жағдайында қажеттіліктерді қамтамасыз етуді көздеген, адамдар мен топтардың материалдық игіліктер мен қызметтерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтытудағы іс-әрекеттерін зерттеп, талдайтын қоғамдық ғылым.

Экономикалық теорияның басты мақсаты ұлттық байлықтың қайнар көзін табу.

Экономикалық теория біздің заманымызға дейін V ғасырда, құл иеленушілік дәуірінде туындайды. Экономика туралы бірінші ұсыныстар Ксенфонт, Платон, Аристотель және басқа да ойшылар еңбектерінде берілді. «Экономия» терминін ең алғаш Ксенфонт ұсынды. «Экономия» сөзі екі сөзден құралады: «ойкос» (үй, үй шаруашылығы), «номос» (білемін, заң). «Экономиканың» ең алғашқы түсінігі үй шаруасы, үй шаруашылығын жүргізу өнері туралы ғылым дегенді білдіреді. Сол уақыттың шаруашылығы негізінде табиғи, оңашалау болған және белгілі бір нормалар мен ережелердің жинағын қажет еткен.

Тұңғыш экономикалық ой-пікірлер көне заманда пайда болған. Ертедегі Греция, Рим, Қытай, Индия ғалым-философтары экономиканың жекелеген мәселелерін: бағаның негізінде не жатады, байлық қалай көбейеді, т.б. шешуге талаптанған.

Экономикалық теория жеке-дара ғылым ретінде XVII-XVIII ғасырда капиталистік өндіріс тәсілі пайда болуымен бірге қалыптасты. «Экономикалық теория» қоғамдық-өндірістік практика туралы барлық білімдердің жиынтығын білдіреді.

Бүгінде бұл білімдер экономика ғылымдарының өте көп санын сипаттайды. Оның зерттелетін объектісі- экономиканың тұтастығымен біріккен және де қазіргі заманғы барлық ғылыми танымның (әлеуметтік, статистикалық, математикалық, демографиялық, экологиялық, тарихи және т.б.) жетістіктерін және қолданбаларын пайдаланады.

Экономикалық теорияның назарынан тысқары қалатын қоғамдық өмірдің бірде-бір саласы жоқ.

Қорытып айтсақ экономикалық теория – бұл өоғамның шаруашылық негізімен, өндірістің даму заңдары туралы ғылым.

1.2. Экономикалық теорияның атқаратын қызметі

Экономикалық теорияның атқаратын қызметі көп. Солардың негізгілеріне мыналарды жатқызуға болады.

1. Танып-білу қызметі. Экономикалық теория қоғамның экономикасын оқып үйренеді және түсіндіреді, алған білімдерді бір жүйеге келтіріп теория түрінде береді.

2. Тәжірибелік (практикалық) қызметі. Шаруашылықты ұтымды жүргізудің нақты тәсілдері мен негіздерін жасайды, мемлекеттің тиімді саясатын ғылыми тұрғыдан негіздейді. Мысалы, бұған экономиканы мемлекеттік реттеу жолдарын айқындау және мемлекеттің сыртқы экономикалық саясатының негіздерін жобалау жатады.

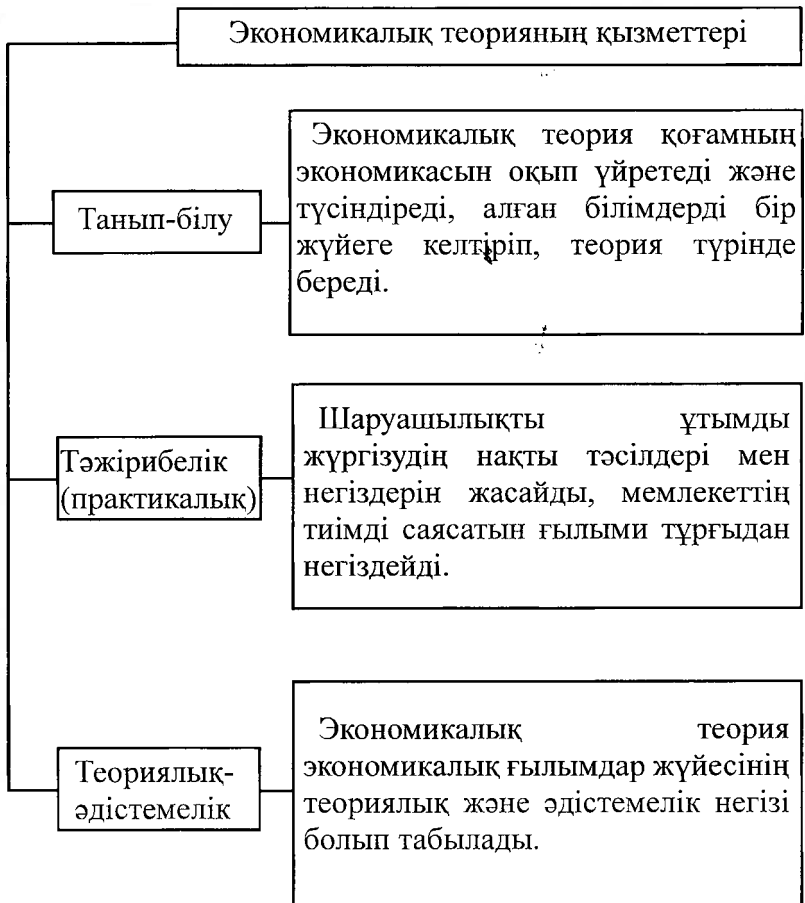
3. Теориялық-әдістемелік қызметі. Экономикалық теория экономикалық ғылымдар жүйесінің теориялық және әдістемелік негізі болып табылады.

Экономиканың басқа ғылымдармен байланысы

Экономикалық ғылымдар жүйесі мына элементтерді қамтиды.

Экономикалық теория			Экономикалық ғылымдар жүйесі
Салалық Экономикалық ғылымдар	Функциялық Экономикалық ғылымдар	Экономикалық ғылымдардың басқа ғылымдармен байланысы	
Өнеркәсіп өндірісі Экономикасы, құрылыс Экономикасы. Ауыл шаруашылығы және басқа салалар Экономикасы.	Қаржылар, статистика, бухгалтерлік есеп	Экономикалық география, Экономикалық тарих, демография және басқалары	

Аса назарда болатын жайдың бірі Экономикалық теория қоғамдық өндірістің заңдарын оқып үйретеді. Ал, басқа экономикалық ғылымдар осы заңдардың нақты салаларда жұмыс істеуін қадағалайды.

Міне, осылайша Экономикалық теория салалық экономикалық ғылымдардың әдістемелік негізі бола алады. Мәселен, экономикалық заңдар мен категориялардың мәнін, көріну ерекшеліктері мен олардың механизмін талдап зерттейтін тек экономикалық теория пәні, ал бұл заңдар мен категориялар барлық салаларда қолданылады, оның әдістемелік нұсқауын экономикалық теория талдап дайындайды.

1.3. Экономикалық процестермен құбылыстарды зерттеу тәсілдері

Ғылыми абстракция әдісі. Бұл әдіс экономикалық құбылыстарды зерттеу саласында кең қолданылады. Абстракция әдісі- зерттеліп отырған процесс туралы біздің ұғымымызды кездейсоқ, өткінші сипаттағы, жекелеген құбылыстардан тазартып, олардағы берік, тұрақты, типтік белгілерді тауып көрсетуге негізделеді. Абстракция әдісі арқылы ғана құбылыстардың мәнін ашуға бір дәрежедегі мәннен жоғарырақ дәрежедегі мәнге көтерілуге, осы мәнді бейнелейтін ғылыми категориялар мен заңдарды тұжырымдауға мүмкіндік туады.

Талдау және синтез. Экономикалық процестерді танып білу үшін оны жеке элементтерге бөліп, олардың әрқайсысының қасиеттеріне жеке-жеке талдау жасалынады да, содан соң оны біріктіріп, тұтас (синтез) қалпында қарайды.

Экономикалық процестерді танып білуде жалпылық және ерекшеліктің және жекеліліктің диалектикасын қатаң сақтау қажет. Қоамдық өндірістің дамуында, әрқашанда оның өзіне тән бір ортақ, жалпы өндіріске тән белгілері болады. Олар қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымына байланысты емес. Жалпы қатынастарды және категорияларды бөліп көрсетуді танып білу үшін маңызы бар. Ол адамзат қоғамы дамуына байланысты сабақтастықты анықтауға мүмкіндік береді. Бірақ жалпылық өз алдына өмір сүре алмайды, ол әрқашан ерекшеліктен және жекеліктен тарихи ерекшеліктен көрінеді. Мысалы, тауар-ақша қатынастарының ортақ белгілерін ескермеу, бұл қатынастардың әр қоғамдағы ролі мен маңызын елемеге әкеліп соғады.

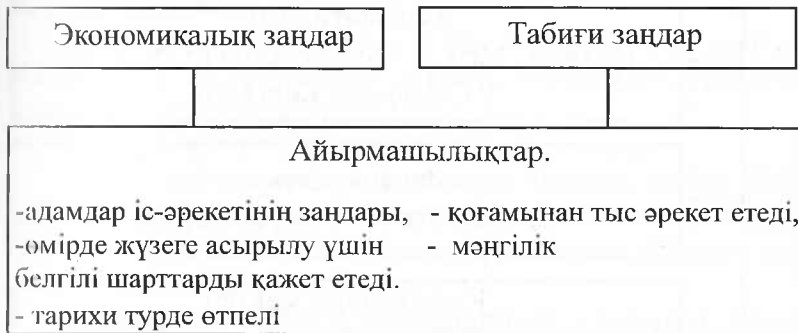
Тарихи және логикалық әдістердің бірлігі. Бұл әдіс экономикалық процестерді тарихи жүйелікпен, артық бөліктерге көңіл бөлмей, оқып–үйретеді, жалпы зерттейді. Оның себебі – қоғам белгілі бір өзара байланыстағы тарихи дамудағы организм, оған қоса ол өзара логикалық байланыста. Тарихи тұрғыдан алғанда қоғам организмнің алғашқыда жалпылама жай белгілерінен пайда болып, күрделі, нақтылау қасиеттері қоғам дамуының келесі сатыларында қалыптасады.

Экономикалық теория танып білудің басқа да әдістерін қолданады: позитивтік, нормативтік, математикалық және математикалық модельдеу, эксперимент, т.б.

Позитивтік әдіс талдау жүргізгенде кеңінен қолданылады. Мұнда экономикалық ортаның даму заңдары мен категорияларды танып білуде нақты факторлар негізінде бір жүйеге келтіреді. Ал, нормативтік әдіс адамдардың барынша жоғары үнемділікке жету әрекеттерін жан-жақты талдауға негізделген. Шаруашылықты жүргізу нәтижелерін талдауда аса күрделі есептер шешуде математикалық тәсілдер де жиі пайдаланылады.

1.4. Экономикалық заңдар мен категориялар

Экономикалық категориялар – бұл экономикалық құбылыстардың маңызды жақтарын бейнелейтін жалпыла экономикалық түсініктер.

Микроэкономиканың негізгі категориялары:

тауар, еңбек, факторлар, өндіріс,

шығындар, баға, сұраныс, ұсыныс және т.б.

Макроэкономиканың негізгі категориялары:

ЖІӨ, ЖҰӨ, ҰТ, ӨӨБ, жинақталған сұраныс,

жиынтық ұсыныс, ақша, инфляция,

жұмыссыздық және т.б.

Экономикалық заңдар – бұл экономикалық процестер мен құбылыстардағы ең маңызды, тұрақты, үнемі қайталанып отыратын, объективті себеп-салдардың байланысы мен өзара тәуелділіктер.

Бұл өндіру, бөлу, алмасу және тұтыну қатынастарының даму заңдары.

Экономикалық заңдар мен табиғат заңдарының арасындағы ортақ сипаттар олардың объективтілігінде, яғни олар адамдар санасы мен еркінен тәуелсіз әрекет етеді.

Экономикалық заңдардың жіктелуі:

жапы заңдар, барлық тарихи дәуірлерге тән.

ерекшеленген – яғни шаруашылықты жүргізудегі нақты – тарихи нысандарының даму заңдары.

1.5. Экономикалық теорияның ғылыми мектептері

Меркантилизм. Италияндық «мер канте» сөзі – саудагер, көпес мағынасын білдіреді.

Бұл мектеп өкілдерінің ойынша:

- қоғам байлығы тек саудада (сыртқы) пайда болады;
- ұлттық игілік негізгі алтын мен күмісті жинақтау (жинақтау қажет);

- құнды металдардың елден шығарылуына тыйым салып, шет ел тауарларын әкелуді қысқартуға, сауданы кеңейтуге кеңес берген.

Меркантилизм сыншыларының айтуынша:

сауда мәлімдемесінде ешқандай байлық пайда болмайды, тек ақша тауарға және керісінше алмастырылады; алмастырудағы тепе-теңдік бұзылғанда, байлық тек бір жақтың пайдасына бөлінеді;

тепе-тең алмастыру жүргізілгенде, ешкімнің баюы мүмкін емес.

Физиократтар. Өндіріс салаларын зерттеген, олар былай деп есептеген:

байлық қайнары - өндіріс – ауыл шаруашылығы болып табылады;

байлық табиғи түрде пайда болып, табиғат сыйлығы ретінде ұсынылады;

байлық мөлшері мыналардың арқасында өсуі мүмкін:

а) жердің табиғи құнарлығы,

б) байлық өсу үшін капитал мен еңбек қажет.

Классикалық мектеп (Д.Рикардо, А.Смит, У.Петти).

Қоғам байлығы мыналардан пайда болады деп есептеген:

материалдық өндірісте оның барлық салаларында;

байлықтың әмбебап формуласы еңбек және тауар құны болып табылады;

байлық көбейеді, егер шығындалған сома қосымша шамаға көбейсе (үстеме бағасына);

экономиканы реттейтін заңдар объективті;

қоғамның барлық қабаттары табыс көздерінің анықтамаларын берген.

Марксизм (К.Маркс, Ф.Энгельс). XIX ғасыр ортасында капитализмға тән қарама-қайшылықтардың ши-

еленіскен кезінде тәжірибені жалпылау ретінде пайда болған;

Марксизмнің үш қайнары:

- а) неміс классикалық философиясы,
- б) ағылшын саяси экономиясы,
- в) француз утопиялық социализмі.

- Марксизмнің үш құрамдас бөлігі:

- а) марксистік-лениндік философия,
- б) саяси экономия,
- в) ғылыми коммунизм (социализм).

- мынаны көрсетті:

а) қоғам дамуы табиғи-тарихи процесс болып табылады;

б) қоғам дамуы өмір сүрудің материалдық шарттарымен анықталады;

в) қоғамдық-экономикалық формациялардың даму кезеңін және пайдалану табиғатын (ақысыз еңбекті өзіне алу ретінде), үстеме баға теориясын ашты;

г) капитализм дамуының механизмін және оның социализмге өтуін көрсетті;

д) пролетариат үстемділігінің қажеттілігін негіздеді;

е) қоғамның барлық экономикалық құбылыстарын талдауға топтық тұрғыдан қарау.

Маржинализм (К.Менгер, У.Джевонс). Француздық «маргинал» сөзінен – шекті мағынасын білдіреді, экономикалық құбылыстарды талдауда шекті шамаларда қолдануға негізделген. Маржинализмнің негізгі категориялары – шекті пайда, өнімділік – бұл категориялар қазіргі сұраныс, баға, фирма, нарықтық тепе-теңдік теорияларында қолданылады. Ол мөлшерлеп талдауды, микроэкономикалық әдісті қолдайды.

Неоклассикалық теория (Альфред Маршалл, А.Пигу). А.Маршалл 1890 жылы «Экономикалық ғылым қағидалары» кітабын жазған. Бұл кітап британ экономикалық ғылымында қазіргі заман бастамасын салды. Кітап авторы былай деп есептеген: - экономикалық зерттеулер өмірлік тәжірибеден шығарылуы керек; - нарық агент-

терінің рационалды ойлауы мен мінез- құлқының ғылыми қорытушысы болуы керек; - тауар құны оны өндірудің шығындарына емес шығарудың балама бағасына негізделуі керек және нарықпен өндіруші мен тұтынушы шығындарын «теңестіру» нәтижесінде анықталуы керек. Мұндай максимизация нарық теңдігі сәйкестендірілген жағдайға келгенде, тек еркін бәсекелестік жағдайында ғана мүмкін, нарық – бұл өз бетінше реттелегін жүйе. Сұраныстың, пайдалылықтың, шекті пайдалылық икемділігінің мағынасын, халық шаруашылығына уақытша әсер етуді ескергендегі қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді кезеңдердің айырмашылығын ашты.

Кейнсиандық (Дж. М. Кейнс). Бұл мектеп жақтаушылары макроэкономика мәселелерін зерттеумен айналысқан. 1936 жылы Дж.Кейнстің «Еңбекпен қамтылудың, пайыздың және ақшаның жалпы теориясы». Экономикалық даму қозғаушысы ұсыныс емес сұраныс болып табылады және ол өндіріс пен ұсыныс дамуының шешуші факторы ретінде қарастырылады. Жиынтық сұранысты өсіру үшін мемлекеттің бюджеттік және несиелік саясатын қолдану керек. Мұндай саясат тек дербес қаражат болу мен тұтынушылық шығындарының өсуін ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік инвестицияларды да ынталандыруы керек. Инвестициялар ұлттық шаруашылықта реттеуші ролін атқарады, олар экономикалық дамудың қозғаушы күші болып табылады.

Жиынтық сұранысты өсіру үшін келесі ұсынылды: мемлекеттік шығындарды кеңейту, салықтарды төмендету, ал инфляциямен күресу үшін – мемлекеттік шығындарды азайту немесе салықтарды көтеру керек.

Институционализм (Т.Веблен, У.Митчелл, Д.Гэлбрейт). Бұл ағым өз атына Дж.Комонстың «Институционалдық экономика» кітабының атауы бойынша ие болған (1924ж.) «Институционализм» термині «институция» - (дәстүр) қалыптасқан тәртіп терминінен шыққан. Экономикалық даму сипаттамасы экономикалық институттар жүйесімен анықталады, ал нарық оның бөлігі болып табылады.

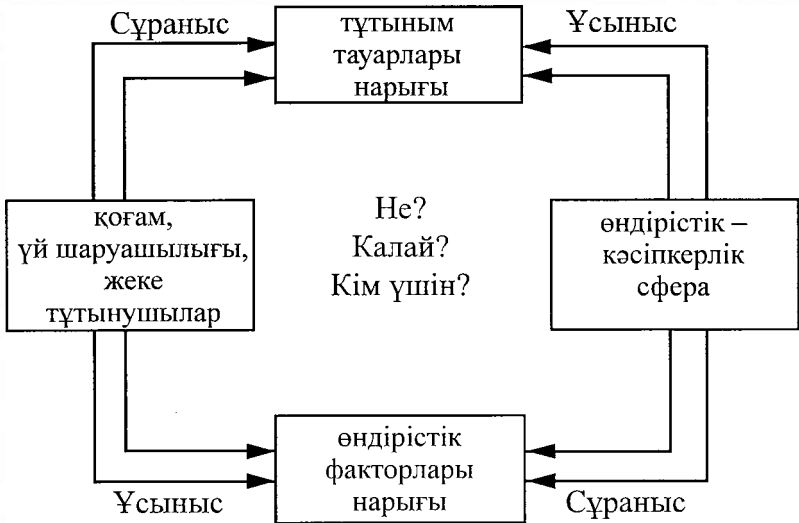
Экономикалық теорияның негізгі 3 сұрағы:

Не өндіру керек – қандай игіліктерді, қандай сапамен, қандай көлемде өндірілу керектігі жөнінде шешімдер;

Қалай өндіру керек – игіліктерді өндіру кезінде қандай шектеулі ресурстар олардың комбинациясы және технологияда пайдаланылуы;

Кім үшін өндіру керек - өндірілген игіліктерді кім иеленеді және олар тұтынушыға қандай көлемде қажет.

Экономикалық категориялар - бұл экономикалық құбылыстардың маңызды жақтарын бейнелейтін, жалпылайтын экономикалық түсініктер.

Экономикалық заңдар – бұл экономикалық процестер мен құбылыстардағы ең маңызды, тұрақты, үнемі қайталанып отыратын, объективті себеп-салдар байланысы мен өзара тәуелділіктер. Бұл өндіру, бөлу, алмасу және тұтыну қатынастарының даму заңдары.

Экономикалық заңдар мен табиғат заңдарының арасындағы ортақ сипаттар олардың объективтілігінде, яғни олар адамдар санасы мен еркінен тәуелсіз әрекет етеді.

ҚОҒАМДЫҚ ӨНДІРІС, ОНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

2.1. Қоғамдық өндіріс, оның құрылымы, мақсаты және ұйымдастыру формалары

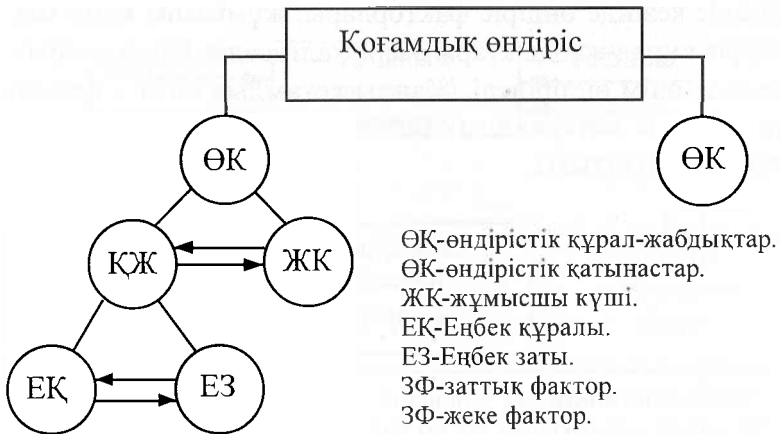
Адамзат баласының өмір сүруіне және дамуына қажетті игіліктерді жасау процесін өндіріс деп атаймыз. Өндіріс кезінде өндіріс факторлары: жұмысшы күші мен өндіріс құрал-жабдықтары өзаражалғасады. Өндіріс нәтижесінде өнім өндіріледі. Жалпы қоғамдық өнім – белгілі бір уақытта материалдық өндіріс салаларында жасалған өнімнің жиынтығы.

Экономикалық теорияны зерттеу объектісіне қоғамдық өндіріс алынады. Қоғамдық өндірістің екі жағы бар: Өндіргіш күші мен өндірістік қатынастар.

Өндіргіш күші – өндірістік құрал-жабдықтар мен жұмысшы күші – жиынтығын қамтиды. Кез келген қоғамның негізгі өндіргіш күшіне жұмысшы күші жатады. Өйткені, жұмысшы күші тек қана өзінің еңбекке қабілеттілігін жетілдіріп қоймай, сонымен қатар өндіріске қажетті құрал-жабдықтарды жаңартып, жетілдіріп отырады. ҚЖО – бұл қоғамда белгілі бір кезеңде өндірілген тұтыну құқықтарының жиынтығы.

ҚЭФ- қоғамдық экономикалық формация

ЗФ

ЖК – дегеніміз адамның дене күші мен ақыл ой қабілеті.

ЕЗ – бұл адамның қабілеті бағытталған нәрсе, отын шикізат, көмір, мұнай, жартылай фабрикаттар.

ЕК – өзімен еңбек т.б. заттардың жалғастырушысы механизмдер, машиналар, двигательдер жетілдіруші аппараттар.

$$\mathbf{ЖФ+ЗФ=ҚЖӨ=(ЕК+ЕЗ)+ҚаӨ+ҚоӨ}$$

Өндірілген өнімнің екі қасиеті болады:

1) қандайда болмасын бір қажеттілікті қанағаттандыратын қабілетті.

2) басқа өніммен айырбасталатын қасиеті.

$$ҚЖӨ = МШ(ЕҚ + ЕЗ) + ҚаӨ + ҚоӨ$$

$$\text{Түпкі өнім} = \text{аморт} * \text{жарма} + ҚаӨ + ҚоӨ$$

$$\text{Таза өнім} = ҚаӨ + ҚоӨ$$

ҚЖӨ = қоғамдық жынтқы өнім.

МШ = материалдық шығындар.

ҚаӨ = қажетті өнім.

ҚоӨ = қосымша өнім.

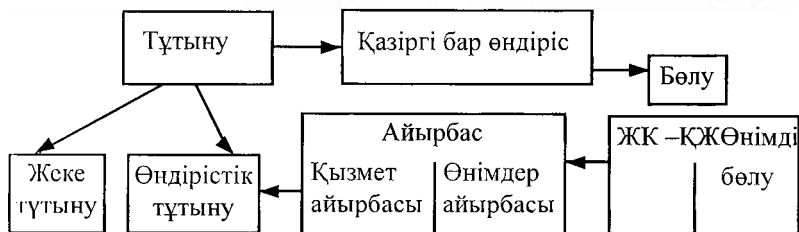
Қоғамдық өндірістің мақсаты: шеберлік пен білімді пайдалана отырып, өндіріс тиімділігін арттыру арқылы адам қажеттіліктерін қанағаттандыру.

$$T = \frac{\text{(өндіріс нәтиже} = \text{ұлт.табыс} = \text{максим.пайда)}}{\text{(шығындар} = \text{өндіріс факт.} = \text{миним.шығын)}}$$

Экономикалық тиімділік – бұл өндіріске жұмсалатын шығындар мен алынатын нәтиже арасындағы байланыс.

2.2. Қоғамдық өнім, оның қозғалысы

Қоғамдық өнім үздіксіз қозғалыста болады. Ол өз қозғалысында бірнеше сатыдан өтеді. Оның негізгі сатылары – өнімді өндіру сатысы, бөлу, айырбастан өту және тұтыну.

Қоғамдық өнімнің құрамында әртүрлі материалдық емес игіліктер мен қызмет көрсету түрлері кіреді. Олар әртүрлі салаларда өндіріледі.

Материалдық өндіріс		Материалдық емес	
Материалдық өндірісі; қызмет өнеркәсіп а/ш құрылыс транспорт, тұрмыстық, химиялық т.б.	Материалдық түрлері өндірісі; сауда,	Қызмет түрлері; денсаулық сақтау, білім беру, ғылыми кеңес беру.	Игіліктер өндірісі; рухани игіліктер жасалды.

Өндірісті ұйымдастырудың дәстүрлі формалары:

- 1.Натуралды шаруашылық
- 2.Тауар өндірісі

Өндірісті басқаратын объективті экономикалық заңдар әрекетінің жиынтығы. Экономикалық заңдар дегеніміз – экономикалық процестермен құбылыстағы кездейсоқ емес, тұрақты болып қалатын, берік орын алатын объективті өзара тәуелсіздіктер мен себеп-салдар байланыстары. Экономикалық заңдар объективті түрде әрекет етеді, олар үш топқа бөлінеді:

1.Жалпылама – барлық қоғамда әрекет ететін: өндірістік қатынастардың өндіргіш күшінің сипаты мен дәрежесіне сәйкес келу заңы т.б.

2.Жалпы экономикалық заңдар – барлық қоғамда емес бірнеше өндіріс әдістерінде әрекет ететін заңдар: күн заңы, ұсыныс заңы т.б.

3.Айрықша экономикалық заңдар – тек бір ғана қоғамдық экономикалық формацияда әрекет ететін заңдарды аламыз: құл еңбегін пайдалану заңы, жалдамалы еңбекті қанау заңы және т.б.

Өндіріс факторлары өз алдында жеке-дара жалғыз өнім өндіріп, кіріс әкелмейді сондықтан да өндіріс процесі дегеніміз факторлардың өзара байланысы ретінде көрінеді. Әр кәсіпкер мейлінше аз шығын жұмсап, көп өнім өндіруге тырысады. Бір шығынды көбейтеді, екін-

шісін азайтады. Мұндай байланысы математикалық мсына формуламен анықтауға болады: $y=f(a_1a_2...a_n)$ Y —өндірілген өнім саны, f —функция, $a_1a_2...a_n$ —өндіріс факторы.

Экономикалық қатынастардың сипаты өндіріс құрал-жабдықтарына меншік формасымен анықталады — бұны экономикалық базис деп атаймыз.

2.3. Экономикалық қорлар, олардың шектілігі, тиімді пайдалану жолдары

Өндірістің негізгі мақсаты тұтынуды қамтамасыз ету болып табылады. Ол үшін факторлармен ресурстарды тиімді пайдалану қажеттілігі туады. Ол мына екі мәселеге байланысты:

1. Қоғамның тұтынымы шексіз, толығымен қамтамасыз етілмейді.

2. Тауарлар өндіруге және қызмет көрсетуге жұмсалатын қорлар шектелген немесе сирек.

Міне бұл қайшылықтар таңдау жолымен шешіледі. Өйткені, қоғамда тұтыным қанағаттандырылса, онда сапа жағынан қалыптасқан жаңа тұтынулар пайда болады. Тұтынымның түрлері көп: 1) жеке тұтыну киім, тамақ, баспана; 2) өндірістік тұтыну, жолдар, мектептер т.б. Өйткені, қоғамда тұтыным қанағаттандырылса, онда сапа жағынан қалыптасқан жаңа тұтынымдар пайда болады.

Тұтынымдарды қанағаттандыруға қажетті құралды игіліктер деп атаймыз. Қоғамның қарамағындағы кейбір игіліктер санында шек жоқ (мыс., ауа), ал басқалары шектелген. Игіліктерді өндіруге пайдаланатын қорлар шектеуі тауар өндіру және қызмет көрсету үшін пайдаланылатын барлық табиғи адам және адамдар өндірген қорларды экономикалық ресурстар дейміз.

Барлық қорларды бірнеше түрге бөлуге болады:

- 1) материалдық қорлар — жер, шикі заттар, капитал
- 2) адам қорлары — еңбек және кәсіпкерлік әрекет.

«Жер» - деген ұғымға барлық табиғи қорлар кіреді: жыртуға жарамды жерлер, ормандар, пайдалы қазбалар орнын, су қорлары (өзен, көл т.б).

«Капитал» - бұл тауар өндіруге және қызмет көрсетуге пайдаланатын адамдардың өндірген өндірістік құралдары мен қорланған ақша қорлары. Латын сөзінен шыққан бас (голова) деген ұғымды береді.

«Еңбек» - адамның күш – қуаты мен ой-қабілеті, тауар өндіру және қызмет көрсетуге жұмсалады.

Кәсіпкерлік қызмет немесе өндіріс факторларының, барлығыда сирек немесе олардың мөлшері шектелген (жыртуға жарамды жер, пайдалы қазбалар, ж.б). Қорлардың сиректігінің салдарынан өндіріс көлемі шектелген.

Сонымен, тұтыным шексіз, қорлар сирек болатындықтан тұтыным толық қанағаттандырылмайды, сондықтан да біз таңдау жасауымыз керек, қайсысын өндіру керек, ал қайсысынан бас тарту керек.

Экономикалық қатынастар құрылымын екі бөлімге бөліп қарауға болады:

1.Ұйымдастыру–экономикалық қатынастар.

2.Әлеуметтік–экономикалық қатынастар.

Ұйымдастыру–экономикалық қатынастарға: еңбек бөлінісі, өндірісті шоғырландыру, өндірісті орталықтандыруы және т.б. жатады.

Әлеуметтік–экономикалық қатынастар өндіріс – құрал-жабдықтарына меншік формасымен анықталады. Өйткені өндіріс, айырбас, бөлу, тұтыну қатынастарының әлеуметтік мәні меншік формасына қарай өзгеріп отырады, осы қатынастардың дамуы меншік иесінің жеке мүддесіне қарай жүзеге асырылады.

Сонымен меншік қатынасына байланысты: әр адам әр таптың қоғамдағы алатын орны, рөлі және өндірілген жиынтық өнімнен әр адамның, әр таптың алатын үлесі анықталады.

Экономикалық теорияның негізгі мәселесі – өндіріс тиімділігі. Бұл ғылым сирек қорларды тиімды пайдалану жолдарын зерттейді.

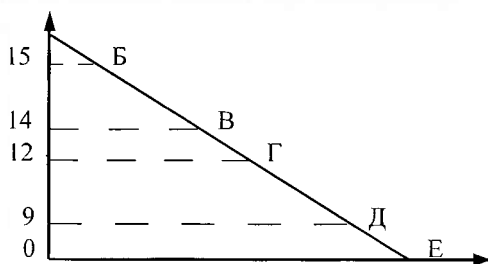
П.Самуэльсонның мысалын алайық. Айталық, әскери және заттық өндіріс баламасы зеңбірек және май өндіру керек екен. Егерде қоғамның барлық қорларын пайдалансақ ең жоғарғы мөлшерде 5 млн тонна май өндіреді екенбіз; керісінше сол қорды пайдалансақ 15 мың тонна зеңбірек өндіреміз (1-кесте).

Май және зеңбіректер өндірісінің баламалы мүмкіншіліктері.

Мүмкіншіліктер	Зеңбіректер (мың дана)	Май (млн.кг)
А	15	0
Б	14	1
В	12	2
Г	9	3
Д	5	4
Е	0	5

Бірақ қоғам олардың екеуінде бір уақытта өндіре алады. Ол үшін май және зеңбірек өндіруді төмен түсіру керек.

Егер кестеде берілген қорларды берілген графиктегі нүктелермен қосқанда өндірістік мүмкіншіліктің қисық сызығын аламыз.

Өндіріс мүмкіншіліктерінің қисық сызығы бір уақытта бірнеше тауар өндіру не қызмет көрсету мүмкіншілігін сипаттайды. Бір тауарды өндіруді көбейту үшін құрбан етілетін екінші тауар мөлшерін экономистер баламалы шығын немесе айырылып қалған мүмкіншілік дейді. Экономистер баламалы шығынды басқа тауар өндіруден жоғалтылған шығын есебінде анықтайды. Бухгалтер оларды қорлардың шығыны есебінде (бағасы бойынша) тіркейді.

Негізінде бір өнімді өндіруден екінші өнімді өндіруге ауысқан жағдайда өндірістің жалпы кірісі азаяды.

Қоғамның алдында тұрған негізгі экономикалық мәселелер.

Тұтынымның шексіздігі және қорлардың шектелген мүмкіншілігі арасындағы қайшылықты шешу үшін өндіріс факторын тиімді қайта бөлу шарт. Кез-келген қоғам мына үш сұраққа жауап табу керек.

1. Қандай тауар өндіріліп, қандай қызмет көрсетіледі.
2. Оны қалай өндіру керек.
3. Өндірілген тауарларды кім алады немесе кім үшін өндіріледі.

Енді осы үш сұрақтың жауабын талдап көрейік.

Жеке адамдар тауарларды өздері өңдеу немесе заттарын айырбастау немесе сыйлық есебінде түрлі жолмен алады. Ал қоғам барлығын бірдей ала алмайды, сондықтан да қай тауарды дереу алуының, қайсысын тоса тұрудың, қайсысынан бас тарту керектігін анықтаған жөн.

Дамыған елдер бәсекелестік күресте жеңіл шығуы үшін өнім саласын арттыруға көп күш жұмсайды. Олар автомобильдер немесе басқа тауарлар болуы мүмкін.

Еңбектің қоғамдық бөлінуін үш деңгейде қарауға болады: кәсіпорындарда (участок, цех, бөлімшелер); қоғамда (әртүрлі салаларда және аймақтар бойынша) және халықаралық деңгейде (бір елдің бір өнім түрін өндіруге мамандануы). Еңбек бөлінісі өндірістің мамандануына се-

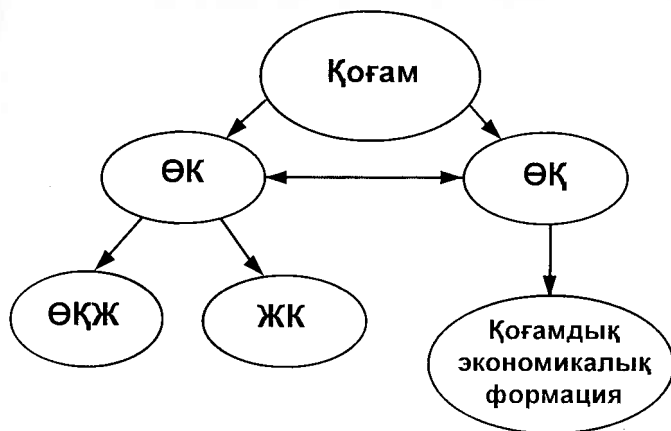

беп болады. Өндірістің мамандануы дегеніміз, бұл еңбектің қоғамдық бөлінуінің және оның ұйымдастыруының нақты қалпы. Бұл жағдайда өндірушілер өнімнің тек бір түрін ғана шығарады.

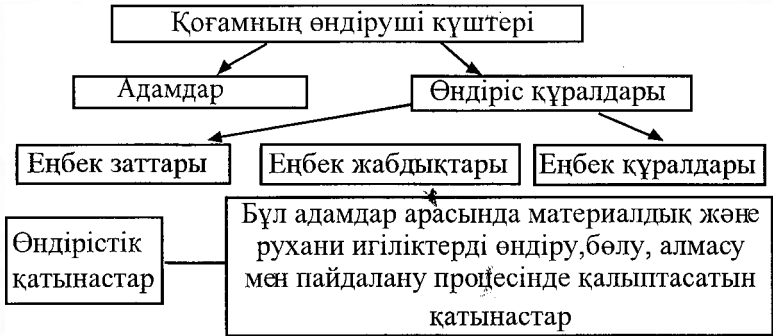
Еңбектің қоғамдық бөлінісінің тереңдеуі, өндіргіш күштердің дамуына ықпал жасайды. Сонымен қатар еңбектің қоғамдық бөлінісі жақсарады. Яғни өндіріс процесінде бірігуі (кооперациялау) болады. Өндірісті кооперациялау дегеніміз бұл белгілі бір өнім шығаруға дербес маманданған кәсіпорындар арасындағы өзара кәсіпкерлік, өнеркәсіптік байланыстар.

2.4. Өндіріс тәсілі мен қоғамдық экономикалық формация

Кез келген қоғам дамуының әрбір кезеңінде қоғам құрылымының мынандай басты бөліктері өзара қатынас жасайды. Олар өндіргіш күштер, өндірістік қатынастар және қондырғы. Осылардың негізінде мынандай маңызды түсінікті айтуға болады. Өндіріс тәсілі және қоғамдық экономикалық формация.

Өндіріс күштер мен өндірістік қатынастар:

Өндіргіш күштердің және өндірістік қатынастардың белгілі бір кезеңдегі бірлігі мен өзара әрекеті өндірісін тәсілін құрайды.

Экономикалық қатынастар жүйесі - бұл экономикалық база, қоғамның экономикалық құрылысы, оның қондырғысы болады. Қондырғы бұл қоғамдағы философиялық құқық, саяси, діни, ұлттық, жанұя және басқа да көзқарастардың бірлігі мен қоғамдағы осыларға сәйкес ұйымдардың қатынасы болып табылады. Қондырғы экономикалық қатынастар жүйесінің және өндіргіш күштердің дамуына ықпал етеді және ол керісінше әсер етуі де мүмкін.

Сонымен өндіргіш күштердің, экономикалық қатынастардың және қондырғының тұтастай қосылысы қоғамдық – экономикалық формацияны құрайды.

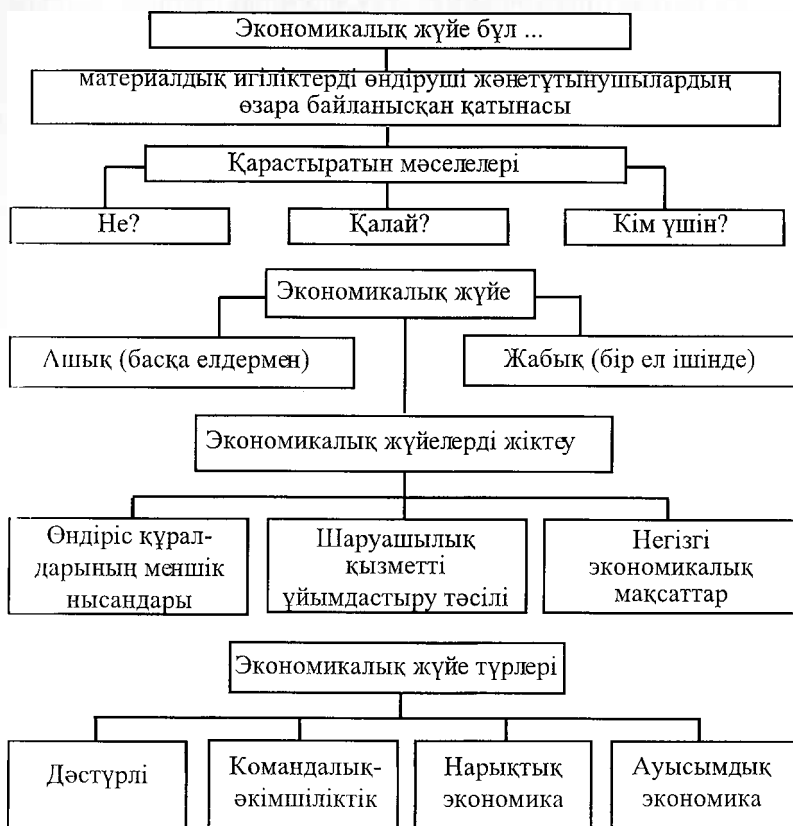
Қоғамдық-экономикалық формацияның ауысуына еңбек құралдары мен Экономикалық қатынастардың өзара әрекеті себеп болады. Оның мәнісі мынада: еңбек құралдары өндіріс тәсілінің материалдық мәні де, ал өндірістік қатынастар еңбек заттары қызмет ететін пішін. Пішін өзінің мәніне сәйкес келуі керек, әйтпесе дамуға бөгет жасайды. Сондықтан кез келген қоғамда өндірістік қатынастардың еңбек құралдарының даму деңгейіне сәйкес келу заңы әрекет етеді. Ал нақты жағдайда бұл сәйкестік бұзылады, өйткені өндіріс құралдары өндірістік қатынастардан тез дамиды. Соның нәтижесінде өндірістік қатынастар өндіріс құралдарына кері әсерін тигізе отырып, оның дамуына бөгет жасайды.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ

3.1. Экономикалық жүйенің мәні

Адам қоғамы өзінің даму жолында түрлі экономикалық жүйені пайланады.

Экономикалық жүйе – бұл материалдық игіліктерді өндірушілер мен тұтынушылардың өзара байланысқан жүйесі. Бұл жүйелер негізгі экономикалық мәселелерді шешу жолдарымен бір-бірінен ажыратылады.

3.2. Экономикалық жүйенің түрлері

Экономикалық жүйені төрт түрге бөліп қарауға болады. Экономикалық жүйенің түрлері (келесі сурет):

Енді осы шаруашылық түрлеріндегі экономикалық жүйелерге жеке-жеке тоқталайық:

1. Натуралды шаруашылық – мұнда тек өз қажеттілігі ғана қанағаттандырылады, былайша айтқанда не өндірілсе, соның бәрі тұтынылады.

Бұл шаруашылықтың сипаттамасы былайша:

Қоғамдық еңбек бөлінісі дамымаған, төмен деңгейде.

Экономикалық жүйелерді 3 жіктелімге бөліп қарауға болады:

1-жіктелім – ашық экономикалық жүйе, - экономикалық қатынастар сыртқы елдермен байланыста болса, жабық экономикалық жүйе, - барық іскерлік операциялар бір елдің ішінде жүреді.

2-жіктелім – негізіне меншік қатынастары мен экономикалық байланыстар алынады. Бұл көрсеткіштер бойынша экономикалық жүйе 4 топқа бөлінеді:

- 1) Дәстүрлі
- 2) Әкімшілік-әміршілік
- 3) Нарықтық
- 4) Аралас

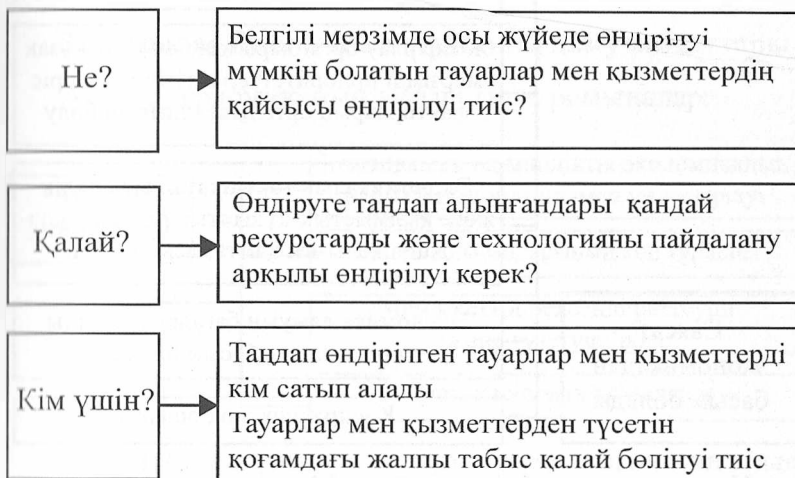
3-жіктелім – ҒТП (ғылыми-техникалық прогресс) ерекшеліктеріне негізделген. Бұл көрсеткіш бойынша экономикалық жүйе 3 топқа бөлінеді:

- 1) Индустрияға дейінгі – мұнда қол еңбегі басым болады.
- 2) Индустриялық – экономикалық жүйе ірі машиналы өндіріске негізделген. Мұнда ақша-тауар қатынастары бар.

3) Индустриядан кейінгі экономикалық жүйеге басты ресурс – ақпарат жетекші сала – өндірістік емес сала;

Кез келген экономикалық жүйе экономиканың негізгі үш мәселесін шешеді: не, қалай және кім үшін?

Мұнда экономикалық жүйе бұрынғы өз дәстүріне негізделеді. Бұл елдерде қандай тауарларды, қалай өндіру дәстүрі жалғасып тұқым қуалайтын әдет-ғұрып сақта-

лады. Жеке адамдардың экономикалық орнын мұрагерлік немесе қоғамдық топ анықтайды. Техникалық прогресс дәстүрге қарсы келетіндіктен, сол қоғамның тұрақтылығына қауып туғызатындықтан үлкен қиындықтармен іске асырылады.

Мұнда жәй ұдайы өндіріс басым, өндірісті ұлғайту мардымсыз және сирек кездеседі. Өндіріске көбінесе (жабайы) қарапайым еңбек құралдары қолданылады.

Жоспарлы шаруашылықта бұйрықты экономика жүйесі қолданылады. Мұнда экономикалық қатынас қоғамдық (мемлекеттік) меншікке негізделген, экономикалық шешімді ұжым (коллектив) қабылдайды, бір орталықтан жоспарлау экономиканың даму бағытын анықтайды. Осыған орай өндіріс факторлары орталықтан бөлінеді, мұның өзі жоспарлау органдарының нұсқауымен жүреді.

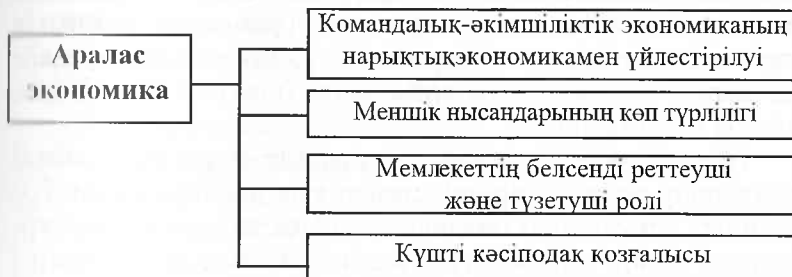
Нарықтық экономика жүйесі. Мұнда шаруашылықты жүргізу жеке меншікке негізделген, еркін кәсіпкерлік, пайда табу, және бәсекелестік бұл жүйенің басты ерекшеліктері болып табылады.

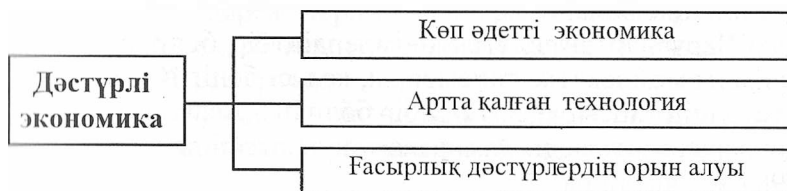
Аралас экономика жүйесі – қазіргі заманда нарық жүйесі кең тараған елдерде экономиканы басқаруда аралас экономика жүйесі басым. Мұның мәні экономиканы басқару барысында нарықтық өзін-өзі басқару механизміне қоса экономикаға мемлекет араласады. Мәселе әр мемлекет экономиканы қай бағытта дамытуды қолдайды, қандай шешім қабылдайды, сонда болып отыр.

3.3. Аралас Экономика жүйесінің даму бағыттары

Аралас экономиканың негізгі түрлері мыналар:

1. Швед жүйесі – бұл жүйе экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету және кірісті қайта бөлу үшін мемлекеттің экономикаға тығыз араласуын сипаттайды. Швед жүйесінің негізгі – әлеуметтік саясат. Бұл саясатты тиімді жүргізу үшін ең жоғарғы салық (ұлтық өнімнің 50%) деңгейі белгіленген. Соның салдарынан елде жұмыссыздар саны басқа елдермен салыстырғанда ең төмен, халықтың арасында кіріс айырмашылығында онша алшақтық жоқ, халықтың әл-ауқаты жоғары, халық жұмыспен қамтамасыз етілген.

2. Жапондық жүйеде үкіметтің және жеке сектордың әрекеттерін үйлестіру үшін дамыған жоспарлауды пайдаланады.

Индикативті жоспар арқылы экономика басқарылады. Жоспар мемлекеттік бағдарлама ретінде басшылыққа алынады.

Жапон экономикасында ұлттық дәстүр қатаң сақталған. Бұл дәстүр басқа елден технологияны және басқару жүйелерін қабылдағанда жоғарғы тиімділікті қамтамасыз етеді.

Американ экономикасында мемлекеттік басты роль атқарады, әсіресе экономикалық ойын бағытын бекіткенде, білім саласын дамытып жетілдіруде және бизнестік қарқынды дамытуда пайдаланады. Дегенмен көп жағдайда шешім нарыққа және онда пайда болатын баға байланысты қабылданады,

Аралас экономиканың ерекшелігі қорларды тиімді пайдалану және өндірушілерге толық экономикалық бостандық беру болып табылады. Аралас экономика ресурстарды тиімді пайдалануға негіз болу мен қатар қазіргі заманғы жаңа технологияны кеңінен енгізуге жол ашады.

Жалпы экономикалық жүйенің өзіндік ерекше қасиеттері бар, сондықтанда экономикаға реформа жасағанда оны қатаң еске алу қажет болады. Негізінен қоғамдық өндірістің дамуы, сол елдің экономикалық жүйе үлгісінің сыртқы ортамен тұрақты байланыста болып осы жүйенің жаңа жағдайлармен жетіле беруін қамтамасыз етеді. Бұған орай экономикалық жүйенің үлгілері үнемі толықтырылып отырады. Мысалы, Қытайда экономиканы реформалау ауыл шаруашылығынан басталды. Жер пайдалануға 15-20 кейде 30 жылға беріледі. Еңбек құралдары мен ауыл шаруашылық техника көбінесе бірнеше үйдің меншігінде болады.

Шаруалар өндірілген өнімдердің бір бөлігін келісім арқылы мемлекетке тапсырады, келесі бөлігін – салықты өтеу үшін тапсырады. Тағы бір бөлігін – жергілікті үкімет қорларына өткізеді. Ауыл шаруашылығындағы реформа 1984 ж. аяқталды.

Реформа 1984 ж. қалада басталды. Қытай ғалымдары экономикалық дамудың «аралас үлгісін» жасаған. Бұл үлгінің варианттары Венгрияда, Чехия мен Словакияда пайдаланылған болатын. Осы үлгінің мәні: нарық механизмі мемлекеттік реттеу жағдайында әрекет етеді. Бұл жағдай жоспарлы экономиканы жетілдіруге көмек береді және үш жақтың мүдделерін ұштастырады – мемлекеттің, кәсіпорынның және жұмыскердің. Бұл макродәрежеде нарықтық реттеуді және мемлекеттік реттейтін әр алуан нарықтардың әрекет жасауын талап етеді.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында шаруашылықты жүргізудің нарықтық үлгісі жасалып, дамуда.

Біз жоғарыда атап өткен экономикалық жүйелер және олардың одан әрі даму бағыттары мына жағдайларға тәуелді болады:

- географиялық орналасу;
- табиғи ресурстардың бар болуы;
- тарихи даму жағдайлары;
- халықтың дәстүрі, әдет-ғұрпы;
- өндіргіш күштердің даму деңгейі;
- қоғамның әлеуметтік жағдайы.

Бірақта барлық нарықтық экономикалық жүйелердің ортақ көрсеткіштері болады:

- меншіктің әр алуан формаларының бар болуы;
- тауарлар мен қызметтерге көбінесе еркін баға болуы;
- еркін бәсекенің дамыған жүйесі;
- кәсіпкерлік әрекеттің кең таралуы;
- экономиканы мемлекеттік реттеудің белгілі жүйесі.

Фирмалардың басым көпшілігі жұмысшыларды барлық өмірлік мерзімге жалдайды; жұмысшыларды ортақ ынта арқылы біріктіру; жұмысшыларды басқаруға және шешім қабылдауға тарту;

Жалақы дәрежелерінің айырмашылықтары көп емес-фирма бастығының жалақысы жабайы жұмысшылардікінен 17 есе артық;

Үлгінің әлеуметтік бағытталуы. Әлеуметтік мәселелерді шешу көбінесе корпорация мен бірлестіктерге жүктелген.

Неміс үлгісі. Әлеуметтік-экономикалық мазмұны жағынан бұл үлгі Жапониялық үлгіге ұқсас. Әлеуметтік нарық экономикасының бас идеологі Людвиг Эрхард. Ол өз кітабында немістің жаңа экономикасының қызмет етуінің негізгі принциптерін баяндайды.

Неміс үлгісінің негізгі ерекшеліктері:

- Экономикаға мемлекеттің зор әсер етуі. Бұл жағдай әсіресе әлеуметтік мәселелерді шешуде байқалады. Мемлекет елеулі әлеуметтік міндеттер атқарады: тегін медицина, білім және т.б.

- 70-ші жж. басында Германияда негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерге таргетирование (жоспарлау) принципін қолдану жүзеге асырылған. Осымен қатар жұмысшылар кәсіпорын меншігінде қатысады;

- Неміс үлгісінде, Жапониядағыдай, банктер шешуші роль атқарады. Орталық банк толық автономия негізінде жұмыс істейді;

- Жапониялық үлгідегідей, жалақы дәрежесінің айырмашылығы елеулі емес-фирма бастығымен жалданған қызметкер жалақысының ара алшақтығы 23 есе.

Француздық үлгі. Бұл үлгінің елеулі ерекшеліктері американдық пен неміс үлгісінің орта шамасы. Француздық үлгіде мемлекеттің реттеуші ролі күшті. 1947 ж. бастап бес жылдық жоспарлау жүзеге асырылып отырады. Бұл үлгіде мемлекеттік кәсіпкерліктің жоғарғы дәрежесі тән. Капиталдың қорлануына мемлекет белсенді қатысады.

Оңтүстік Кореялық үлгі. Осы үлгі Оңтүстік Кореяны қысқа мерзімде алдыңғы қатарлы индустриалдық жоғары дамыған елге айналдырды. Бұл үлгінің ерекшелігі-мемлекет экономиканың дамуына өте зор әсер етеді. Бұл әсердің экономикалық құралдары: экономикалық дамуды жоспарлау 70-шы жж. бастап директивтік жоспарлау индикативтік жоспарлаумен алмастырылды.

ҚОҒАМДЫҚ ШАРУАШЫЛЫҚТЫҢ ФОРМАЛАРЫ

4.1. Қоғамдық шаруашылықтың түсінігі мен формалары

Қоғамдық шаруашылық деп, кез келген қоғамда тұтынушылар қажеттілігін қанағаттандыру үшін өнім өндіруді айтамыз.

Қоғамдық шаруашылықты ұйымдастырудың көне заманнан бастап қалыптасқан формалары көп:

1. Натуралды шаруашылық.
2. Тауарлы өндіріс: а) жай тауар өндірісі; б) капиталистік тауар өндірісі.
3. Жоспарлы өндіріс.
4. Нарықтық шаруашылық.

4.2. Шаруашылықтың натуралды формасы, оның өзіндік ерекшеліктері

Қоғамдық өндірісті ұйымдастырудың алғашқы формасы – натуралды өндіріс. Мұнда өндіріс нәтижесі өндірушілердің өз қажеттілігін қанағаттандыруға жұмсалады. Былайша айтқанда не өндірілсе, соның бәрі тұтынылады.

Натуралды шаруашылықтың үстемдігі феодалдық экономиканың елеулі ерекшелігі болды. Феодалдың, оның жан ұясының және көптеген жалшылардың қажеттері, шонжарлар шаруашылығында өндірілген немесе тәуелді шаруалар беретін өнімдер есебінен қанағаттандырылады. Феодалдың иелігінде егіншілікке қосымша қолөнер кәсіпшілігі болды. Осындай жолмен феодалдар өздерін

саналуан өнімдермен қамтамасыз етіп, натуралды шаруашылық негізінде ұдайы өндіріс проблемаларын шешті. Тек аздаған өмірлік маңызды өнімдер ғана, мәселен, тұз, темірден жасалған бұйымдар, сондай – ақ сән – салтанат заттарын әдетте көпестер өндірді.

Шаруалар шаруашылығы натуралды болды. Шаруалар тек ауыл шаруашылығымен ғана емес, сонымен қатар өздері өндіретін шикізатты өндірумен, жіп иірумен, тоқымашылықпен, аяқ киім, шаруашылық саймандарын дайындаумен айналысты.

Өндіргіш күштермен, қоғамдық еңбек бөлінісі дамудың бір шама төмен дәрежесі феодализм тұсындағы натуралды шаруашылық үстемдігіне себеп болды.

Феодалдық қоғамда шаруаларды қанаудың үш формасы қолданылды:

1. Жұмыспен өтеу рентасы (бұл жер рентасының алғашқы формасы). Шаруа өзіне қажетті өнімді, өз шаруашылығында, ал қосымша өнімді – шонжар қонысында өндірді. Шаруа аптаның – үш және одан да артық күнін – мырзаның қонысында, ал аптаның қалған күндерінде өз шаруашылығында жұмыс істеді.

2. Өніммен өтеу рентасы.

3. Ақша рентасы.

Енді шаруа феодалға қосымша өнімді заттай формада емес, ақшалай формада берді. Енді қосымша өнімді өндіру жеткіліксіз болды, оны сату, ақшаға айналдыру қажет болды. Міне, мұның өзі еңбек бөлінісін одан әрі дамытып, қолөнер кәсіпшілігін ауыл шаруашылығыннан одан әрі оқшаулай түсуге, сөйтіп, тауар – ақша қатынастарының пайда болып, дами түсуіне ықпал етті. Осылайша айырбас дами түсті.

4.3. Тауарлы шаруашылық: мәні, пайда болу себептері

Айырбас тауар өндірісінің негізі. Тауар өндірісі пайда болуы үшін екі объективті жағдай қажет.

1. Еңбек бөлінісі.

2. Тауар өндірушілерінің меншік иесі негізінде бір-бірінен оқшаулануы.

Тауар өндірісі деп – алып, сату үшін ұйымдастырылған өндірісті айтамыз.

Тауар өндірісінің екі түрі бар: 1. Жай тауар өндірісі

2. Капиталистік тауар өндірісі .

Жай (қарапайым) тауар өндірушілер - ұсақ және жеке меншік иелері - өздері иемденетін өндіріс құрал-жабдықтарын қолданады. Еңбек өнімін олардың өздері иемденеді. Өндіріс белгілі бір өндірушінің жеке қажеттерін қанағаттандыру мүдделері үшін жеке еңбек арқылы жүзеге асырылады. Капиталистік кәсіпорында өндіріс құрал-жабдықтарын капиталистер иемденеді, ал жұмысшылардың өндіріс құрал-жабдықтары болмайды. Капиталистер жалдама еңбекті қанайды және басқаның еңбек өнімінің елеулі бөлігін тегін иемденеді. Капиталистің басқаруымен бірлесіп жұмыс істейтін көптеген жұмысшылардың еңбегі оның пайда алуы мақсатында пайдаланылады.

Сонымен, қарапайым және капиталистік тауар өндірісі арасында елеулі айырмашылықтар бар. Алайда өзінің табиғаты жағынан олар бір типтес, өйткені өндіріс құрал-жабдықтары жеке меншікке негізделген. Жеке меншіктің үстем болуы жағдайында қарапайым тауар өндірісі капиталистік қатынастардың үнемі туғызады. Осы қарастырылған проблемаларды Карл Маркс «Капиталдың» бірінші томының I – III тарауларында зерттеді.

Тауар өндірісінің нәтижесінде тауар өндіріледі. Тауар – бұл алып сату жолымен айырбасқа арналған еңбек өнімі. Тауардың екі қасиеті бар:

1. Адамның қандай да бір қажетін қанағаттандырады.
2. Басқа затқа айырбастауға қабілетті зат болып табылады.

Басқаша айтқанда, тауардың тұтыну құны және айырбас құны болады. Заттың тұтыну құны, жеке тұтыну заты ретінде, не өндіріс құрал-жабдығы ретінде адамдардың белгілі бір қажеттерін қанағаттандыруда болып табылады. Тұтыну құндары қоғамның материалдық байлығын құрайды.

Айырбас құны – тауардың белгілі бір пропорцияда басқа тауарларға айырбасталу қасиеті.

Айырбасталатын тауарлардың тұтыну құны жөнінен бір-бірінен айырмашылық болады, ал тауарларды тене-стіру мүмкіндігін жасайтын олардың ортақ объективті қасиеті – оларды өндіруге қоғамдық еңбектің жұмсалуды болып табылады. Тұтыну құны ретінде тауарлар алуан түрлі, қоғамдық еңбектің көрінісі ретінде олар бір тектес болып келеді.

Тауарға сіңген қоғамдық еңбек тауар құны болады. Құн дегеніміз – тауарда болатын еңбек жиынтығы. Қоғамның бүкіл өмірінің негізінде еңбек болады. Тауар айырбасы кезінде тауар өндірушілер бұл объективті жағдаймен санасуы тиіс. Тауарлардың айырбас құны, яғни бір тауар екінші тауарға айырбасталатын пропорция, олардың құнымен анықталады. Айырбас құны – бұл құн формасы, айырбас актісіндегі оның сыртқы көрінісі.

Өзі тұтыну құны болатын зат қана құнға ие бола алады. Екінші жағынан, кез келген пайдалы зат, әрбір тұтыну құны құнға ие болмайды; адам еңбегі жұмсалмаған заттардың (мәселен, өңделмеген жер, өзендер мен теңіздердегі су, жабайы жемістер және т.б.) құны жоқ. Сонымен бірге еңбек жемісі тек белгілі бір қоғамдық жағдайда – тауар өндірісі болған жағдайында ғана құнға ие болады. Құн – тарихи категория.

Тауар өндіруге жұмсалған еңбектің екі жақты сипаты бар. Еңбектің бірінші түрі нақты еңбек, екінші түрі – абстрактылы еңбек деп аталады.

Нақты еңбек белгілі бір пайдалы формада жұмсалатын еңбек, белгілі бір тұтыну құнын (көмір, металл, астық және т.б.) жасайды. Абстрактылы еңбек – тауар өндірісінің сипатты ерекшелігі. Ол тауар өндірушілердің қатынасын білдіреді, сондықтанда тарихи категория болып табылады.

Құн – бұл тауарда таза көрінетін абстрактылы еңбек.

Жеке және қоғамдық еңбек арасында терең қайшылық туып, дамиды. Жеке меншік тауар өндірісінің стихиялы түрде дамуын туғызады, тауар өндірушілер арасында бәсекені қоздырады. Тек рынокта ғана, тауарларды стихиялы түрде айырбастау және рынок бәсекесі процесінде өндірушілер еңбегінің қоғамдық сипаты, олардың бір – біріне тәуелділігі көрінеді.

Жеке және қоғамдық еңбек арасындағы қайшылық мынада: бәсеке процесінде тауар өндірушілердің біреулері байиды, ал екіншілері күйзеліп, күйрейді, бұл қайшылық барған сайын неғұрлым шиеленсе түседі және өндірістің қоғамдық сипаты мен иемденудің жеке капиталистік формасы арасындағы қайшылыққа ұласады.

Тауар құнының мөлшері оны өндіру үшін қажетті қоғамдық еңбектің мөлшерімен анықталып, жұмыс уақытымен өлшенеді. Қоғамдық құнның көлемі еңбектің жеке дара шығындарымен анықталмайды. Тауардың қоғамдық құны оны өндіру үшін қажет болатын қоғамдық қажетті уақытпен анықталады. Қоғамдық қажетті жұмыс уақыты – бұл өндірістің белгілі бір қоғамдық қалыпты жағдайында және белгілі бір қоғамда еңбектің шебер атқарылуы мен интенсивтігінің орташа дәрежесі жағдайында тауар дайындауға жұмсалатын уақыт.

Тауар құнына мына факторлар әсер етеді:

Еңбек өнімділігі (бір өлшем уақытта өндірілетін өнім мөлшері).

Еңбек интенсивтілігі (бір өлшем уақытта жұмсалатын жұмыс күші).

Еңбек құрылымы: қарапайым және күрделі еңбек.

Қарапайым еңбек – мамандалмаған еңбек, ал күрделі еңбек – мамандалған еңбек. Кез келген күрделі еңбек еселенген қарапайым еңбек ретінде көрінеді.

4.4. Ақша және оның пайда болуы. Құн заңы

Құнның ең қарапайым формасы – бұл бір тауардың екінші тауар құнының көрінісі болып табылатын жай (немесе бірегей, кездейсоқ) формасы. Мысалы:

$$1 \text{ балта} = 1 \text{ қойға}$$

Мұнда бір тауар (балта) өзінің құнын екінші тауармен (қоймен) білдіреді. Екінші тауар болса (қой) бірінші тауар (балта) құнының көрінісі болып табылады.

Өз құнын басқа тауармен білдіретін тауар құнының салыстырмалы формасында болады. Екінші тауар эквивалент формасында.

Еңбектің қоғамдық бөлінісінің дамуымен өндірістің одан әрі өсуі айырбастың дамуына себепші болды. Енді өнімдер кездейсоқ емес, айырбасқа жиі түсетін болды. Айырбастың бұл формасы құнның толық немесе кеңейтілген формасы деп аталады.

$$1 \text{ қой} = 4 \text{ қап астық} \quad 1 \text{ балта немесе т.т.}$$

Тауар өндірісінің, айырбастың одан әрі өсуі, қоғамдық еңбек бөлінісінің тереңдеуі тауар әлемінен бір тауардың бөлінуіне әкеліп соқтырады, бұл тауар қалған бүкіл тауарлар үшін эквивалент, жалпыға ортақ эквивалент болады. Сөйтіп, құнның кеңейтілген формасы біртіндеп құнның жалпыға ортақ формасына айналады:

4 қап астық =1 балта =1 қой

және т.б.

Жалпыға ортақ эквиваленттің қызметін алуан түрлі тауарлар: мал, жабайы аңдар терісі, балық, інжілдер және т.б. атқарды.

Айырбас ұлғайып, жергілікті рыноктың шегінен шыққан кезде бұл қызметті тауардың біріне бекіту қажеттілігі туды, ол тауар осылайша ақшаға айналды. Сөйтіп, ақша жалпыға ортақ эквиваленттің тиянақталған түрі, құнның эквиваленттік формасымен тұтыну құны біте қайнасқан ерекше тауар болып табылады.

Тарихтың өн бойында ақшаның рөлін әр түрлі тауарлар атқарады. Алайда біртіндеп, өндірістің даму процесінде ол алтынға берік орнықты. Бұл жалпы алғанда өзінің қасиеттері жағынан бағалы металлдар (бір тектестігі, бөлшектенуі, сақталуы, еңбек сиымдылығы – аз ғана салмағымен көп қоғамдық еңбекті аңғартады). Алтын ақша қызметінде басқа металлдардан кейінірек көріне бастады. Қоғам бұл үшін мейлінше бағуы тиіс болды, өйткені алтынды өндіруге көп еңбек қажет етіледі.

Ақшаның мәні және оның қызметі.

Ақша – бұл жалпыға ортақ эквивалент және ерекше тауар болып табылады. Ақшаның атқаратын қызметі: ақша – құн өлшем құралы, айналыс құралы, қазына жасау құралы, төлем құралы және дүниежүзілік ақша.

Ақша – құн өлшем құралы болып табылады. Бұл қызметті таза ақша атқарады. Ақшалай көрінетін тауар құны дегеніміз тауар бағасы. Тауар бағасы дегеніміз белгілі бір (алтын салмағы) құнның белгілі бір тауар саны құнына эквиваленттілігі деген сөз. Баға тауар құнына сұраным мен ұсынымның сай болуы жағдайында сәйкес келеді. Сөйтіп тауар бағасы сол тауарлардың құнына, ақша (алтын) құнына, сұраным мен ұсыным арақатынасына байланысты болады.

Тауарлар бағасы ақша түріндегі тауардың, алтынның белгілі бір мөлшерінде көрінеді. Алтынның мөлшері, массасы оның салмағымен өлшенеді. Алтынның белгілі бір салмақ мөлшері, оның массасы өлшемінің бұл өлшем баға масштабы деп аталады.

Айналысқа қажетті ақша мөлшері немесе ақша айналымның заңы: айналысқа қажетті ақша саны (С) үш фактормен:

тауарлар санымен (Т); 2) олардың бағаларымен (Б); 3) ақша айналысының жылдамдығымен (АЖ) анықталады:

$$C = TB/AЖ; \quad C = TB - CP + П - ВП / CO$$

Құн заңы – тауар өндірісінің объективі экономикалық заңы. Құн заңының талабына сәйкес тауарлар айырбас кезінде эквивалентті болуға тиіс. Сондықтан құн заңы тауар өндірушілерді тауар өндіруге жұмсалатын шығындардың қоғамдық қажетті шығындардан артып кетпеуін қадағалауға мәжбүр етеді.

Құн заңы мынандай міндеттер атқарады:

1) Жеке меншік жағдайында құн заңы тауар өндірісін стихиялы түрде реттеуші ретінде көрінеді. Баға тауар құны мен сұраным мен ұсынымның теңесуі жағдайында сай келеді. Рынок бағасының құннан артып кету тауарлар өндірісін арттыруға ынталандырады. Ал рынок бағасының құн дәрежесінен төмен болуы тауардың аз өндірілуіне соқтырады.

2) Құн заңы тауар өндірушілерді қоғамдық қажетті шығындарға қарағанда еңбектің жеке – дара шығындарын азайтуға итермелейді.

3) Құн заңының әрекеті қарапайым тауар өндірушілердің жіктелуіне, олардың саралануына, капиталистік өндірістік қатынастардың дамуына әкеліп соқтырады. Бәсекенің әсерінен өндірушілердің бірі байи түсіді, ал, екіншісі кедейленеді.

МЕНШІК ҚАТЫНАСТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РОЛІ

5.1. Меншіктің экономикалық және құқықтық негізі

Меншіктің экономикалық және заңды мазмұны болады:

Экономиканың іргелі мәселелерін шешу. Не? Қалай? Кім үшін өндіру керек? Шаруашылық жүргізуші субъектілердің меншіктік құқығына байланысы. Меншік нысаны меншік объектілері кімге тиесілі екенін көрсетеді.

Меншіктің құқықтық мазмұны – бұл мүліктік қатынастар. Олар меншік объектісін, өндірілген өнімді, алынған табысты иелену, пайдалану құқығы арқылы анықталады.

ҚР Азаматтық кодексінде келесі категориялардың түсінігі берілген:

Иелену – бұл меншік объектісін иеленудің заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі.

Пайдалану – бұл мүліктен пайдалы қасиеттерін алып, сондай-ақ одан табыс алудың заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі.

Билік ету – меншік объектісінің дағдырын анықтаудың заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі.

Меншік қоғамдық қатынастардың негізі болып табылады. Өйткені, алдыңғы тақырыпта біз экономикалық теорияның зерттеу объектісіне қоғамдық өндіріс алына-тынын айтқанбыз. Қоғамдық өндірістің екі жағы болады: қоғамның өндіргіш күші және өндірістік қатынастар. Міне, сол өндірістік қатынастардың басты элементі – өндіріс немесе меншік формасы, ал өндірістік қатынастардың басқа элементтері: айырбас, бөлу және тұтыну қатынастары меншік формасына тәуелді.

Меншік қатынастары арқылы қоғамдағы әлеуметтік топтардың Экономикалық мүддесін жүзеге асыру механизмі айқындалады. Меншіктің субъектісі (мемлекет, заңды және жеке тұлға) және объектісі (жылжымалы мүлік: бағалы қағаздар, көлік, тұрмыстық техника, т.б.; жылжымайтын мүлік: өндіріс объектілері, жолдар, үйлер; интеллектуалдық еңбектің нәтижесі: білім, ақпарат, шығармашылық).

Меншік – бұл осы меншік объектілерінің кімге тиесілігі туралы пайда болатын адамдар арасындағы қатынастар. Ал, экономиканың негізгі мәселелері: Не? Қалай? Кім үшін өндіру керек? Деген мәселелерді шешу осы аталған субъектілердің шаруашылықты жүргізуіне және оның меншіктік құқығына байланысты. Олай болса, меншік – бұрынғы, қазіргі және болашақтағы кез-келген экономикалық жүйенің қызмет етуінің негізі болып табылады. Меншіктің екі жағы бар: объективті және субъективті

I – меншік = адам → зат

(ӨҚЖ және еңбек нәтижесі)

II – меншік = $\frac{\text{---}}{\text{(Адам 1} \leftrightarrow \text{Адам 2)}}$

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінде мына категориялардың түсінігі берілген:

Иелену – бұл меншік объектісін иеленудің заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі.

Пайдалану – бұл мүліктің пайдалы қасиеттерін және одан табыс алудың заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі.

Билік ету – меншік объектісінің тағдырын анықтаудың заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі.

Затты және алынған пайданы иемденудің тәсілдері мен формалары көп. Мәселен, өнінді өндіру, оны бөлу, айырбастау сфераларынан өзінің еңбегі арқылы алса, сонымен қатар силық алу, мұрағы қалдыру арқылы да иеленеді. Негізінде, меншік иесі өз мүлкін пайдаланған кезде

ғана өндірістік қатынастар пайда болады, яғни ол жұмыс күшін жалдайды, оны өз меншігіндегі құрал-жабдықтармен жалғастырады, басқарады, сонан соң өндіріс нәтижелерін иеленеді. Бұл меншіктік қатынастарды экономикалық жүзеге асыру болып табылады.

Меншік иелері үш топқа бөлінеді:

1. Потенциалдық (мұрагер) меншік иесі. Бұлар билік етуге кіріскенде ғана нақты меншік иесіне айналады. Бұл жағдай құқық актісімен бекітіледі.

2. Меншік иесі заттың тұтынушысы (иелік етуші). Иелік етуші меншіктің толық иесі емес. Ол заттың тұтыну құнына ғана, бағалылығына емес, жарлық етеді. Сондықтан иелік етуші затты сата алмайды, оны мұраға қалдыра алмайды, кепілдікке сала алмайды, силық ретінде басқа адамға бере алмайды. Бірақ, иелік етуші, келісімге сәйкес, өзіне түскен табыстың бір бөлігін меншік иесіне беруге тиіс.

3. Толық меншік иесі. Затты сатуға, сыйлыққа беруге, кепілдікке қоюға, мұраға қалдыруға құқы бар, былайша айтқанда заттың бағалылығына иелік етеді.

Меншікке иелік ету, оны пайдалану және оған жарлық ету нақты құқық нормасы бойынша жүргізіледі.

Меншік құқықтары:

- **Пайдалану құқықтары**, яғни өзі үшін игіліктердің пайдалы қасиеттерін пайдалану құқығы;
- **Иелену құқығы**, яғни игіліктерге тек физикалық бақылау жасау құқығы;
- **Басқару құқығы**, яғни игіліктерді пайдалануды кім және қалай қамтамасыз ететінін шешу құқығы;
- **Табыс алу құқығы**, яғни игіліктерді пайдаланудың нәтижелерін иелену құқығы;
- **Жеке тұлға құқығы**, яғни игіліктерді алу, тұтыну, жою құқығы;
- **Қауіпсіздік құқығы**, яғни игіліктерді экспроприациядан және сыртқы ортамен келтірген зияндардан қорғау құқығы;

- **Жауапкершілік құқығы**, өндіріп алу ретінде, яғни игіліктерді қарызын өтеп алу үшін төлеттіру мүмкіндігі;
- **Қалдық сипат құқығы**, яғни бұзылған құқықтарды қалпына кетіруді қамтамасыз ететін ережелер мен институттарды қолдану құқығы. т.б.

5.2. Меншіктің түрлері және оның объективті қажеттілігі

Нарықтық экономикады шаруашылықты жүргізудің негізгі шарттарының бірі – бәсеке болып табылады. Ал бәсеке болуы үшін меншіктің бірнеше түрі болуы шарт. Бұл объективті қажеттілік. Бәсеке, негізінен нарық субъектілерінің өз арасында өнімді өндіру, оны бөлу және айырбастаудың қолайлы жағдайы үшін өрбиді. Ал меншік түріне тоқталсақ, әлем елдерінде меншіктің екі түрі аталады: 1) Мемлекеттік меншік; 2) Жеке меншік (Акционерлік қоғам, муниципалды, коллективтік, аралас меншік). Қазақстан экономикасындағы меншіктің түрлерін төменде көруге болады.

Меншіктің әр түрін мемлекет қорғайды және олар тең құқықты пайдаланады:

5.3. Қазақстан Республикасындағы меншіктік қатынастардың қайта құрылуы және меншік қатынастарын жетілдіру

Қазақстан Республикасында экономикалық Реформа меншік реформасынан басталды. Өйткені, меншік экономикалық қатынастардың ішіндегі ең басты элементі, жалпы экономикалық қатынастардың негізі болып табылады. Меншік реформасы екі жолмен жүзеге асты:

1) меншікті мемлекеттен алу – акционерлік қоғамдарға айналдыру;

2) жекешелендіру – мемлекеттік мүлікті жеке тұлғаларға, мемлекеттік емес және шетелдік заңды тұлғаларға сату.

Мемлекет иелігінен алу – бұл мемлекетті экономикалық өмірді жоспарлау жөніндегі қамқорлығы мен жауапкершілігінен босату және тікелей шаруашылық басқару қызметінен босату болып табылады. Мемлекет иелігінен арудың негізгі принципі – бұл еріктілік, еңбек ұжымдары мен жекеленген азаматтардың қызығушылығы, жариялылық. Мұның өзі еңбек өнімділігінің өсуіне әсер етеді. Мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру бойынша ҚР бағдарламасы үш кезеңде жүргізіледі:

1) Жаппай жекешелендіру

2) Шағын жекешелендіру

3) Дербес жобалар бойынша жекешелендіру

Жаппай жекешелендіру 1992 жылдан басталды. Үш кезеңде отыз бір мың кәсіпорындарды жекешелендіру жобаланды. Бірінші кезеңде (1992-1993жж.) шағын жекешелендірудің 50 % объектілерін жекешелендіру белгіленді. Екінші кезеңде (1994-1995жж.) орта және ірі кәсіпорындарды жекешелендіру болды. Бұл кезеңде 20 мыңнан аса кәсіпорындар жекешелендірілді. Жекешелендірудің дер-

бес жобасы бойынша үшінші кезеңі әлі жалғасуда (холдингтік бірлестіктер, қаржы өнеркәсіптік топтар).

Қазір осы қабылданған заңдарға кәсіпкерліктің барлық формаларын қорғауға арналған заң актілерін қабылдап, меншіктің барлық формаларының теңдік құқын сақтап, олардың дамуына заң жүзінде және қаржылай қолдап, көмек беру қажеттілігі туып отыр.

Мемлекеттік меншікті мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру нәтижесінде қазір ҚР-да меншіктің жаңа қатынастары пайда болды. Олар:

- Жеке мүлікті – жеке тұлға ретінде кәсіпкер иеленеді;
- Ұжымдық тұлғалар тобы мен ұжымдар мүлкінің иелері (заңды тұлға ретіндегі және халықтық кәсіпорындар қоғамдық шаруашылықтардың формасы);
- Мемлекеттік меншік пен оның халқының меншігін үкімет басқарады.

Сонымен қатар, бүгінде Республика заңы мен жеке және заңды тұлғалар мүлкін біріктіру негізінде меншіктің аралас формалары құрылуда.

Қазір әлемде меншікті мемлекет иелігінен алып, жекешелендіру нәтижесінде меншіктің жаңа қатынастарына көшу дамуда деп айтуға болады. Қазіргі кезеңде ҚР-да меншіктік қатынастарын жетілдірудің басты бағыты кіші және орта кәсіпкерлікті барынша қолдап, оны дамыту болып отыр.

Кәсіпкерлік фирма жалдамалы еңбекті пайдаланады. Фирмалардың әр түрлі болуы олардың меншік түріне өндіретін өнімнің әр түрлілігіне, фирмаға кіру тәсіліне, бәсеке жүргізу жағдайына байланысты болады. Түрлері:

- Жеке меншіктегі фирмалар;
- Жауапкершілігі шектелген ұжымдық кәсіпорындар;
- Мемлекеттік және жергілікті (муниципалды) кәсіпорындар.

Жауапкершілігі шектелмеген = әр іске толық жауап береді (өздерінің барлық мүліктерімен): оған қарапайым толық серіктестіктер жатады. Ол фирманың пайда – зияны үшін барлық мүліктерімен жауап беретін ұжым (уақытша келісім шарт бойынша жұмыс істейді).

Толық серіктестіктің, қарапайым серіктестіктің, кооперативтің, ұжымдық кәсіпорынның жалпы белгісі = олардың құрамына кірушілердің жауапкершілігіне шек қойылмайды.

Жауапкершілігі шектелген серіктестіктер әрқайсысы фирманың кірісіндегі үлесін анықтап, міндеттерін белгілеп, мүлікті жауапкершіліктерінің үлесін ажыратады. Олар бекітілген устав негізінде жұмыс істейді. Жиналыста әр меншік иесінің үлесі, олардың фирманың дамуына ықпалы көрсетіліп, меншік иелерінің арақатынастары қаралып, құрылтай шарты және қоғам қаржысы бекітіледі.

Жауапкершілігі шектелген қоғамды құру үшін меншік иелерінің 10 мың теңге капиталы болуы керек (Қазақстанда бастапқыда әдетте жиналыс жылына 2 рет өтеді, жан-жал көп болады, оны сот шешеді).

Жауапкершілігі шектелген қоғамға: серіктестік, аралас қоғамдар, акционерлік қоғамдар, мемлекеттік және мемлекеттік емес иелікке негізделген өндіріс кәсіпорындары да жатады. Олар өзінің қосқан капиталының мөлшерінде жауап береді.

НАРЫҚТЫҚ ШАРУАШЫЛЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

6.1. Тауар-ақша қатынастарының эволюциясы және нарықтың қалыптасуы

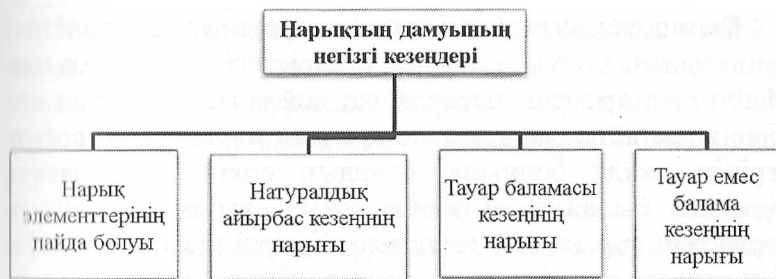
Нарық – ертеден келе жатқан шаруашылықты жүргізу құралы, оның дамуының өзіндік бай тарихы бар. Нарықтың пайда болып, қалыптасуы екі объективті жағдайға байланысты: біріншісі – қоғамдық еңбектің бөлінісі, ал екіншісі – жеке меншік негізіне сүйенген тауар өндірушілердің экономикалық тұрғыдан окшаулануы. Нарық қатынастарының дамуын мынандай негізгі кезеңдерге бөлуге болады: 1) нарық элементтерінің пайда болуы; 2) натуралдық айырбас кезеңі нарығы; 3) тауар баламасы кезеңінің нарығы; 4) тауар емес балама кезеңінің нарығы.

Бірінші кезеңде айырбас тұрақсыз, кездейсоқ болды. Әрбір жеке сауда - саттық көріністері өзінен артық өнім түрінде айырбасқа түсті.

Екінші кезеңдегі тауар қозғалысын мына формуламен көрсетуге болады: T_1-T_2 . Балама айырбас көбіне – көп өндірістің шарты бола бастады. Осының нәтижесінде қоғамдық қажетті шығындар категориясы қалыптасты. Құн өлшемі болып бірнеше тауарлар көрінді.

Үшінші кезеңдегі тауар тепе-теңдігі мына айырбас формуласы бойынша жүрді: T_1-T_2 , балама $-T_2$. Әрбір жергілікті нарыққа балама тауардың бір түрі тән. Дүниежүзілік нарықтың қалыптасуымен құнның жеке дара иеленушісі қызметін алтын атқара бастады.

Төртінші кезеңдегі тауар қозғалысының формуласы T_1 -емес балама- T_2 . Алтынға тікелей айырбастың тоқталуы, несие ақшалардың шығуы, қазіргі заманғы нарықты сипаттайтын құбылыс болып табылды.

Сонымен, нарық дегеніміз тауар және ақша айналымы қатынастарының жиынтығы және бұл тауар өндірісі мен айналым заңдарына сәйкес ұйымдастырылғын айырбас.

Тауар өндірісінің объективті қажеттілігі нарықтың және оған тән экономикалық категориялардың (баға, сұраным, ұсыным, конъюнктура, тепе-теңдік, бәсеке және т.б.) болуын талап етеді.

Көптеген себептерге байланысты кенес үкіметі экономикасында нарық толық мәнінде болған жоқ. Мұның басты себебі әкімшілік – бюрократтық басқару жүйесі деп айтуға да болады.

Нарықтың қалыптасуы үшін мынадай шарттардың орындалуы қажет:

Шаруашылық субъектілердің дербестігі мен тәуелсіздігі;

Меншік қатынастарының алуан түрлі нысандары;

Өндіріс қуатының белгілі – бір резерві мен бос жұмыскерлердің болуы;

Нарық инфрақұрылымын жасау;

Тауар өндірушілердің сан алуан түрлерінің болуы;

Контрагенттер өздерінің өнімдеріне баға белгілеу құқы.

Енді осы аталған шарттарға жеке – жеке тоқталайық:

Біріншіден, экономикалық субъектілердің дербестігі мен тәуелсіздігі, олардың келісім-шартқа отыруға және өздерінің тапқан табыстарына иелік жасауға мүмкіндік болады.

Екіншіден, меншіктік қатынастардың алуан түрлі нысандарының болуы, олардың өндірістегі тең құқылығы. Меншіктің әртүрлі нысандарын пайдалану тауарлы өндіріс және айналыс қатынастарының алуан түрлі агенттерінің пайда болуына, олардың еркіндігіне, бәсеке күресіне, былайша айтқанда тиімді қызмет жасайтын нарықтың құрылуына жеткізеді. Қазіргі кезеңде меншікті мемлекет иелігінен алу және өндірісті жекешелендіру барлық салада аяқталды. Нарықты экономикаға көшу кезінде ескеретін маңызды жайт – ол өндіріс құрал-жабдықтарына жеке меншік және кәсіпкерліктің толық еркіндігін заң жүзінде бекіту. Онсыз шын мәніндегі нарықты экономикаға көшудің экономикалық мәні болмайды.

Үшіншіден, әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, нарықтық тиімді жұмыс істеу шарттарының бірі-өндіріс қуатының белгілі бір резерві мен бос жұмыскерлердің болуы. Нарықты экономика жағдайында өндіріс қуатының және жұмыскерлердің 100 пайыз қамтылуы мақтаншықа арқау бола алмайды, керісінше ол алаңдатушылық туғызуы қажет. Мұндай жағдай экономиканың маневр жасау кеңістігінен айырады, оның сұранымға икемділігін баяулатады. Ондай экономика тауардың жетіспеушілігіне, материалдық игіліктерді қайта бөлуде әкімшілік әдістердің басым болуына жол береді.

Төртіншіден, нарық механизмінің үзіліссіз қызмет істеуі үшін оның инфрақұрылымын жасау қажет. Оған тауар және қор биржалары, еңбек биржасы, коммерциялық банктер, кәсіпкерлердің ерікті бірлестіктері жатады. Мысалы, капитал нарығының басты институты болып табылатын қор биржасында акцияларды, мемлекеттік облигацияларды, басқа да бағалы қағаздарды сатып алу және сату, валюталық келісім-шартқа отыру, акциялар мен валюталардың нарықтық курсына белгілеу сияқты операциялар жасалады да, кәсіпкерлік үшін аса қажет ресурстарының үздіксіз қозғалысын, оларды кәсіпкерлердің шапшаң пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Нарықты экономика несие жүйесінсіз жұмыс істей алмайды. Оны коммерциялық, мемлекеттік, инновациялық, ипотекалық қор құрайды. Нарық жағдайындағы банк жүйесінің елеулі ерекшелігі – атқарушы әкімшіліктен тәуелсіздігі.

Бесіншіден, нарық механизмінде мемлекеттік қаржы жүйесінің, оның негізін құрайтын орталық және жергілікті бюджеттердің алатын орны зор. Бюджеттің мөлшері нарықтың қабілеті жетпейтін, сондықтан да мемлекеттің нарық қатынастарына араласуын талап ететін қажетті шекте ғана болуы керек. Мемлекеттің экономикаға орынсыз араласуына жол беруге болмайды.

Алтыншыдан, өндірушілердің өнім өндірудегі және оны сатудағы монополиясына жол бермеу.

Жетіншіден, шаруашылық субъектілердің нарық туралы нақтылы мәліметі, олардың өздері шығарған тауарларға өздерінің баға белгілеу құқы да нарықтық экономиканың пайда болу шарттарына жатады.

Осы аталған шарттар нарықтың қалыпты жағдайда жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

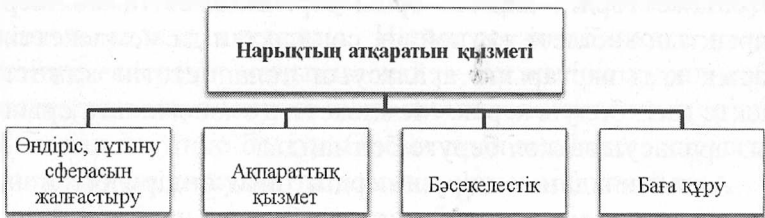
6.2. Нарықтың мәні және атқаратын қызметі. Нарық қатынастар жүйесі

Негізінде нарықтың мәні оның тақаратын қызметтері арқылы көрінеді.

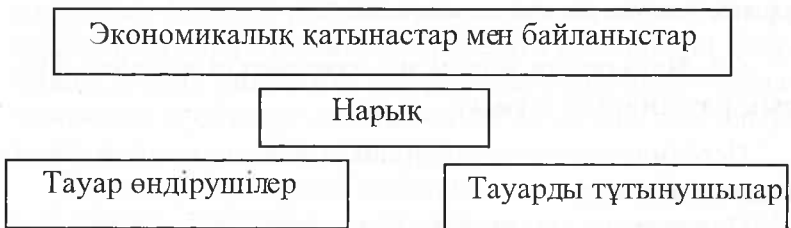
Нарықтың атқаратын міндеттерінің негізгілеріне мыналар жатады:

Нарық өндіріс пен тұтыну сферасын жалғастырып, ұдайы өндіріс процесінің үздіксіздігін және тиімділігін қамтамасыз етеді; 2) нарық ақпараттық қызмет атқарады: тауарлар бағасы мен қызмет ақыларының, несие және банк депозитінің үздіксіз өзгеріп отыруы арқылы өндіріске қатысушыларға олар сататын немесе сатып алатын тауарлар мен қызметтерге жұмсалатын қоғамдық қажетті өндіріс шығындары, қоғамдық қажетті сапа және ассортимент туралы объективті ақпарат беріп отырады.

Сонымен бірге, нарық мынандай қызметтер атқарады: бәсеке күресінің жәрдемімен қоғамдық өндірісті тиімсіз шаруашылық бірліктерінен тазартады және керісінше олардың даму болашағы барларына тиімді жағдай жасайды, және еңбектің, тауардың қоғам үшін маңыздылығы осы нарықты анықталады; өндірістік шығындарды азайтуды ынталандырады.

Осы аталған қызметтер тұрғысынан алсақ, нарықты әртүрлі тауар өндірушілер мен тұтынушылар арасында болатын экономикалық байланыстар мен қатынастар жүйесі деп сипаттауға болады.

Мұнда, біріншіден, тауар өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы қатынастар, байланыстар анықталса, екіншіден, ол байланыстар қайтарымдылықты, тепе-теңдекті, объективті түрде алдын-ала анықтайды, үшіншіден, бұл байланыстарды өзара бәсекелестік болады, өйткені, онсыз нарық болуы мүмкін емес. Соның нәтижесінде экономикалық жағынан әлсіз шаруашылық бірліктерінен тазарады, ал, тиімділігі жоғары, келешегі бар шаруашылық субъектілеріне жол ашылады.

6.3. Нарықтың мәні жөніндегі теориялық көзқарастар: либерализм, неолиберализм

Негізінде, нарықтың мәні жөнінде екі теориялық көзқарастар бар: оның біріншісі – еркін нарықты және экономикаға мемлекеттің араласпауын жақтайтындар. Еркін нарықты жақтайтындарда либерализм, ал оның қазіргі заманғы жақтастарын «неолиберализм» мектептерінің өкілдері деп атайды.

Екінші бағыттың өкілдері экономикаға мемлекеттің белсенді түрде араласуын жақтайды. Бұл пікірді алғашқы жақтаушылардың бірі ағылшынның экономисі, қоғам қайраткері Джон Мейнард Кейнс (1883-1946ж.ж.) болды. Оның пікірінің қалыптасуына 1929-1933 жылдарды болған бүкіл дүниежүзілік экономикалық дағдарыс түрткі болды. Ол өзінің басты еңбегі «жұмыспен қамтудың, проценттің және ақшаның жалпы теориясы» деген еңбегіндегі пікірлерді «классикалық теория» деп атады және жаппай жұмыссыздықты тек қана сұранымды көтермелеу, ынталандыруарқылы шешуге болады деп қорытынды жасады. Жұмыспен қамту процесінде мемлекеттік реттеу жүйесіне көшу Дж.М.Кейнстің жұмыссыздық туралы концепциясының негізгі қорытындысы болып табылады. XX ғасырдың 30-80 жылдары бойына Батыс елдерінде кейнсиандықтардың әсерімен нарықты реттеу жүйесі әрекет етті. Оған Дж.М.Кейнстің ізбасарлары, француздардың «дирижистері» жатады. Олар, бір жағынан реттелмелі нарықтың кейбір кемшіліктерін мойындай отырып, сонымен қатар нарықтың автоматты түрде экономикаға өзін-өзі реттеу мүмкіндіктеріне сенімдерін жоғалтқан болатын. Өздерінің зерттеулерінде, олар, бірінші кезекте ұлттық табыс, қорлану және тұтыну, ҚЖӨ, ұсыным сияқты макроэкономикалық көрсеткіштерді басшылыққа алды. Мемлекет салық жүйесі арқылы пайданың едәуір

бөлігін алып оны тиімді сұранымды және толық жұмыспен қамтуды қолдау үшін пайдаланады: экономикада мемлекеттік сектордың үлесі кеңейеді, қосымша жұмыс орындары жасалады, азаматтарды әлеуметтік қорғау шараларының жүйесі жүзеге асырылады. Бұл бағыттағы экономисттердің пікірінше мемлекет экономикалық дамудың бағыт беруші күшіне айналады, оның жәрдемімен нарықтың қолайсыз жақтарын басып, реттеп отырады.

XX ғасырдың 70 жылдарында болған экономикалық дағдарыс және кәсіпкерлік белсенділіктің баяулауы мемлекеттік реттеудің зияндылығы туралы пікірдің қайтадан туындап дамуына себеп болды. Еркін нарық пікірінің өкілдері нарық механизмінің бәсекенің негізінде балансталған өсуді, яғни сұраным мен ұсынымның тепе-теңдігін қамтамасыз етуі мүмкін деп есептеді. Олар өздерінің зерттеулерінде микроталдауды басшылыққа алады.

Шын мәнінде, қоғамдық өндіріс нарық арқылы байланысқан шаруашылық бірліктерінің жиынтығы болып табылады. Бұл экономисттер мемлекеттің рөлі еркін бәсекеге қолайлы жағдайды жасаумен шектеледі деп тұжырым жасайды. Олар Экономикалық бостандықты, мемлекеттің экономикаға араласуының қажетсіздігін қоғамда болатын «табиғи, универсалды заңның» әрекетімен түсіндіреді. Мұндай неоконсервативті бағыттағы пікірлердің негізінде пайдаға салынатын салық нарқын төмендету жолымен ұсынымды көтермелеу, мемлекетсіздендіру және бәсеке күресі жағдайында жеке кәсіпкерлікті күшейту шаралары көзделген. Олар жалпылама жұмыспен қамту пікіріне қарсы және әлеуметтік бағдарламаларды барынша азайтуды жақтайды. Бір жағынан әлеуметтік мақсаттарға қажетті шығындарды мойындай отырып, олар екінші жағынан әлеуметтік кепілдіктер тегін қызмет пен төлем түрінде болуы дұрыс емес деп есептейді. Қорыта айтқанда, бұл мектептің жақтастарының пікірінше, өндірісті ұлғай-

ту мен қоғамдық дәулеттілікті арттырудың негізі және кәсіпкерлікті дамыту болып табылады.

Соңғы кезде негізгі екі бағыттың өз ішіндегі бой көрсетіп келе жатқан жіктелу олардың жақындасуына себеп болып отыр. Бұған АҚШ экономисі Поль Самуэлсонның (1915 ж. туылған) неоклассикалық синтез теориясы барынша айқын дәлел бола алады. Оның пікірінше, неоклассикалық синтез макроэкономика мен дәстүрлі микроэкономиканың арасындағы алшақтықты жояды. Реттелмелі экономика теориясының жақтастары сияқты Самуэлсонда «еркін бәсеке» адамдар мен ресурстарды толық қамти алмайды, тек қана мемлекеттің араласуы ғана дағдарысты, жұмыссыздықты болдырмайды деп есептейді. Сонымен бірге, «белгілі бір ақылға сыйымды шекте бәсекені қорғаудың» қажеттігін атап көрсетеді. Нәтижесінде жеке кәсіпкерліктің және мемлекеттің кәсіпкерліктің белгілері құрмаласқан аралас экономика пайда болды. «Толық жұмыспен қамту» жағдайында «шекті пайдалылық», «шекті еңбек өнімділігі» теориялары түрінде көрінетін, сөйтіп Самуэлсон үшін құн және табыстарды бөлу теориясының негізі болып табылатын классикалық принцип толықтай «заңды күш» алады.

Жалпы неоклассикалық синтезді жаңа теория деп есептеуге болмайды, ол экономиканы реттеудегі мемлекеттің жетекші рөлі жағдайындағы жоғарыда көрсетілген екі бағыттың әклектикалық құрмаласуы болып табылады.

II. Самуэлсон өзінің «неоклассикалық синтезінде» ғылыми техникалық революцияға, экономиканы реттеуде мемлекеттің ірі корпорациялар мен кәсіподақтардың арасында болатын ұзақ мерзімді келісім-шарт сияқты нысандарға үлкен мән беретін АҚШ экономисі Джон К. Гилбрейттің негізгі жағдайларында қосады. Осындай ұсыныстардың мақсаты – мемлекеттік бақылауды күшей-

ту, әлеуметтік жанжалдарды бәсеңдету үшін әлеуметтік маневр жасау әдістерін кеңінен қолдану.

Біздің Республикада да нарықты экономиканы реттеудің дүниежүзінде жинақталған бай тәжірибесін қолдану қажеттігі тұр. Біз үшін қазіргі басты міндет әлеуметтік жағынан қорғалмаған тұрғындар тобына қолдау көрсете отырып, барлық азаматтар үшін кәсіпкерлік пен өзінің қабілетін еркін қолдануға мүмкіндік беретін әлеуметтік жағынан бағдарланған нарықты экономиканы құру және дамыту болып табылады.

6.4. Нарық механизмі. Сұраным, ұсыным, баға және бәсеке категориялары

Осы аталған теориялық бағыттардың бәрі де нарық механизмінің мәнін, мағынасын анықтауға бағытталған. Ал, нарық механизмі дегеніміз нарық жүйесіне кіретін негізгі үш элементтің өзара қатынасы мен тәуелділігін айтамыз. Ол категориялар: баға, бәсеке және сұраныммен ұсынымның өзара қатынастары.

Сұраным – бұл қажеттіліктің көріну формасы, ақша қаржысымен қамтамасыз етілген. Былайша айтқанда сұраным дегеніміз төлей алатын қажеттілік. Ал, ұсыным дегеніміз – бұл нарықтағы тауар жиынтығы. Баға деп – жекелеген тауардың немесе қызмет көрсету түрінің белгілі бір кезеңіндегі қалыптасқан нарықтық нарқын айтамыз. Бұл өндірушілердің немесе нарыққа қатысушы тұтынушылардың өз арасындағы бәсеке нәтижесінде қалыптасады. Бәсеке деп – қолайлы өндіріс жағдайы үшін немесе нарықтың үлесі үшін қатысушылардың өзара күресін айтады. Сұраным, ұсыным, нарықтық баға және бәсеке категорияларының өзара байланысына және тәуелділік заңдылықтарына келесі тақырыптарда тоқталатын боламыз.

6.5. Нарықтың түрлері, құрылымы және инфрақұрылымы

Қазіргі нарық құрылымы жағынан сан-алуан элементтерден тұрады. Оның құрылымын әртүрлі белгілеріне қарай өзара байланысты бірнеше түрлерге бөлуге болады.

Территориялық белгілеріне қарай нарық мынадай түрлерге бөлінеді: дүниежүзілік нарық, ел аралық бірлестіктер нарығы, ұлттық нарық, аймақтық нарық және жергілікті нарық.

Дүниежүзілік нарық – сатушылар мен сатып алушылар арасындағы тауарлар мен қызметтерді айырбастау жүйесі түрінде көрінетін бүкіләлемдік шаруашылықтың құрамдас бөлігі. Ол халықаралық еңбек бөлінісінің, валюталық несие және қаржы қатынастарының негізінде құрылып орнықты. Дүниежүзілік нарық өндірістік кооперация және интеграция, сыртқы сауда, тауар айырбасы операциялары арқылы ішкі нарықпен айналыста болады. Қазіргі кезеңде нарықтар арасындағы байланыстар ұлғаяуда, соның ішінде, әсіресе, Шығыс Еуропа және Еуропалық Экономикалық қоғамдастық (ЕӘС), бұрынғы Совет одағы құрамында болған, қазірде тәуелсіздік алған егеменді мемлекеттер арасындағы нарық қатынастары. Осының нәтижесінде шын мәніндегі бүкіл дүниежүзілік нарық қалыптасуда.

Еларалық бірлестіктер нарығы - деп экономикалық айырбастың ерекше формалары мен шарттары, терең еңбек бөлінісі арқылы байланысқан, бірнеше мемлекеттердің қатысуымен құрылған нарықты айтады.

Ұлттық нарық – бір елдің мемлекеттік шекарасының аумағы мен шектелген жалпы ішкі нарық. Ұлттық нарықта, белгілі бір нысанда өндірістің нәтижелері мен шарттарына байланысты экономикалық қатынастар дамиды. Бұл қатынастар - нарық нарық қызметінің шарты

ту, әлеуметтік жанжалдарды бәсеңдету үшін әлеуметтік маневр жасау әдістерін кеңінен қолдану.

Біздің Республикада да нарықты экономиканы реттеудің дүниежүзінде жинақталған бай тәжірибесін қолдану қажеттігі тұр. Біз үшін қазіргі басты міндет әлеуметтік жағынан қорғалмаған тұрғындар тобына қолдау көрсете отырып, барлық азаматтар үшін кәсіпкерлік пен өзінің қабілетін еркін қолдануға мүмкіндік беретін әлеуметтік жағынан бағдарланған нарықты экономиканы құру және дамыту болып табылады.

6.4. Нарық механизмі. Сұраным, ұсыным, баға және бәсеке категориялары

Осы аталған теориялық бағыттардың бәрі де нарық механизмінің мәнін, мағынасын анықтауға бағытталған. Ал, нарық механизмі дегеніміз нарық жүйесіне кіретін негізгі үш элементтің өзара қатынасы мен тәуелділігін айтамыз. Ол категориялар: баға, бәсеке және сұраныммен ұсынымның өзара қатынастары.

Сұраным – бұл қажеттіліктің көріну формасы, ақша қаржысымен қамтамасыз етілген. Былайша айтқанда сұраным дегеніміз төлей алатын қажеттілік. Ал, ұсыным дегеніміз – бұл нарықтағы тауар жиынтығы. Баға деп – жекелеген тауардың немесе қызмет көрсету түрінің белгілі бір кезеңіндегі қалыптасқан нарықтық нарқын айтамыз. Бұл өндірушілердің немесе нарыққа қатысушы тұтынушылардың өз арасындағы бәсеке нәтижесінде қалыптасады. Бәсеке деп – қолайлы өндіріс жағдайы үшін немесе нарықтың үлесі үшін қатысушылардың өзара күресін айтады. Сұраным, ұсыным, нарықтық баға және бәсеке категорияларының өзара байланысына және тәуелділік заңдылықтарына келесі тақырыптарда тоқталатын боламыз.

6.5. Нарықтың түрлері, құрылымы және инфрақұрылымы

Қазіргі нарық құрылымы жағынан сан-алуан элементтерден тұрады. Оның құрылымын әртүрлі белгілеріне қарай өзара байланысты бірнеше түрлерге бөлуге болады.

Территориялық белгілеріне қарай нарық мынадай түрлерге бөлінеді: дүниежүзілік нарық, ел аралық бірлестіктер нарығы, ұлттық нарық, аймақтық нарық және жергілікті нарық.

Дүниежүзілік нарық – сатушылар мен сатып алушылар арасындағы тауарлар мен қызметтерді айырбастау жүйесі түрінде көрінетін бүкіләлемдік шаруашылықтың құрамдас бөлігі. Ол халықаралық еңбек бөлінісінің, валюталық несие және қаржы қатынастарының негізінде құрылып орнықты. Дүниежүзілік нарық өндірістік кооперация және интеграция, сыртқы сауда, тауар айырбасы операциялары арқылы ішкі нарықпен айналыста болады. Қазіргі кезеңде нарықтар арасындағы байланыстар ұлғаяуда, соның ішінде, әсіресе, Шығыс Еуропа және Еуропалық Экономикалық қоғамдастық (ЕӘС), бұрынғы Совет одағы құрамында болған, қазірде тәуелсіздік алған егеменді мемлекеттер арасындағы нарық қатынастары. Осының нәтижесінде шын мәніндегі бүкіл дүниежүзілік нарық қалыптасуда.

Еларалық бірлестіктер нарығы - деп экономикалық айырбастың ерекше формалары мен шарттары, терең еңбек бөлінісі арқылы байланысқан, бірнеше мемлекеттердің қатысуымен құрылған нарықты айтады.

Ұлттық нарық – бір елдің мемлекеттік шекарасының аумағы мен шектелген жалпы ішкі нарық. Ұлттық нарықта, белгілі бір нысанда өндірістің нәтижелері мен шарттарына байланысты экономикалық қатынастар дамиды. Бұл қатынастар - нарық нарық қызметінің шарты

– ақша және тауар айналысының болуын анықтайтын тауар-ақша формасы түрінде көрінеді.

Аймақтық нарық – бұл бөлек территориялық бөлімше нарығы (Республика, облыс, аймақ, аудан).

Жергілікті нарық – кейбір елді мекендердің жиынтығы болып табылатын нарық. Негізінен мұнда халық тұтынатын тауарлар мен ақылы қызмет көрсетіледі.

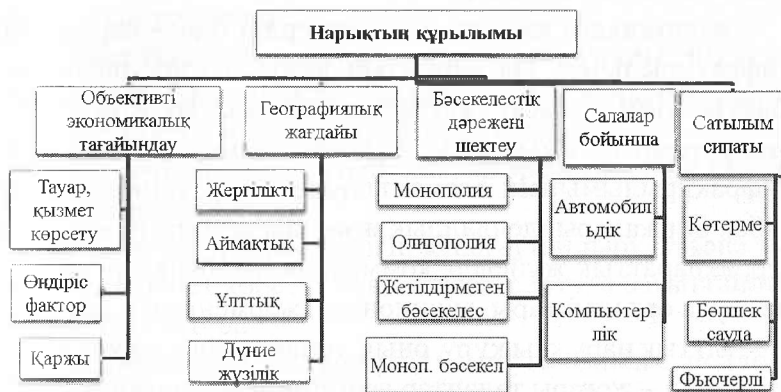
Нарықтық қатынастардың жетілу деңгейіне қарай нарықты: дамыған (кемелденген) нарық, қалыптасу үстіндегі нарық және әртүрлі деңгейде бәсекені шектеу нарығы (олигополиялық, монополиялық және т.б.) деп атайды.

Олигополиялық нарық – баға белгілей саясатына тым сезімтал және бірегей немесе дифференцияланған өнімдерді өндіретін аз ғана сатушылардан тұрады. Сатушылардың аздығын, үміткерлердің бұл нарыққа енуінің қиындығымен, әрбір сатушының бәсекелестерінің стратегиясы мен әрекетіне қарай шапшаң шешім қабылдауымен түсіндіруге болады. Егер бір компания өз өнімінің бағасын 10 процент төмендетсе, сатып алушылар тез соған ауып кетеді. Сондай өнім шығаратын басқа өндірушілерге не бағаны төмендетуге, не сол өнімді пайдалануға байланысты көптеген қызмет түрлерін ұсынуға тура келеді.

Монополиялық бәсеке нарығы, сапасы, қасиеті, сыртқы безендірілуіне қарай ерекшеленетін тауарлардың әртүрлі вариантын ұсынатын көптеген сатушылар мен сатып алушылардан тұрады. Осыған байланысты нарықты «сатушылар нарығы» және «сатып алушылар нарығы» деп те бөледі. «Сатушылар нарығында» сатушылардың үстемдігі орын алады, ал сатып алушыларға нарықтың «белсенді қайраткерлері» болуға тура келеді. Нарықтың бұндай жағдайы өндірушілердің монополиялық үстемдігі қалыптасқан елдерге тән. «Сатып алушылар нарығында» экономикалық үстемдік тұтынушылар, сатып алушылар жағында болады, мұнда сатушыларға нарықтың ең «белсенді іскерлері» болуға тура келеді.

Қолданылып жүрген заңдылықтарға сәйкес нарықты көлеңкелі (астыртын) және ресми (ашық) нарық деп атайды. Нарықтың дамуының сәйкестігіне байланысты теңестірілген және теңестірілмеген нарық деп бөлінеді. Сұраным мен ұсынымның арасында толық сәйкестік орынққан нарықты теңестірілген нарық деп атайды. Теңестірілмеген нарықта сұраным мен ұсынымның арасында толық сәйкестік болмайды, ол сәйкестіктің бір немесе бірнеше шарттарының орындалмауына байланысты.

Тауар ерекшеліктеріне қарай нарық – салалық және сала ішіндегі нарық болып бөлінуі мүмкін. Өткізу объектісі, халық шаруашылығының бір дербес саласының өнімі болып табылатын нарықты салалық нарық дейді. Қоғамдық өндірістің бір саласының өз ішіндегі өнім өткізу нарығын сала ішіндегі нарық деп атайды.

Нарықтың құрылымы және инфрақұрылымы

Нарықты көлемді тауар топтары (азық – түлік және өндіріс тауарлары), бөлшек тауарлар (көкөніс, мата, аяқ – киім, теле аппараттар, автомобиль, т.б.) нарығы деп те бөледі. Тауар топтары нарығына нан-бөлше, макарон өнімдері, т.б. нарығы жатады. Дегенмен, қандай жағдайда да болмасын ішкі нарық, оның барлық тармақтарының (сегменттері) қызмет жасауы да дамуы өзара байланысты және бір-біріне тәуелді.

Адамдардың әрекет ету ортасына сатып алу – сату ортасына қарай жалпы ішкі ұлттық нарықты шартты түрде бірнеше түрлерге бөлуге болады. Олар біртұтас болып табылатын ұлттық нарықтың жеке элементтерін құрайды, бір-бірімен өзара байланысты және өзара тәуелділікте болады. Мәселен, өндірістік және өндірістік емес салалар – өндіріс құрал – жабдықтары, тұтыну және жұмыс күші нарықтарын құрайды. Дегенмен, нарық түрлерін саралап көрсететін терең құрылым жасау факторы – нарық қатынастары объектілерінің экономикалық бағдары болып табылады. Осы фактор бойынша олар өндіріс құрал-жабдықтары, тұтыну және қызмет көрсету, қажы, еңбек, ғылыми-техникалық, ақпарат астыртын экономика нарықтары болып бөлінеді.

Экономикаға қажетті элементтердің бірі – нарықтың инфрақұрылымы. Ол нарықтың дамуын және оның қалыпты жұмыс жасау жағдайын қамтамасыз ететін институттардың жиынтығы түрінде көрінуі. Нарықтың инфрақұрылымының элементтеріне тауар, шикізат, қор, еңбек биржалары, делдалдық және маркетингтік қызметтер, ақпараттық жүйелер, коммерциялық банктер, көтерме сауда орталықтары, аукциондар, жәрменкелер жатады.

Ұлттық нарықты құру, оның дүниежүзілік нарық жүйесіне енуі – жоғары талаптар деңгейінде жасалған жолдар жүйесінсіз, транспорт пен байланыс құралдарынсыз жүзеге аспайды. Бұл салада бізде көптеген проблемалар мен шешілмеген сұрақтар барынша жеткілікті.

Қазақстанның «Дағдарысқа қарсы шұғыл шаралар және әлеуметтік-экономикалық реформаларды тереңдету бағдарламасында» нарықтық инфрақұрылымның инвестиция мен қорлары және холдингтері, сақтандыру компаниялары мен қорлары, аудиторлық фирмалар,

консультация орталықтары мен фирмалар, сауда – өнеркәсіп палаталары, көлік – экспедиция, заң, консалтинг орталықтары мен фирмалары сияқты ызмет салаларын ұлғайтуға ерекше көңіл бөлінген. Бұл құрамалар бәсеке негізінде шаруашылық жүргізуші субъектілерге алуан түрлі қызмет көрсету нарығын қалыптастырмақ.

6.6. Нарықтық экономиканың артықшылықтары мен кемшіліктері

Нарықтық экономиканың артықшылықтары:

Ресурстарды неғұрлым тиімді пайдалануға ықпал етеді;

Өндіріс жағдайының өзгеуіне те бейімделуінің қажеттілігін тудырады;

Жаңа тауарды өндіруде, жаңа технологияны енгізгенде, өндірісті басқару және ұйымдастыру тәсілдерін жетілдіруде ГТП–ты пайдалануға ынта туғызады;

Өндірушілер мен тұтынушылар әрекетін еркін таңдауды қамтамасыз етеді;

Өндірушілер қажеттілігін қанағаттандыруға және тауар мен қызмет көрсету сапасын жақсартуға бағыттайды.

Кемшіліктері:

өндірілмейтін ресурстарды сақтауға ықпал етпейді;

қоршаған ортаны қорғауға еш қорған бола алмайды;

ұйым пайдаланатын тауар өндірісі мен қызмет көрсету түрлерін дамытуды қамтамасыз ете алмайды;

ғылым мен білімді дамыту үшін жағдай жасалмайды;

еңбек ету, демалу, табыс алуға кепілдік бермейді;

әлеуметтік әділетсіздікке тосқауыл қоятын механизмді жоқ;

жұмысқа толық қамтуға және баға деңгейінің тұрақтылығына кепілдік бермейді.

СҰРАНЫС ЖӘНЕ ҰСЫНЫС ТЕОРИЯСЫ

7.1. Сұраныс және оның өзгерісі. Сұраныс қисық сызығы

Сұраным – бұл нарықтың баға құрылуының санқилы күрделі үрдісінің бір жағы болып табылады. Бұған тұрақты қайталанып отыратын, әдетте, себеп – салдарлық байланыстар мен тәуелділіктерді бейнелейтін экономикалық заңдар әрекеті тән келеді. Солардың бірі – сұраным заңы. Ол мынаны көрсетеді:

- сатып алынатын тауар саны мен оның бағасының арасындағы кері байланысты;
- қызмет көрсету мен тауарға мұранымның біртіндеп төмендеуін.

Сұраным заңы бойынша қызмет көрсету немесе сатып алынатын тауар саны қалыпты тең жағдайда оның бағасына байланысты болады. Мұнда неғұрлым баға жоғары болса, соғұрлым тұтынушы аз тауар сатып алады немесе аз мөлшерде қызмет көрсетіледі. Егер тауар бағасы өсетін болса, сұранымның азая түсуіне байланысты тауар саылымның көлемі де кемиді. Бұған керісінше, егер баға арзандайтын болса, онда бұл тауардың сатылу көлемі немесе қызмет көрсетуі арта түседі. Бұл тәріздес тәуелділік мынандай ситуациялық жағдайларда болады: қандай болмасын бір тауардың тапшылығында, оның жетіспеуінен оның бағасы сөзсіз артады. Керісінше, егер нарықта бұл тауар түрі көп болатын болса, онда оны сату үшін оның бағасын кеміту қажет болады.

Сұраным заңы – сұранымның біртіндеп төмендеуін анықтай алады. Белгілі бір тауар түрінің сатылуының немесе қызмет көрсетілуінің азаюы тек бағаның өсуінен

ғана болмайды, сондай-ақ, тұтынушылық сранымның аса көп молаюы да әсер етеді. Сұранымның біртіндеп төмендей түсу себебі мынада: тауардың бір түрін тұтынушының әрбір қайталап сатып алуы оған алғашқыға қарағанда салыстырмалы түрде аз түсім береді, қанағаттандырылу деңгейі де төмендейді.

Сұраным қисық сызығының өзгерісі – бұл жағдайда сұраным заңы экономикалық игіліктердің кеми түсу заңының әрекетімен сабақтас келеді. Нарықта бұл былайша көрінеді: әр тауардың келесі бөлігінің сатылуы тек қана оның бағасын кеміткенде ғана мүмкін болады. Былайша айтқанда тауардың бұл түрін тұтынушылар оның бағасын түсіргенде ғана қайталап сатып ала алады.

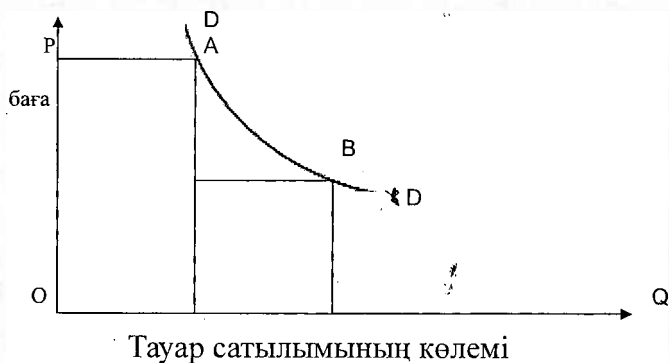
Тауар бағасы мен оның сатылым мөлшері арасындағы тәуелділік пен өзара байланысы және сұранымның біртіндеп төмендеуі төмендегі суретте берілген.

Сұраным қисық сызығының төмен еңкеюі теріс байланысты көрсетеді. Өйткені баға мен тауар сатылымының көлемі және әрбір қайталап алынған тауар пайдалылығының кемуі кері байланыста болып тұр. Мұның өзі оның бағасының төмендеуін байқатады.

Егер тауар бағасы B нүктесінен A нүктесіне дейін осетін болса, онда сатылым көлемі кемиді. Егер баға A нүктесінен B нүктесіне дейін төмендейтін болса, онда сатылым көлемі артады. Сұранымның $D D$ қисық сызығы бойында жатқан кез келген A, B және басқа нүктелер баға мен сатылым көлемінің белгілі бір мәнін анықтайды.

Сұраным қисық сызығының бойымен бір нүктеден кез келген нүктеге қозғалысы бағаның сатылым көлеміне кері озғалысты көрсетеді. Егер сұранымның $D D$ қисық сызығы ешбір жақа қозғалмай, өзгеріссіз болатын болса, онда бұл жағдай сұранымның өзгермей, бұрынғыша қалғанын байқатады. Былайша айтқанда, бағаның өзгерісі сұранымды емес, тек сатылым көлемін ғана өзгетеді.

Сұранымның қисық сызығы

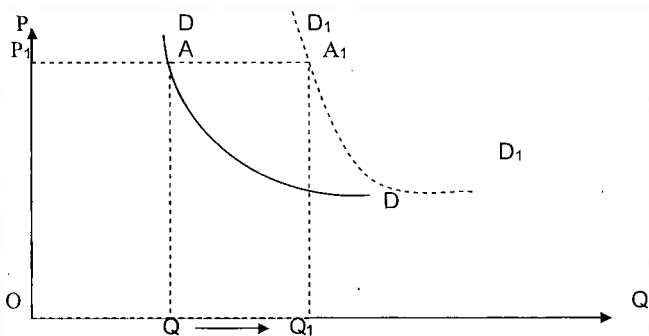

Енді бұдан басқаша жағдайды қарастыралық. Мәселен, баға мен сатылымның көлемінің ара қатынасы емес, бағаға жатпайтын факторлардың өзгерісін көрелік: сатып алушылардың табысы, олардың субъективті талғамдары, тауардың тұтынушылық қасиеті және тағы басқалары. Мұндай жағдайда сұраным қисық сызығында қандай өзгерістер болуы мүмкін? Мұнда тек бір-ақ жауап бар. Сұранымның бағаға жатпайтын факторлы әсерінен сұраным қисық сызығының еңкеюі сол баға бойынша тауар сатылымы көлемінің өзгерісін көрсетеді. Сұраным тұрақты болмайды, бағаға жатпайтын факторлар әсерімен әрдайым өзгереді. Тағы да еске салған жөн, сатып алушылар сұранымның өзгеруіне әсер ете алатын бағаға жатпайтын факторларға мыналарды атауға болады:

- қоғамдағы кіріс деңгейі;
- осы тауар түрі нарығының көлемі;
- тұтынушылардың бұл тауарға субъективті көзқарасы;
- сатылатын тауарға сервис көрсетілуіне кепілдік берілуі;

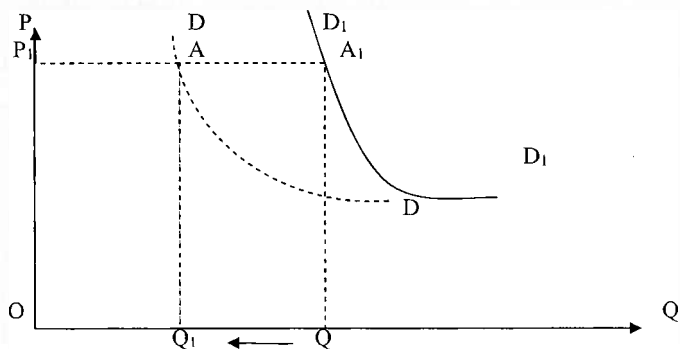
Мына төмендегі суретте бағаға жатпайтын факторлар әсерімен сұранымының өсуі берілген.

Бағаға жатпайтын факторлар әсерінен сұранымның өсуі

Тауар сатылымының көлемі

Бағаға жатпайтын факторлар әсерінен сұранымның кемуі.

Тауар сатылымының көлемі

Сұраным өскенде барлық қисық сызық оңға және жоғары қарай бұрылады, демек бұл тауар сатылымы көлемінің артқанын байқатады.

Ал, келесі суретте сұранымның кемитіні көрсетілген. Мұнда пунктир сызығымен сұранымның солға және төмен қарай жылжығанын көреміз. Сұранымның мұндай кемуі бағаға жатпайтын факторлар әсерінен болып отыр. Мұның өзі сатылым көлемінің азаюын байқатады. Есте болатын бір жай бұл аталған өзгерістердің бәрінде де бір өлшем тауар бағасы өзгеріссіз қалып отыр.

7.2. Нарық сұранымын зерттеу

Әр адам затты сатып алғанда өзінің нақты бір қажетін қанағаттандыруға ұмтылады. Демек тауарды алу үшін оның қасиетін алдын – ала білу шарт.

Бірлестік нарыққа шығуы үшін маңызды информация алуы қажет.

Потенциалды сатып алушы мына информацияны алуы қажет:

- Тауардың болуы жөнінде;
- Осы тауармен қанағаттандырылатын қажеттілік;
- Қажеттілікті қанағаттандыру сапасы;
- Бұл тауармен қанағаттандырылмаған сатып алушы мүддесін қорғауға кепілдік болама.

Потенциалды клиенттерді хабарландыру тәсілдері:

1. Жарнама (журнал, газет, радиохабары, теледидар)
2. Көрме және жәрмеңке.
3. Баяндамалар, симпозиумдар, конференциялар, фильмдер.

Информация тауар алуға шешім қабылдаған адамдардың бәріне ықпал жасай алады:

Сұраным түрлері:

1. Ұнамсыз сұраным – егер нарықтың басым бөлігі тауарды жек көрсе және одан құтылу үшін кейбір шығыннан да қашпаса, онда сұраным ұнамсыз болғаны. Мысалы: адамды егуге, операция жасауға сұраным негативті болады. Кәсіпкерлердің сотталған немесе маскүнем адамға сұранымы ұнамсыз.

2. Сұранымның жоқтығы – мақсатты тұтынушылардың тауарға қызығушылығы болмауы немесе оған талғausыз қарауы мүмкін. Мәселен, фермерлер жаңа агротехникалық әдістерге, ал субъектілер шетел тілін оқуға қызықпаулары мүмкін. Маркетингтің міндеті – тұтынушыларға тауардың өзіне тән қасиеттерін түсіндіру.

3. Бүкпе сұраным – көптеген тұтынушылардың тілектерін нарықта бар тауарлар мен қызметтермен қанағаттандыру мүмкін болмай қалады. Сондықтан залалсыз темекілерге, қауіпсіз тұрғын мөлтек аудандарға және экономикалық тиімдірек автомобильдерге т.б. бүкпе сұраным болады.

Маркетинг міндеті – нарықтың мүмкіндігін есептеп, сұранымды қанағаттандыра алатын тауарлардың жаңа тиімді түрлерін табу.

4. Құлдыраушы сұраным – кез-келген фирма ертелі-кеш өз тауары сұранымының құлдырауына кездеседі. Құлдырау себептерін талдап жаңа тауар түрлерін табу, тауар өтімділігін ынталандыру керек. Маркетинг міндеті – тауарды ұсыну түрлеріне көзқарасты өзгерту арқылы сұраным құлдырауын тоқтату.

5. Жүйесіз сұраным – көптеген мекемелерде тауарларды өткізу маусымдық, күнделікті немесе сағаттық негізде атқарылады. Маркетинг міндеті – ынталандыруды икемді бағалады және тағы осыларға ұқсас тәсілдерді пайдалану арқылы сұранымды бір жүйеге келтірудің жолын іздеу.

6. Толық бағалы сұраным – толық бағалы сұраным ұйымдар өз ақша айналысын қанағаттандырғанда ғана болады. Маркетингтің міндеті – бәсеке деңгейіне қарамай сұранымды осы деңгейде сақтап қалу.

7. Шамадан тыс сұраным – кейбір ұйымдарда сұранымның деңгейі осы сұранымды қамтамасыз ету мөлшерінен жоғары. Маркетинг міндеті – сұранымды жою емес, тек оның деңгейін төмендету.

8. Рационалды емес сұраным – денсаулыққа зиянды тауарлардың сұранымына қарсы әрекет жасау. Темекіні, спиртті ішімдіктерді және есірткі заттарды, қару – жарақтарды сатуға қарсы түрлі шарлар қолданылады. Маркетинг деңгейі – әуесқойларға аталған тауарлардың зиянды әрекеттерін түсіндіре отырып, бағасын көтеру арқылы оларды сатып алуды қиындату.

Негізгі міндеттері нарыққа тауар түсіріп, нарықтан өз үлесін алатындай жағдайға ие болып, алғашқы өнімді сату, нарыққа жаңалық енгізу.

Өнім өткізуді ынталандыру

Бұрын пайдаланбаған тауарды әркім алуға ұмтылады. Бұл жағдайды еске ала отырып өнім өткізу үшін ынталандыру жүйесін қолданудың маңызы аса зор.

Ынталандыру жүйесінің міндеті – келешекте бұл тауарды сатып алуға ынта туғызу, тіптен ірі – ірі партиямен әрқашан алуға дайын болса, сатушымен коммерциялық тұрақты байланыста болса істің оңды болғаны.

Ынталандыру жүйесінің аса қажеттілігі, әсіресе, нарықта сапасы біркелкі конкуренттер тауары түскенде анық байқалады. Ынталандыру шаралары сатып алушылар үшін де және сатушылар үшін де белгіленеді.

Сатып алушыларды ынталандыру жүйесі:

Белгілі бір бұйымды ірі партиямен тұрақты алатын болса, оның бағасын кеміту.

Тауарды несиеге беру.

Тауарды ірі партиямен көтеріп алушыларға тауар үлгісін тегін тарату.

Тауарды уақытша пайдалануға тегін беру.

Потенциалды сатып алушы өкіліне арнайы жаңа тауар көрсету (егер бұйым өндірістік бағытта болса).

Жаңа тауарды нарыққа түсіру жайында пресс-конференция өткізу.

Бағаны күрт түсіру (бұл тауардың жаңа үлгісін шығаруға байланысты болады).

Аралықта жүретін делдалдарды ынталандыру:

(Мұның мақсаты бұл адамдар бар ынтамен тауар сатып, сатып алушылар аумағын кеңейте түсу):

Делдалдарға тегін жабдықтар беру немесе оларға жеңілдік жасау.

Оларға сату бағасын кемітіп беру.

Еңбекақысын арттыру.

Тауарды нарыққа түсіру алдындағы дайындау сатысы

Алдымен потенциалды сатып алушыларды кәсіпорынмен таныстырады. Сонсон жана тауарды нарыққа түсіру стратегиясы анықталады. Стратегия потенциалды сатып алушылардың тауардың тұтыну қасиеттерін білуіне, алушылардың тауар бағасын төлей алатын мүмкіндіктеріне байланысты болады.

Әдетте стратегияның төрт түрі болады: *интенсивті маркетинг, іріктеп енуі, кең көлемде енуі, пассивті маркетинг (енжар)*.

Интенсивті маркетинг

Бұл, егер, сатып алушылардың бірсыпырасы бұл тауар жөнінде хабардар болмаған жағдайда пайдалы. Тауарға жоғары баға белгіленеді, өзара бәсеке тым жоғары. Мақсаты – көп пайда алып, нарыққа тез ену.

Іріктеп енуі

Бұл тәсіл нарық сыйымдылығы аса кең болмаған жағдайда пайдаланылады, олар қымбат баға төлеу келісіміне дайын. Өзара бәсеке тым көп емес, сондықтанда, ынталандыруға, өнім өткізуге көп шығынның қажеті жоқ.

Кең көлемде енуі

Мұнда нарық сыйымдылығы аса үлкен, сатып алушылар бұл тауар жөнінде жақсы хабардар емес, баға жоғары шиеленіскен бәсеке. Өнім шығару көлемін арттыру есебінен өнімнің өзіндік құнын кемітуге мүмкіндік бар. «Баға сайысына» түсуге болады. Бұған орай сұранымды қалыптастыруға және өнім өткізуді ынталандыруға әдеуір шығын бөлу қажет, бірақ сату бағасы жоғары болмайды.

Енжар маркетинг стратегиясын – нарық сыйымдылығы тым кең жағдайда пайдалануға болады. Тауар туралы алушылар жақсы хабардар, тауарды арзан бағаға

сатып алуға ынталы. Әзірге бәсеке бәсең. Бұл жағдай сұранымды қалыптастыруға және өнім өткізуді ынталандыруға көп шығын жұмсауды қажет етпейді.

Тауар өткізу үшін сатушыларды ынталандыру (Мұның негізгі мақсаты – бұл адамдар көмегімен өнім өткізудің жоғарғы көрсеткіштеріне жету):

- тиісті деңгейде ақшалай сыйлық беру;
- қосымша демалыс күнін беру, фирма есебінен демалыс сапарына шығу;
- бағалы сыйлықтар бөлу;
- рухани жағынан көтермелеу формаларын қолдану, және оны қызметкерлерге түгел жеткізу, от басына айтып жеткізу.

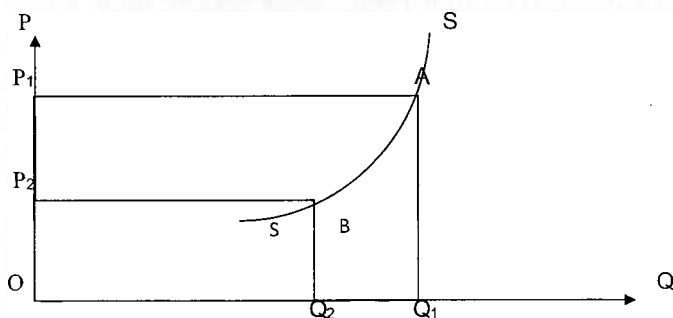
7.3. Нарықтағы тауар ұсынымы. Ұсыным қисық сызығы

Нарықтағы тауар ұсынымы – бұл өндірілген және сатылуға ұсынылатын тауар мөлшері мен баға арасындағы тікелей байланысты көрсетеді. Тауар көлемі мен оның бағасы бір бағытқа қарай өзгереді. Мәселен, егер баға көтерілетін болса, онда сату үшін нарыққа көп тауар түседі. Ал, керісінше, егер бұл тауардың бағасы төмен болатын болса, онда ол тауарды өндіру және нарықта оны ұсынуда оған сәйкес қысқарады.

Мұндағы негізгі және анықтаушы фактор – баға болып саналады. Бағаға қарай көп тауардың ішінен оны өндіруді азайту керек болады, егер оған сұраным төмендесе немесе ол тауар өндірісін арттыруға да болады, егер оған сұраным артатын болса. Жалпы алынатын түсім мен пайда да ұсынылатын тауар бағасының деңгейіне байланысты болады. Неғұрлым баға жоғары болса, соғұрлым нарықта тауар ұсынысы көбейеді. Нарықтағы тауар ұсынысының бұлай ауытқуы аса күрделі процесс. Өйткені, ол тауар шығаруға ынталандырады немесе тауар өндірісінің бағытын тұтынушылар талабына сәйкес өзгерте де алады. Егер тауар бағасы қанағаттанғысыз болса, онда кәсіпкерлік қиындай түседі, тіптен ресурстарды, технологияны, өнім

шығару көлемі мен тауар сатылымы көлемін де өзгертуі ықтимал. SS ұсыным қисық сызығында жатқан A нүктесі ең жоғарғы P , бағасының деңгейін және нарықтағы сату үшін ұсынылған тауар көлемінің көбейе түскенін көрсетеді.

Ұсынымның қисық сызығы

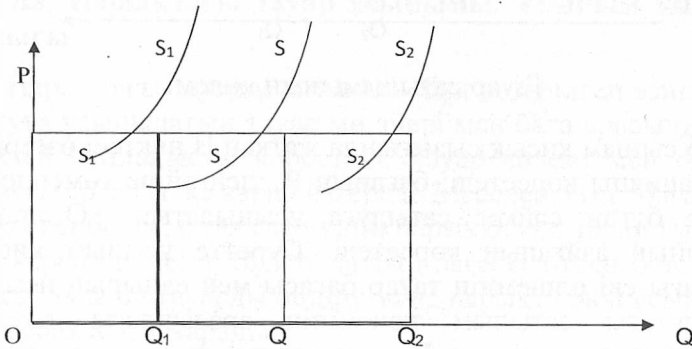
Тауар сатылымының көлемі

Ұсыным қисық сызығында жатқан B нүктесі өзгерген ситуацияны көрсетеді; бағаның P_2 деңгейіне төмендеуін және бұған сәйкес сатылуға ұсынылатын Q_2 тауар санының азайғанын көрсетеді. Суретте ұсыным қисық сызығы екі өлшемнің тауар бағасы мен санының немесе нарықтағы сатылым көлемінің арасындағы тікелей байланыс көрсетілген. Ұсыным қисық сызығы кездейсоқ жағдайды емес, қолма-қол суретке түсіргендей ұсыным заңын бейнелейді. Былайша айтқанда нарық бағасын анықтап немесе оны теріске шығаратын экономикалық пайдальлыққа сәйкес келетін өндіріс қозғалысын көрсете алады. Ұсыным заңының мәні тепе-тең жағдайда, тауар бағасы неғұрлым жоғары болатын болса, соғұрлым сол тауар көп өндіріледі және ол нарықта сатылу үшін ұсынылады. Ұсыным қисық сызығының B нүктесінен A нүктесіне дейінгі қозғалыс, баға өсімі әсерінен тауар көлемінің өскенін бейнелесе, ал, A нүктесінен B нүктесіне қарай кері қозғалыс бұл тауар бағасының төмен түсуі әсерінен нарықта бұл тауар көлемінің азаятынын көрсетеді.

Нарықтағы ұсыным ерекшеліктері

Нарықтағы тауар ұсынымына кем дегенде аса маңызды екі ерекшелік тән. Біріншіден, тауар бағасы мен оның нарықта сатылу көлемі арасындағы тікелей байланыс. Бұл тұрғыда ұсыным қисық сызығын былайша ұғынуға болады: кәсіпкерлер үшін өзгеше түрде ресурс болу альтернативі іспеттес. Ұсыным қисық сызығынан жоғары жатқан кеңістік – бұл пайда белгісі бар альтернатив, ал бұл қисық сызықтың астындағы кеңістік – зиян шегетін белгіні көрсететін тауар бағасының бір қалыпты жағдайдағы ұсыным өзгерісі.

Альтернатив

Тауар сатылымының көлемі

S_1 S_1 – ұсынымның төмендеуі

S_2 S_2 – тауар ұсынымының өсуі

Ең жақсы альтернатив деп, тауар өндіруге бөлінген сондай қаржыны айтамыз, егер бұл өндіріс шығыны нарықта сұранымы бар сатылған тауар бағасы есебінен қайтатын болса. Екіншіден, тауар көлемі мен оның саны туралы ұғым «тауар ұсынымына» пара-пар емес. Тауар көлемі мен оның саны, оның бағасының өзгеуіне сәйкес өзгертіп отырады.

Егер тауар бағасы бірқалыпта болатын болса, нарықтағы тауар ұсынымы қандай жағдайда, қалайша өзгерер еді? Шынын айтсақ, нарықта тауар ұсынымы көбінесе мына факторлар әсерінен де өзгере алады:

- тауардың осы түрін ауыстыра алатын және оны толықтыра алатын өндірістік бағыттағы тауарлар және оның бағасының өзгерісі;

- өндірісте қолданылатын технология деңгейі;

- субсидия және салықтар;

- ресурстар сапасы және өндіріс факторлары;

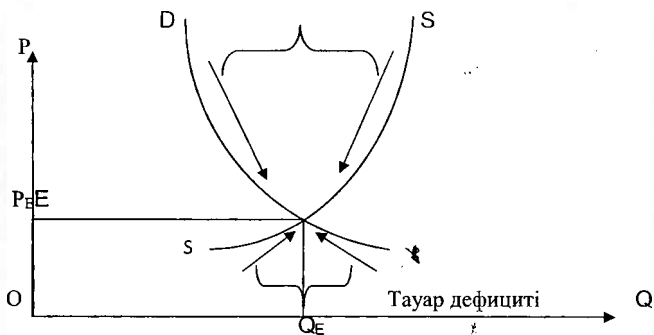
- нарықтағы біртүрлі тауарлар арасындағы бәсеке, сатылым жағдайы, жарнама, маркетинг және тағы басқа.

Бұл аталған факторлардың бәрі де осы тауар өндірісінің шығындарына әсер етеді және нарықтағы рсы тауар ұсынымның өзгерісіне елеулі ықпал жасайды.

7.4. Сұраным мен ұсыным бағасының нарықтық тепе – теңдігі

Нарықтық баға белгілеу процесін сұраным мен ұсыным заңы басқарады. Нарықта баға тепе–теңдігі сұраным мен ұсынымның өзіндік ерекшелігі мен оның тенденциясының әсерінен болады. Бұл процесс жоғарыда қисық сызық пен оған сәйкес оның графигі арқылы берілген. Бірақ нарық механизмі ондағы көрсетілген модельдер де аса күрделі.

Баға тепе–теңдігі. Төмендегі суретте баға мен тауар қозғалысындағы болатын әркілы және динамикалық процестер жалпылама түрде көрсетілген. Нарықтық тепе – тең баға болғанда нарықта тауардың осы түрінің әрқайсысында не артық, не жетіспеушілік деген болмайды. Бұл сұраным мен ұсынымның сәйкес келу нәтижесінде ғана болады. Ал, сұраным мен ұсынымның тең келуі нарықтық бәсекенің нәтижесі болып табылады.

Тауар сатылымының көлемі

Сұраным мен ұсыным бағасының нарықтық тепе теңдігі

Сұраным мен ұсыным қисық сызықтарының қиылысқан жеріндегі E нүктесі PE баға деңгейіне және QE тауар көлеміне осы баға тепе-теңдігі тұсында сәйкес келеді.

Суретте көрсетілгендей, қандай тауар болмасын молдығы немесе оның артық болуы, тауар бағасының түсуіне ықпал жасайды, былайша айтқанда баға E нүктесінен төмен түседі, ал егер нарықта тауар аз болса, оның бағасы қымбаттап, E нүктесінен жоғары көтеріледі. Осындай ауытқу нәтижесінде PE баға тепе-теңдігі тұрақталады да нарықта QE тауар мөлшері сатылатын болады.

7.5. Сұраным мен ұсынымның көлеміне бағаның әсері

Ұсыным (мың дана)	Бағасы (сан)	Сұраным (мың дана)
0	3	70
25	4	50
35	5	35
45	6	25
50	7	20
55	8	15

Бұл мысала ең төменгі баға 3 сом болған жағдайда сұраным ең жоғары, және 70 мың бұйымға тең. Алайда мұндай баға кезінде ұсыным нөлге тең болар еді, өйткені

өнім шығару өндірістік шығындарды өтей алмайды. Егер осындай бағамен өнім шығару ұйымдастыру ниеті туа қалса, оны өндіруге арналған дотация болу қажет. Бағалардың арттырылуына байланысты тауарлар ұсыну тез өсе бастайды, бірақ сонан соң баяулайды. Өйткені басқа міндеттерді шешу: қуаттарды ұлғайту, шикізат бағасын кеңейту және тағы басқа қажеттілігіне келіп тіреледі. Сонымен бірге, бағалардың өсуіне байланысты сұраным айтарлықтай қысқарады.

7.6. Сұраныс пен ұсыныстың икемділігі

Сұраныстың проценттік өзгерісінің бағаны проценттік өзгерісіне еселік қатынасы, бағаға байланысты сұраныстың икемділігі, немесе икемділік коэффициенті болып табылады:

$$Ed = \frac{\% Q}{\% P}, \text{ немесе } \frac{\% Q/Q}{\% P/P'}$$

Ed – бағаға байланысты сұраныстың икемділік коэффициенті

Q – сұраныстың көлемі

P – тауардың бағасы

Икемділіктің бірнеше түрі болады:

Бірлік икемділік – бағаның әрбір 1-ке өзгеруіне сұраныстың көлемі де сәйкес 1-ке өзгереді ($Ed=1$)

$$Ed = \frac{\% Q}{\% P} = \frac{2\%}{2\%} = 1$$

Икемді сұраныс көлемінің проценттік өзгерісі бағаның проценттік өзгерісінен тез жүріп отырады ($Ed>1$)

$$Ed = \frac{\% Q}{\% P} = \frac{4\%}{2\%} = 2$$

Икемді емес сұраныс – сұраныстың көлемінің проценттік өзгерістері бағаның проценттік өзгерістерінен төмен болады ($Ed<1$)

$$Ed = \frac{\% Q}{\% P} = \frac{2\%}{2\%} = 0,5$$

Өте икемді емес ұсыныс – бұл бағаға қандай болмасын өзгеріс жүрсе де, сұраныстың көлемі өзгермейді ($E_d=0$)

$$E_d = \frac{\% Q}{\% P} = \frac{0\%}{4\%} = 0$$

Шексіз икемді сұраныс – бұл баға өте аз өзгерсе де, сұраныстың көлемінің шексіз көп өзгеруі ($E_d=\beta$)

$$E_d = \frac{\% Q}{\% P} = \frac{4\%}{0} = \infty$$

Сұраным мен ұсыным икемділігі

Сұраным мен ұсынымды жан-жақты қарап ұғыну экономикалық талдау жасадың маңызды инструменті болып табылады, әрі оның практикалық мәні де зор, өйткені, мұның өзі тауар сатылымынан алынған сауда түсіміне тікелей әсер етеді. Жоғарыда атап өткендей тауар бағасының артуы, атылым көлемінің азаюын туғызады және оған керісінше де болуы мүмкін. Бұл әсердің интенсивтілігі, әрі айналымның интервалы мен өлшемі бірдей емес, яғни баға мен сатылым көлемі.

Эластикалық. Бұл термин экономикаға физика пәнінен кірген, сатылған тауар көлемі мен бағаның өзара байланысы болатын ара қатынасының өзгерістерінен өлшеу үшін қолданылады. Мысалы, егер жеңіл машинаның бағасы 10 процентке өссе, онда оның сатылу көлемі қаншаға және қандай уақыт интервалында өзгереді болады? Немесе халықтың айлық, жылдық табысы 12 процентке көбейсе, онда автомобильге сұраным қалайша өзгереді?

Икемділіктің неғұрлым қолайлы бірегей өлшемі – процент. Өйткені процент кез келген экономикалық өзгерістердің дәрежесін, оның бастапқы өлшемі қандай болса да көрсете алады. Кәсіпкерлік нақты практикада әр айналымның бір процентке ауытқуындағы өзгерісті пайдаланып проценттік өлшемдегі өзгерісті анықтайды.

Баға икемділігінің көрсеткіштері. Тауардың бір данасының бағасы бір процентке өзгергенде, тауар сатылымның көлемі қанша процентке өзгередіні анықталады. Бұл өзгерісті анықтау үшін сұраным көлемінің проценттік өзгерісін 1 баға өзгерісіне бөледі.

НАРЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНДА КІРІСТІ БӨЛУ

8.1. Пайданың экономикалық табиғаты

Пайда – нарық экономикасының негізгі категорияларының бірінен саналады. Өйткені, қоғамдық өндірістің барлық салаларының, түгел әсіпкерлердің негізгі мақсаты да пайда табу болып табылады. Бірақ, нақты өмірде пайда ала алмайтын жеке өндіріс, фирма және кәсіпкерлік те кездеседі.

Пайда туралы түсінік әртүрлі және сол түсінік туралы пікірталас бірнеше ғасырлар бойы осы кезге ейін жалғасып келеді. Мәселен, көптеген оқулықтарға, соның ішінде «Экономика» оқулығында «Пайда» категориясы: өндіріс, капитал, оның мөлшері, ұстамдық, тосу сияқты ұғымдармен байланыстырады.

Пайда түсімнен шығындарды алып тастаандағы қалдыққа тең болады. Шығындарға: еңбекақы, арендалық төлем, материалдардың құны, отви, амортизация, қарыз бойынша процент, салықтар, қорлар кіреді. Ал, К.Маркс «Капиталға» пайданы қосымша құнның өзгерген түрі деген анықтама берген.

$$W = M\Pi + K_a \Theta + K_o \Theta$$

$$\Pi = M\Pi + K_a \Theta$$

$$W = \Pi + K_o \Theta$$

$$W = 80 + 20K_o \Theta = 100$$

мұндағы: $M\Pi$ – материалдық шығын;

$K_a \Theta$ – қажетті өнім;

$K_o \Theta$ – қосма өнім.

Марксше қосымшақұн капиталистік өндірістік қатынастардың негізі ретінде алынады. Былайша айтқанда пайда қанаудың негізі болып көрінеді. Бұлай түсінуге болмайды. Өйткені, қанауды тек жеке меншікпен байланыстыруға еш келісе алмаймыз. Мәселе жеке меншікте емес, оны қалай пайдалану және қалай басқаруда, екіншіден, қанауды төленбеген еңбектің нәтижесі десек, онда капитализм барлық адам цивилизациясының барлық тарихын қамтиды. Сондықтан, қанауды капитализмге тән деуге болмайды. Үшіншіден, төленбеген еңбектің өнім иелігінен алу оның қаншасы және кімнің мүддесіне пайдаланатындығында. Мысалы, Швейцарияда жалдамалы еңбектің өнімін иелендіруді фирмалар мен қоса салық алу арқылы мемлекетте іске асырады. Салық мөлшері бұл елде барлық Еуропа елдерінен жоары, сонымен қоса, халықтың, оның ішінде жалдамалы жұмыскерлердің әлауқаты да жоғары; төртіншіден, Маркс қанаудың негізгі есебінде құнның еңбек теориясын ұсынған. Бірақ осы уақытқа дейін жұмысшы күшін және отбасын ұдайы өндіруге қажетті қоғамдық еңбектің не екенін анықтай алмай келеміз.

Ал, егер де пайда Маркс айтқандай қанау нәтижесі болмаса, онда оны қалайша түсінуге болады? Пайданың экономикалық табиғаты және оны анықтаушы факторлары қандай?

Пайда кіріс және төлем есебінде. Қазіргі кезде экономикалық теория пайданы еңбек, жер және капитал сияқты өндіріс факторларын қолдану арқылы алынатын кіріс есебінде қарайды. Мәселені осы тұрғыдан алатын болсақ, онда пайда, біріншіден, кәсіпкердің көрсеткен қызметі үшін төлем деп анықтама беруге болады, екіншіден, пайда кәсіпкерлік әрекеттің тәуекелге баруы үшін төленетін төлемі ретінде алынады, үшіншіден, пайда жаңашылдық фирманы басқарудағы ерекше дарын үшін төлем, төртіншіден, монополдық пайда. Бұл пайда өндірушінің немесе

сағушының нарықтағы монополдық жағдайы немесе табиғи монополиядан алынады. Көбіне монополдық пайда тұрақты емес.

Пайда мөлшерін анықтаудың фирма үшін мәні аса зор. Айталық, 10 млрд. Тг капиталы бар фирма, ал ол 100 млрд. Тг капиталы бар фирма 10 млрд. Пайдадан көп төмен. Бірақ, мұнда екі фирмада да пайда нормасы 10%.

8.2. Капиталға процент: мәні, динамикасы, оның факторлары

Пайда мен капиталға процент бір-біріне өте жақын ұғымдар, бірақ оларды жеке бөліп қарауға да болады. Кірістің негізгі түрлері рентаға (табиғи қорларды, жерді, ұды, әуе кеңістігін) және ең бек ақыға, негізгі өндіріс факторларына пайданы тек адекватты қарауға да болады. Сонымен, капиталдың қызметінен алынатын кірісті капиталға процент есебінде алып қарауға болады. Оны капиталға процент демей-ақ процент деп атаймыз.

Проценттің негізінде пайданың мөлшері жатыр. Таза кіріс немесе таза арендалық төлем осы объектіге жұмсалған инвестициялардың сомасы болып табылады.

Көбінесе процент мөлшерін бір жылға санайды. Процентті басқаша да анықтауға болады: ол фирмалардың және халықтың қаржы активінен алынатын кіріс. Халық өзінің жеке кірісін банктерде сақтау арқылы түрлі қарыз беруші мекемелерді инвестициялайды, ал кәсіпкершілік фирмалар инвестициядан процент алады. Тәжірибеде процент мөлшерін белгілеудің бірнеше түрі бар: қысқа мерзімді, ұзақ уақытты, белгіленген, қалқымалы.

Процентті пайдалану мақсатына қарай қарызға алынған ақшаның төлемі деп анықтама беруге болады немесе процент – қазіргі сәтте қорларды пайдалану құқығы үшін төлем. Басқаша айтқанда процент – өз мақсатына белгілі бір қорлард пайдалану мүмкіншілігі үшін төлем.

Адамдар бұрыннан қазіргі қорлардың бағасы келешектегілерден құнды екенін білге. Оған себеп: қазіргі қорларды пайдалану арқылы кәсіпкер өз мүмкіншілігін арттыра алады.

Бірақ ол үшін төлеу керек. Бұл төлем – процент. Процентті, қарызға алған ақшаға төлем болғандықтан, өндіріс шыындарына жатқызады. Процентті бүгінгі игіліктің келешектегі игіліктен артық құндылығы деп түсінуге болады.

8.3. Капитал

Практикада және нақты өмірде, экономикалық теорияға капиталдан жиі қолданатын ұғым жоқ. Капитал деп келешек игілікті молайту үшін пайдаланатын қазіргі игілікті айтуға болады. Бастапқыда «капитал» (лат) деген сөз «басты мүлік», «басты сома» деген ұғымда пайдаланылды.

Капиталдың анықтамалары көп, олардың арасында, маркстің анықтамасын қоспағанда, айтарлықтай айырмашылық жоқ.

К.Маркс капиталға үш түрлі анықтама берді. Біріншіден, капитал өздігінен өсетін құн, екіншіден, қосымша құн әкелетін құн, үшіншіден экономикалық қатынас, қанау қатынасы.

Егер капитал өздігінен өспесе нарық экономикасы да болмаған болар еді. Бірақ Маркс қосымша құнды жалдамалы еңбекті қанаудың нәтижесінде алынатын құн деп түсіндіреді. Бұл пікірмен келісуге болмайды. Капиталдың белгілі–бір өндіріс қатынасы екенін жоққа шығармаймыз, бірақ капитал қанау қатынасы емес, экономикалық агенттердің арасындағы материалдық игіліктерді өндіру және қызмет көрсету үшін қорларды пайдалану жөніндегі қатынастар.

Қосымша құнды, яғни пайданы пайдаланған қорлардың құны емес, пайдаланған қорлардың өзі әкеледі. Егерде қозғалыс болмаса, яғни қорлар пайдаланбаса өндірісте болмайды, келешек материалдық игілік экономикасы тіпті экономиканың өзі де болмайды.

Капиталдың қазіргі кездегі анықтамасы. Алдымен капиталды процент көзі деп түсінуіміз керек. Бұл жағдайда капитал абстракталы өндіргіш күштер ретінде қаралады. Л. Вальраспен пірлес Дж.Кларктың позициясы бойынша капитал процент әкеледі, бірақ ол белгілі бір өндіріс құралдары беретін процент емес, рента. И.Фишер де, осыған ұқсас позицияда. Ол капиталды «дисконтталған» кіріс тасқыны деп анықтама берді. Бұл жағдайда кіріс мөлшері капиталды дисконттау жолымен аңқталады.

Кейбір экономистер бәріне бірдей қажетті, іскер топтар арасында пайдаланылатын жан-жақты тауар, ақшаны капитал деп түсінеді. Капиталдың барлық істер адамдарға керектігі барлығымызға да белгілі, бірақ, ақшаны капитал деп түсіну қисынға келмейді. Инфляция кезінде немесе капиталдық тауарлар болмаған жағдайда ақша процент әкелмейді, қайта үсті-үстіне құнсыздана береді. Көпшілік зерттеулерде және оқулықтарда капиталдың табиғи түріне, яғни капиталдық игіліктерге көңіл аударылады. Мысалы, қазіргі экономикада: «талдау және пайдалану» атты екі томдық оқулықтың авторы Д.Хайман мынандай анықтама береді: «Капитал – бұл көп мөлшерде тауар өндіру және қызмет көрсету мақсатында ұзақ мерзімде пайдаланылатын қорлар». Капиталға машиналар, ғимараттар және қондырғылар, жылу құралдары, саймандар, шикі заттар және жартылай фабрикаттар жатады. Ал, адам капиталының бұдан айырмашылығы олардың дағдысынан, еңбекке қатысу ерекшеліктерінен, мысалы, практикада дәрігерлер түрлі медициналық қызмет көрсетеді. Капи-

талға осыған ұқсас анықтаманы П.Хейне, Ә.Долан, П.Самуэльсон тағы басқа авторлар береді. Самуэль сонда «капитал, өндірістің аралық факторы», яғни экономикалық жүйенің өзі жасайтын іргелі игіліктер ретінде қарайды.

Осы аталған анықтамалар бірін-бірі толықтырады. Олардың бір тобы таза экономикалық жағын анықтаса, ал екіншісі – капиталдық тауарларды пайдалану мақсатын аша отырып табиғи жағдайына көңіл аударған.

8.4. Қорлардың ағымдағы құндылығын анықтау – дисконттау

Біз жаңа ғана Фишердің «капитал – дисконтталған кіріс тасқыны» дегенін айтқанбыз. Қазіргі сәттегі капиталдық игіліктің құндылығы келесі жылға қаағанда процент мөлшерінен артық. Бүгінгі капиталдық игіліктен келесі жылы қанша алатынымызды дисконттау операциясын жүргізбей анықтай аламыз.

Дисконттау деп төмендегідей операцияны айта аламыз. Бізге нарықтық процент мөлшері белгілі делік. Биылғы жыл мен келесі жылдың кірісі тең емес. 1998 жылдың 1 млн. Теңгелік кірісі келесі 1999 жылдың сол сомасының кірісіне тең болмайды. Оған дәлел: нағыз іскер адам 1998 жылғы 1 млн. теңгені 1999 жылы бірнеше миллионға жеткізеді, немесе бір миллионға белгілі процент мөлшері қосылады.

Дисконттау операциясын мына математикалық жолмен жүргізуге болады. Мысалыға, сіздің капиталыңыз жылына N кіріс береді екен, ал нарықта процент мөлшері j – ге тең болса, онда сіздің капиталыңыздың ағымдағы құндылығы төмендегі формуламен анықталады:

$$V = \frac{N}{j}$$

8.5. Еңбекақы, оның мәні, түрлері және жүйесі

Еңбекақы – бұл жұмыскерлерге, оның еңбегі үшін сапасына және қажетті өнім көлеміне сәйкес берілетін төлем.

Қалыпты жағдайда еңбекақы өндірілген қажетті өнім құныны тең және оның ақшалай түрі болып табылады. Бұлардан басқа еңбекақыны мынандай факторлар анықтайды: жұмыс күшінің құны, еңбек өнімділігінің өсуі, жұмыс күшінің квалификациясының артуы, еңбек нарығындағы конъюнктура мен инфляция. Енді осы аталғандарға жеке-жеке тоқтала кетейік.

Жұмыс күші құны яғни жұмыскерлердің өніміне қажет және оның еңбекке қабілетін қалпына келтіруге жәрдемдесетін заттар жиынтығының құны. Атап айтсақ:

- жұмыскерлердің қажеттілігін қанағаттандыратын мүлік құны;

- оны мамандыққа оқытуға шыққан шығындар;

- оны отбасының өмір сүруіне қажет заттар құны.

Нақ жұмыс күшінің құны қажетті өнім көлемін анықтайды. Оның өзінде жұмыс күшінің құны әр елде әр түрлі және уақыт өткен сайын өзгеріп отырады.

Жұмыскерлердің еңбек өнімділігінің өсуі. Ол еңбекақыны ұлғайтуға мүмкіндік береді. Бірақ, оның өзінде еңбек өнімділігінің өсуі еңбекақы өсуінен шапшаң болады (әйтпесе, барлық пайда қажетті өнімге кетеді, ал қоғамға қажет қосымша өнім ұлғаймайды).

Жұмыс күшін квалификациялау және еңбектің түрі. Мысалы, күрделі, қиын жұмыстардың ақысы неғұрлым жоғары болады; сирек және қаіпті мамандық немесе ерекше талантты адамдардың шығармашылық еңбектері т.б. жоғары бағаланады.

Еңбек нарығындағы конъюнктура мен инфляция. Бұл негізінен алғанда жұмыс күшіне ұсыныс пен сұраныстың

қатынасы, жұмыссыздық жағдайы. Бұған қоса еңбек нарығында бәсекенің шиеленісуі дәрежесі де, ақшаны, сондай – ақ жалақыны арзандататын инфляция жұмыс күші құнының өзгеруіне әсер етеді.

Бұл аталғандардан басқа жұмыс күші құнының өзгеруіне қажетті өнімнің әлеуметтену дәрежесі әсер ететінін атап кеткен жөн. Қазіргі қоғамда қажетті өнімнің барлығы жұмыскерлерге жеке еңбекақы түрінде берілмейді. Қажетті өнімнің бір бөлігі әлеуметтенеді және әр түрлі салық, есептеп беру арқылы мемлекетке қоғамдық тұтыну қорына кетеді. Алайда, бұл шараның кері әсер етуі де мүмкін, сондықтан бұған аса абай болуды талап етеді, өйткені, еңбекке ынтаны жоятын салық салуды ұлғйтудан сақтану қажет болады, сондай – ақ адамдарды масылдықпен бұзбауды қатаң еске алып, теңгермешілікке жол бермеу керек.

Бұл индекстердің дамуын білу еңбекшілерге өз еңбекақысын индекстеуді талап етуге мүмкіндік береді. Әйтседе, жұмыскерлер мен жұмыс берушілер арасындағы еңбек дамуы әрқашан болып тұрады. Бірақ оны әр түрлі жолмен шешуге болады. Мысалы, көтеріліс – бұл еңбекшілердің негізгі демократиялық құқы, бірақ бұл екі жаққа да шығын әкеледі. Сондықтан да кәсіпкерлер мен жалдамалы жұмыскерлер бір – біріне бірдей дәрежеде қажет. Бұл жағдайды түсіну бір мәмілеге келуге мүмкіндік береді. Көбінесе солардың арасындағы өзара қатынасты мемлекеттің реттеп отыруы керек.

Кәсіпкерлер мен жұмыскерлер арасындағы келісім негізінен екі жолмен шешілуі мүмкін: макроконсенсус және микроконсенсус арқылы.

Макроконсенсус деп – еңбек қатынастарын макродеңгейде реттеп отыруын айтамыз. Ал микроконсенсус деп – бір фирманың өз ішінде тікелей келісім арқылы неғұрлым пайдалы жолмен шешуді айтамыз.

**Еңбекақының негізгі формалары мен жүйелері.
Еңбекке ақы төлеудің қазіргі кездегі жүйелері мен
оны реттеудің тәсілдері.**

Еңбек төлемін өлшеуге байланысты еңбекақының екі түрі болады: мерзімдік, келісілген.

Мерзімдік еңбекақы – бұл төлем көлемі жұмыс істеген уақытына байланысты анықталады. Мұндағы қолданылатын өлшеуіш – сағаттық өлшем – жұмыс уақытының бағасы. Оны жұмыс істеген сағат санына көбейтіп бір күн, апта, айлық еңбекақысын есептеуге болады.

Мерзімдік жалақы уақыты белгіленген технологиялық режимде қатал кестеге енгізілген конвейерлік, әсіресе автоматты өндірісте пайдаланылады.

Қазіргі кезде батыс елдерінде ұлты, жынысы, діні және т.б. белгілері бойынша еңбекақы әр түрлі болады. Бұл жағдайлар біраз елдерде әр түрлі дәрежеде болып тұрады. Еңбекақының салық пен инфляцияға тәуелділігіне байланысты номиналды және нақты жалақыны бөліп қарастыруымызға болады.

Номиналды жалақы – бұл еңбеккерлердің еңбегіне төленген ақша саны. Мұны да екіге бөлуге болады: есептелген және төленген. Номиналды еңбекақыға салықтар кіреді және ол тұтыну бағаларының дамуын, өсуін ескермейді.

Ал, ғылыми – техникалық революция дәуірінде бұл еңбекақы үстем болады.

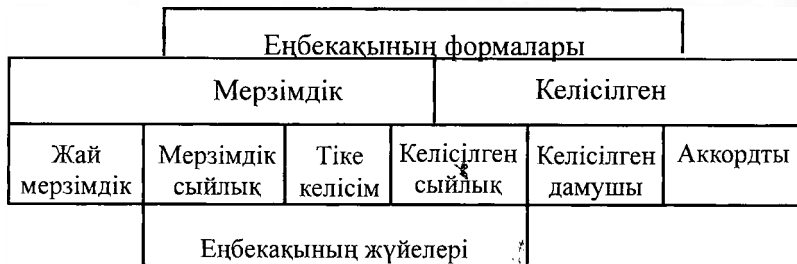
Келісілген еңбекақы – жұмыскерлердің өндірген өнімі көлеміне байланысты анықталады. Ол көбіне қол еңбегі көп өндірісте өнім өндіру көлемін ұлғайтуға пайдаланылады. Оның мынадай элементтері бар:

Өнімділік қалпы – белгілі – бір уақыттың ішінде жұмыскерлердің міндетті түрде өндіретін өнімінің көлемі.

Уақыт қалпы – бір өнім өндіруге қажет уақытты көрсететін кері өрсеткіш.

Әр данасын бағалау – еңбекақының күндік ставкасын өнім шығару қалпына бөлу.

Еңбекақының әрбір формасының өзі жүйелерге бөлінеді.

Қарапайым – уақыттық – ставка мен нақты істелген уақытты есептеу арқылы төлеу.

Уақыттық – сыйлық – бұл да сол сандық, сапалық көрсеткіште белгілі бір жетістікке жеткені үшін берілетін сыйлық.

Тіке келісілген – қалыпты орындағаны ескерілмей, белгілі бір тарифпен берілген ақы.

Келісілген сыйлық – бұл да сол белгілі бір көрсеткіште жетістікке жеткені үшін берілетін сыйлық.

Келісілген дамушы – қалыпты көлемінде төлем негізі өзгемейтін тариф бойынша, ал қалыптан жоғары болса – ұлғайған тариф бойынша төленеді.

Аккордтық – соңғы нәтижеге берілетін төлем (орындалған жұмыстың көлемі мен сапасына байланысты).

Мерзімдік еңбекақының келісілген еңбекақы мен ұштастырылуының негізінде еңбекке ақы төлеудің көптеген икемді және тиімді жүйелері пайда болды. Олардың неғұрлым жалпы белгілері мыналар: еңбекақыны екі бөлікке бөлу.

1. Базалық (әдетте 70–80 % – тен аспайды) жұмыскерлердің дәрежесіне байланысты төленеді.

2. Сыйлықтық (жалпы еңбекақының 50 %-не дейін) жоғарғы қызметкерге бонус «тантыемалар» төлеу.

Еңбекақы ставкаларын дараландыру – жұмыскерлердің өзі жақсарта алатын мынандай көрсеткіштер негізінде жүзеге асады:

- еңбек сапасы, өнімділік деңгейі
- материалдар мен жұмыс уақытын үнемдеу, еңбе құралдарын күту және оның сақталуы
- жұмыскерлердің бірлігі, оның бірнеше мамандықты игеріп, қызмет көрсету аймағын кеңейту
- жұмыскерлердің белсенділігі, оның фирмаға берілгендігі және әріптестік қабілеттілігі.

Фирма жұмысының нәтижелері мен капиталына қатыу жүйесін дамыту. Бұл мыналарды қарастырады: қайтадан үлес алу – өндіріс тиімділігін арттырудан түскен қосымша пайданы бөлу. Мұның өзі иегерлер мен фирма жұмыскерлерін жақындастырады және соңғылары тек өз еңбегінің нәтижесі ғана емес, барлық кәсіпорындардың нәтижесіне ие олады. Бұған қоса фирмалар өз қызметкерлеріне акцияларды жеңілдікпен сатады. Мұндағы аса бір ерекшеліктің бірі фирманың финанстық жағдайы туралы сұрақта жариялылық пен еңбекақы жүйесін анықтауға бүкіл ұжым мүшелрі қатысып, оның жолдарын өздері талдайды.

Еңбекақының Ұжымдық мердігерліктің таралуына байланысты, ұжымдық–аккордтық жүйе өз дамуын бастады. Мұның өзінді ерекшелігі мынады, олар бекітілген базалық төлемді (аванс) соңғы нәтижеге берілетін сыйлық төлемдері ұштастырады. Аккордтық сыйлық жүйесінің де өзіндік артықшылығы бар. Мұндағы мақсат – жұмыс уақытын аяқтау емес, бекітілген тапсырманы шапшаң орындау, жұмыстың икемді кестесін қолдану мүмкіндігін алу, көршілес учаскелерге көмек көрсетуге мүдделілігі, жаңашылдық әрекет пен фирманы меңгеруге қатысуға кеңшілік алу.

Ең басты мәселелердің бірі – еңбекақыны реттеу. Өндіруші қызметкерлер үшін бұл шара ұжымдық шарт арқылы жүзеге асады. Ал, жұмыскерлердің еңбегін бағалау тәртібі енек төлемінің формалары мен жүйесі «тарифтер» және «үстемелер» мен анықталады.

Басқару мен инженерлік – техникалық қызмет жұмыскерлерінің еңбегін төлеу жағдайы келісім – шартта көрсетіледі. Ол белгілі бір кезеңге жұмыскер мен әкімшілік арасында жасалады.

Еңбекақыны реттеу сұрақтарында белгілі – бір аралық қызметі кәсіподақ пен мемлекет жасайды. Мемлекет еңбекақының қажетті минимумын, сондай-ақ кәсіпорындарға бағыт – бағдар қызмет көрсететін негізгі тарифтік – квалификациялық бір өлшемдерді анықтай алады.

Нақты жалақы – бұл номиналды еңбекақыға сатып алынатын тауарлар мен қызметтердің саны. Бұл негізінен үш факторға байланысты болады: номиналды жалақының көлемі, салынған салық көлемі, тұтыну бағасының деңгейі.

Нақты жалақы еңбекке төленген ақшаның сатып алушылық қабілетін, оның нақты тұтынушылық мағынасын көрсетеді. Әдетте нақты жалақыны мынандай индекс анықтайды.

Номиналды еңбекақы индексі. Кезеңнің басы мен аяғындағы номиналдық ЕА-сомаларының, % қатынасы. Мысалы еңбекақы 1000-нан 1100-ге өскенде оның индексі = 11%.

Тұтыну баға индексі – бұл кезеңнің басы мен аяғындағы тұтыну қоржыны құнның %-ке қатынасы. Мысалы тұтыну қоржыны құны 1000-нан 1250 теңгеге өссе, бұл индекс 125 % -ке тең болады.

Нақты еңбекақы индексі мына формуламен анықталады:

$$\frac{\text{көрсетілген еңбекақы индексі}}{\text{өмір құны индексі}}$$

Біздің мысалымызда:

$$\frac{110}{125} = 88;$$

Демек, бұл нақты жалақының 12%-ке түскенін көрсетеді.

КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТ, ОНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ МЕН ФОРМАЛАРЫ

9.1. Кәсіпкерліктің пайда болуы және оның өрістеуі

Кәсіпкерліктің тарихы орта ғасырдан басталды. Ол кездегі көпестер, саудагерлер, қолөнершілер өз жұмысын бастаған алғашқы кәсіпкерлер болатын. Капитализм пайда болғаннан бастап, байлыққа көп пайда алуға ұмтылу басталды. Кәсіпкерлер әрекеті профессионалды және мәдениетті сипат ала бастады.

Қазіргі заманғы көзқараспен кәсіпкерлік түсінікті алғаш рет қолданған ағылшын экономисі Ричард Кантильон (XVIII ғ. басында) болды. Оның пікірінше: кәсіпкер – бұл тәуекелділік жасай алатын адам. Байлықтың қайнар көзі - экономикалық игіліктің нақты құнын анықтайтын жер мен еңбек деп санады Р.Кантильон.

Бұдан кейінірек XIX ғ. басында француз экономисі Ж.Б.Сэй (1767-1832) «Саяси экономиканың трактаты» еңбегінде кәсіпкерлік қызметтің анықтамасын өндірістің үш факторының: жер, капитал, еңбектің қосындысы деп берді.

Кәсіпкерлердің энциклопедиялық сөздігінде кәсіпкерлік түсінігі былай берілген:

«Кәсіпкерлік – табыс алу үшін өз атынан жүргізетін, өз жауапкершілігіне алатын азаматтардың дербес ынталы қызметі. Кәсіпкер кез келген шаруашылық қызмет түрін жүргізуі мүмкін егер ол заңға қайшы болмаса, мәселен: коммерциялық, аралық, сауда саттық, кеңес беру және қызметтерді, сондай-ақ бағалы қағаздар операциясы»

Кәсіпкерліктің өмір сүру жүйесінің екі түрі болады: жабық - өзін-өзі қамтамасыз ету және ашық жүйе – мұнда

фирмалар сыртқы ортамен өзара байланыста болып, одан өзіне қажетті көмекті алып пайдаланады.

Фирманың еңбек нәтижесі Питер Драккер (1954) теориясы бойынша жеті анықталады:

Еңбек белсенділігі - қолжеткен нәтиже / белгіленген нәтиже

Тиімділік – белгіленген шығындар / нақты шығындар

Өнім сапасы – фирманың бүкіл жұмысының нәтижелілігімен анықталады.

Еңбек өнімділігі – еңбек нәтижесін / нақты шығындар

Пайдалылық – фирманың қаржы жағдайымен анықталады.

Инновациялылық - өндірісті модернизациялауға және оны ұйымдастыруға жұмсалған қаржының, қордың нәтижелілігімен анықталады.

Еңбекті өмірдің сапасы – материалдық және рухани көрсеткіштер жиынтығымен сипатталады.

Нарықтық кәсіпкерлік оқулығында кәсіпкердік сипаттамасы толығырақ берілген: Кәсіпкерлік – қарқаржы жұмсап, пайда алуға бағытталған қызмет. Онда қоғамның және жеке адам мүддесін, пайдасын үйлестіру негізге алынған.

Кәсіпкерлік ғызметпен жеке адам немесе бір топ адам айналысуы мүмкін.

Кәсіпкердің әлеуметтік – экономикалық бейнесі әр түрлі және ол тікелей меншік формасына байланысты болады. Кәсіпкер – кішігірім меншік иесі немесе кооператор, арендатор, жұмысшы немесе капиталист болуы мүмкін.

Барлық кәсіпкерлер үшін ортақ нәрсе, оларға тән ерекшелік: инициативалылық (ынталылық), тапқырлық, творчестволық, тәуекелділік, жаңалыққа құштарлық.

Кәсіпкерлік қызметті қалыптастыру үшін өзіне тән нақты орта қажет: экономикалық, мәдени-әлеуметтік, құқықтық, саяси, технологиялық және т.б.

Экономикалық әлеуметтік жағдайлары: Тауар сұранымы мен қсынымы, ақша ресурстары, табыс деңгейі, тұтынушылар табысы, талғамы және т.б.

Кәсіпкерліктің әлеуметтік жағдайлары: Тауарлардың дәмі, үлгісі, ұлт өнегесі мен діни нормалар еңбек ақының көлемі.

Кәсіпкерлік қызметтің қалыптасуына: кәсіпкер кадрларды дайындау, қайта дайындау және олардың квалификациясы жетілдіру әсер етеді. Сонымен қатар кәсіпкерлік қызметтің жетіле түсуіне оны реттейтін заң жүйесінде әсер етеді. ҚР да Кәсіпкерлік қызмет туралы, Меншік туралы, жеке кәсіпкерлік, Шағын кәсіпкерлікті мемелкеттік қолдау туралы заңдар жиынтығы (1998) жарық көрді.

Қазіргі экономика аймағында кәсіпкерліктің мынандай түрлері қолданылады: **өндірістік, коммерциялық және қаржылық.**

1. Өндірістік кәсіпкерлік – мұнда кәсіпкер тәкелей ақпарат, қызмет көрсету, жұмыс істеу, тауар және өнім өндірумен шұғылданады. Осы жағдайда кәсіпкер - өндіріс қызметінің түрін таңдайды, содан кейін тұтынушылармен байланысқа түседі.

Өндірістің қалыптасуы үшін кәсіпкер өндіріс факторларын: жұмыс күшін, өндірістік өорларды, ақпараттарды өолданады. Егер кәсіпкерде алғашқы капитал болмаса, ол несие алуына тура келеді.

2. Коммерциялық кәсіпкерлікте басты рөлді ақша атқарады. Мұнда тауарларды сату мен сатып алу, сату бағасы және тауарлар көлемі болжанады.

3. Қаржы кәсіпкерлігінде сату сатып алу объектісіне тауар – ақша, валюта, бағалы қағаздар жатады. Қаржылық кәсіпкерлікте қызметтің ерекше түрлері көрінеді, егер кәсіпкер бағалы қағаздарды өткізу ретінде көрінсе, оны белгілі жағдайларда орналастырады және оның кәсіпкерлік қызметінің мәні сонымен қорытындалады.

9.2. Кәсіпкерлікті ұйымдастырудың негізгі формалары

Кәсіпкерлікті ұйымдастыру негізінен меншік формасына тікелей байланысты. Меншік түрлерінің көптілігіне байланысты ұйымдастырудың да формалары әр түрлі болады.

Нарықтық экономика қалыптасқан елдерде классикалық жеке меншік түрі тек бір-ақ адамның жеке меншігі түрінде сирек кездеседі. Мұндай меншіктер көбіне ұсақ кәсіпкерлік түрінде болады. Мысалы, Американың ауыл шаруашылық саласында 11 миллион дербес фирмалардың орташа жылдық кірісі 50 мың доллар.

Кәсіпкерлікті жүргізетін кәсіпорындар жауапкершілігі шектелген және шектелмеген деп екіге бөлінеді.

Жауапкершілігі шектелмеген ұжымдық кәсіпорны деп, ұжымның барлық мүшелері әрбір іске толық жауап беретін, қалыптасқан, заң жүзінде бекітілген статусы бар, кәсіпкерлік әрекеттердің түрін айтамыз. Олардың әр қайсысы өздерінің мүліктерімен жауап береді. Жауапкершілігі шектелмеген ұжымдық кәсіпорындарына жай және толық серіктестік жатады. Жай серіктестіктер 1917 жылға дейін және жаңа экономикалық саясат кезінде болды.

Капиталдарын біріктіріп, серіктестіктің мүддесі үшін іс жүргізетін ұйымды жай серіктестік дейміз. Ал толық серіктестік негізінен уақытша келісім шарты бойынша жұмыс істейтін адамдар ұйымдасады. Серіктестік мүшелері қосқан үлесіне қарамастан, өзінің барлық мүлкімен

жауап береді. Толық серіктестікке сауда және кеңес беруші әрекетімен шұғылданатын шағын фирмалар жатады.

Көп елдердің заңы бойынша, оның ішінде ҚР-да да, мұндай серіктестіктердің өз аттары болуға тиіс (К. Смағұлов компаниясы) деген белгі қойылады. Сонымен, толық серіктестік, жай серіктестіктің, кооперативтің ұжымдық кәсіпорынның жалпы белгісі – олардың құрамына кірушілердің жауапкершілігіне шек қойылмайды. Мұнымен қатар жауапкершілігі шектелген серіктестіктерде кездеседі. Ондай фирмаларда иелерінің жауапкершілігі шектелген деген белгі болады. Әр фирманың жауапкершілігі капитал мөлшеріне тікелей байланысты болады. Мұндай фирмалар құрамы құрылтайлық келісім арқылы немесе заңды құқы бармекемелер ұйымдастырса, онда фирманы жалдамалы қызметкерлер басқарады. Ал егер фирманы азаматтар ұйымдастырса, онда бұл азаматтар фирманың барлық жұмысын тікелей басқара алады. Мұндай фирмалар түрі 1990 жылдың екінші жартысынан бастап өріс алды.

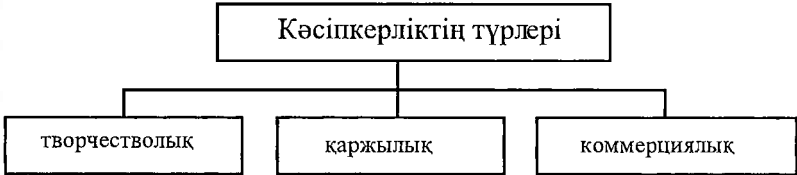
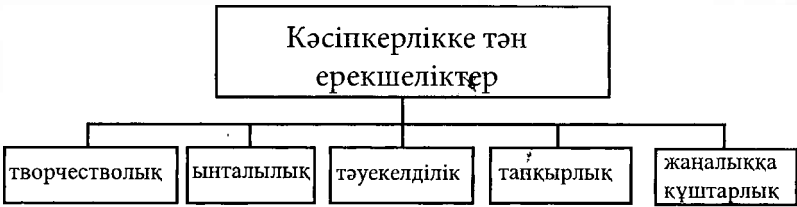
Жауапкершілігі шектелген қоғамның тобына шаруашылықты бірігіп жүргізетін заң арқылы бектілген азаматтардың бірлестіктері немесе заңды құқы бармекемелер жатады.

Жауапкершілігі шектелген ұйымдарға бұдан басқа аралас қоғамдар сондай-ақ мемлекеттік және мемлекеттік емес иелікке негізделген өнеркәсіп орындары да жатады.

Аралас серіктестік – бірнеше азаматтардың және заңды құқығы бар мекемелер бірлескен шарттары арқылы құрылады. Аралас серіктестіктердің мүшелері серіктестіктің міндеттемесіне өзінің қосқан капиталының мөлшеріне жауап береді.

Заң бойынша кіші кәсіпкерлік қызметке жеке тұлға кәсіпорын ашып, жылдық орташа жұмыскерлер саны 50

адамнан аспай, ал бір жылда актив құны 60 мың есепті көрсеткіштен аспайтын өнім өндірген жағдайда шағын кәсіпкерлікке жатады.

ӨНДІРІС ШЫҒЫНДАРЫ

10.1. Шығындар, олардың мәні және құрылымы

Өндіріс шығымдары - бұл өндіріс ресурстарын пайдаланудың ақшалай сипаты, оның нәтижесінде өнім өндіріледі.

Нарық экономикасы жағдайында фирманың ең негізгі мақсаты пайданы көбейту. Ал бұл пайда мөлшері өнім өндіруге жұмсалған шығындар мен сол өнімнің сұранымына байланысты. Сондықтан да фирма басқарушысы өнім өндіруге жұмсалатын шығындарға жан – жақты талдау жүргізбей жаңа өнім өндіруге шешім қабылдамайды. Өндіріс шығындарын көптеген ғалымдар зерттеген. Шығын классикалық саяси экономиканың зерттеу объектісіне алынған. А.Смитт абсолютті шығын түсінігін енгізген. Д.Рикардо салыстырмалы шығын теориясын ашты. Класиктер шығынға бір өлшем тауарға жұмсалған қоғамдық орташа шығынды алды.

К.Маркс шығынды құрал – жабдықтар мен жұмысшы күшіне төленген ақының жалпы қосындысы ретінде қарайды. Былайша айтқанда тұрақты және өзгермелі капиталдың қосындысы ретінді. $Ш = C + V$

Өндіріс шығындары жөніне түсінік арқылы. Мысалы, К. Маркс – тауар өндіру үшін қоғам тірі еңбек (қажетті және қосымша еңбек) және затқа айналған еңбек шығынын жұмсайда деп тұжырымдады (шикізат, жабдықтардың және жанар – жағармайдың құны). Бұл аталған шығындар тауардың құнын құрайды, оны қоғамдық шығындарға жатқызамыз.

Капиталист тауарды сатқаннан алған түсімнен шикізатқа, отынға, жабдықтарға, энергияға жұмсалған шығын-

ның орнын жауып, қажетті еңбектің ақысын төлейді. Ал қосымша еңбекке ақы төленбейді. Демек, қоғамдық шығыннан капиталитердің өнім өндіруге жұмсалған өндіріс шығындары төленбеген қосымша еңбек көлемінен аз болады.

$W=C+(V+m)$ = қоғам шығыны, мұндағы C – өлі еңбек,

$(V+m)$ – тірі еңбек шығыны

$P = C + V + m$ өндіріс шығыны

Сонымен Марксше пайда – шығынға кірмейді;

Маркс өндіріс шығынымен қатар байланысты шығындар (транспорт, тауарды сақтау, буып түю, орау, өндеу, сату, т.б.).

Маркстің түсінігі бойынша шығындардың бәрі бірдей бағаның құрылуына қатыспайды.

Қазіргі кездегі батыс елдерінің экономистерінің Маркстен айырмашылығы олар шығынды шаруашылықты жүргізуші, тұрғысынан қарастырады. Олардың ойынша кәсіпкер кез келген шығыннан табыс күтеді. Олар осы негізге сүйеніп кәсіпкерлер пайдасын шығынға жатқызады, өйткені бұл тәуекелділік үшін төлем ретінде бағаланылады.

Дж. Кларк, Дж. А.Гобсон шығындарды түбегейлі зерттеген:

10.2. Шығынның түрлері

Өндіріс шығындары тұрақты және өзгермелі болып екіге бөлінеді.

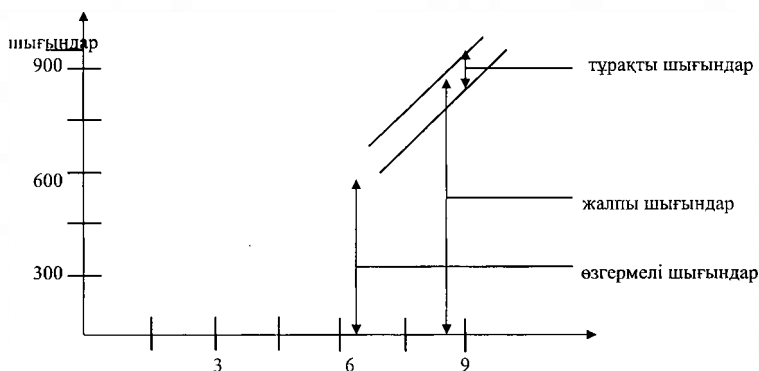
Тұрақты шығындар (FC) - бұлар өндіріс көлеміне байланысты емес. Мысалы бұған жататындар құрылыс объектілердің амортизациялық жарнасы, рента көлемі, әкімшілік – басқару шығындары және т.б. Бұл шығындар тіптен өндіріс тоқтап қалған жағдайда да төленетін болады.

Өзгермелі шығындар (VC) - бұл өндірілетін өнім санына байланысты болатын шығындар: шикі зат, матери-

алдар, еңбек ақы және т.б. Өндіріс көлемі өскен сайын бұл шығындар көбейе түседі.

Тұрақты және өзгермелі шығындардың қосындысы жиынтық немесе жалпы (ТС)

Жалпы, өзгермелі және тұрақты шығындарды график түрінде сызуға болады

Өндіріс көлемі

Бір өлшем өнім өндіруге жұмсалған шығындарды өлшеу мына категориялар пайдаланылады: орташа жалпы шығын (ATC), орташа тұрақты шығын (AFC) және орташа өзгермелі шығын (AVC).

Орташа шығындар фирманың пайдаланылған анықтау үшін қажет: егер баға орташа шығынға тең болатын болса, онда фирманың тиімділігі нөлге тең, пайда болмайды.

Егер баға орташа шығыннан аз баоса, онда фирма зиянмен істейді, тіптен банкротқа ұшырау ықтимал.

Егер баға орташа шығыннан жоғары болатын болса, онда фирмада пайда осы айырмашылық көлеміндей болады.

Орташа жалпы (жиынтық) шығын – жалпы шығынды өндірілген өнімге бөлгенге тең болады.

$$ATC = \frac{TC}{Q}$$

Орташа тұрақты шығын жалпы тұрақты шығынды өндірілген өнімге бөлгенге тең болады.

$$AFC = \frac{TFC}{Q}$$

Орташа өзгермелі шығын – жалпы өзгермелі шығынды өндірілген өнім көлеміне бөлгенге тең болады.

$$AVC = \frac{TVC}{Q}$$

Шығындарды бағалау әдісіне қарай: бухгалтерлік және альтернативтік деп бөлуге болады.

Бухгалтерлік шығын – бұл белгілі көлемде өнім дайындауға жұмсалған нақты факторлар шығындары (олардың сатып алу бағасы бойынша). Бірақта сол ресурстың өзін әр түрлі альтернативті мақсатта пайдалануға болады. Сондықтанда айырылып қалған мүмкіндіктер немесе шығындар болады. Мысалы, кәсіпкер холодильник (тоңазытқыш) өндірісін ұтымды кірістерден айырылады.

Альтернативті шығын – бұл ресурстарды пайдаланудың барлық альтернативті тәсілдердің ішіндегі ең тиімді кіріс әкелетіні, соның нәтижесінде алынған ақша суммасы.

Шығындар: ішкі және сыртқы болып екіге бөлінеді:

Сыртқы шығындар – бұл фирманың шикізат, жабдықтар, транспорт, энергия алуға жұмсалған шығындары: кәсіпорынның өз құрамына кірмейтін шығындар.

Ішкі шығындар – бұл өз меншігіндегі еркін пайдаланылатын ресурстарына төленбеген шығындар. Мысалы, фирма өзінің өсірген астығының біразын тұқымға қалдырды.

Фирма ең көп өнім шығаруды анықтау мақсатында оған кететін шегіне жеткен (шекті) шығынды есептейді.

Шекті шығын (MC) – бұл белгілі өнім көлемімен салыстарғанда әрбір қосымша өнім бірлігін өндіруге жұмсалған қосымша шығын:

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}$$

Бұл фирманың стратегиясын анықтау үшін қажет. Ойткені тұрақты шығын өзгермейді, ал шекті шығын өзгермелі шығынның өсіміне тең, былайша айтқанда шикізат, жұмысшы күші және т.б.

10.3. Өндіріс шығындарын азайтудың негізгі бағыттары

Өндіріс шығындарын азайтудың үш жолы бар:

1. ҒТП өндіріске енгізу
2. Өндірісті еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру
3. Экономикалық процестерді мемлекеттің реттеу

Әрбір фирма өндірісті бастау үшін келешекте қанша пайда алатынын білуі керек. Ол үшін сұранысты зерттеу қажет және өнімді қандай бағамен сатуға болады, соны есептеу керек.

Фирманың барлық шығыны, негізінен өнімді өндіруге қолданған өндірістік фактордың орнын толтырады. Бұған кіретіндер еңбек ақы түрінде еңбекке төлеу, жер – рента төлемі, капитал негізі және айналмалы қорлар шығындары. Сонымен бірге кәсіпкердің еңбегіне төленетін төлемдер өндіріс және сатуды ұйымдастыру шығын орына жатады. Мұның бәрі ашық шығын деп аталады. Ашық шығынның барлық жиынтығы өнімнің өзіндік құны болып есептеледі.

Бұдан басқа тікелей және жанама шығындар болады. Тікелей шығындарға мыналар жатады: шикізат пен материалдар құны, жұмысшылар мен қызметкерлердің жаалақысы, амортизациялық өтемдер, жал төлемі, салықтар.

Жанама шығындарға: әкімшілік шығындар, жалдау ақысы, амортизациялық өтемдер, қарыз пайызы т.с.с.

Қысқа мерзім кезінде шығынды: тұрақты (жылдық төлем, сақтандыру жарнасы) екіге бөлуге болады. Ал, фирма ұзақ мерзімдік уақытта пайдаланылатын өндіріс факторларының барлығын өзгертуі мүмкін. Әр фирма пайда алуға ұмтылады.

Пайда дегеніміз – жалпы түсім (ЖТ) мен жалпы шығындар (ТС) арасындағы айырма: $\Pi = \text{ЖТ} - \text{ТС}$.

Фирма барынша аз зиян шегуге жағдай жасайтын өндіріс көлемін тандайды.

Өндіріс жабылғанда зиян (З) шығындарға (ТШ) тең болады: $З = \text{ТШ}$. Ал, фирма ТШ-нан кем зиян шексе, онда өндірісті жүргізуге болайды.

Баға орташа шығындардың ең төменгі деңгейінен жоғары болса РАС, онда фирма экономикалық пайда болады.

$MR \geq MC$ өндіріс көлемін ұлғайту қажет. Мейлінше көп пайда $P = MC$ болғанда алынады (пайданың ең жоғарғы деңгейі).

Фирма өз жұмысының түпкі нәтижесін анықтау үшін көптеген көрсеткіштерді пайдаланады. Оның ішіндегі негізгілер: жалпы, орташа және шекті табыс. Фирма ең алдымен осы көрсеткіштерді есептейді.

Жалпы табыс – бұл бүкіл өткізілген өнімнен түскен барлық түсім. Ал, орташа табыс – бұл сатылған әрбір өнім бірлігінен түсітін табыс.

Шекті табысты да есептеудің өзіндік мәні бар, өйткені мұнда жалпы табыс өсімі өспей әрбір қосымша сатылған өнім бірлігіне есептеледі.

Ал фирманың пайдасы жалпы табыс пен өнім өндіруге жұмсалған өндіріс шығындарының айырмасына тең болады. Бұл көрсеткіштерді есептеп фирма өз жұмысының әрбір кезеңдегі деңгейін, бәсекелес көрсеткіштерімен салыстырып және болашаққа іс – әрекет жасаудың нақты бағдарламасын бекітеді.

ӨНДІРІС ФАКТОРЛАРЫНАН ТҮСЕТІН ТАБЫС

11.1. Факторлардан алынатын табыс және оның түрлері

Бәсекелестік нарықтағы өндіріс факторларынан алынатын табыс теориясы мынадай -зекти мәселелерді түсінуге мүмкіндік береді: жер рентасын, еңбек ақы мөлшерін және пайыз мөлшерін анықтауға және құрылуын түсінуге мүмкіндік береді. Алдымен табыс деп нені айтамыз. Соны қарастырайық.

Табыс – бұл жеке тұлғаның және фирмалардың ақша формасында алатын еңбек ақысы, пайыз, пайда және жұмыссыздыққа төленетін жәрдем ақы, зейнет ақы және өндіріс факторларын сатқаннан түскен кіріс және т.б. кез-келген жалпы кіріс. Табысты оның түсу жолдарына қарай ажыратуға болады. Жалдамалы жұмыспен келетін ақша – бұл еңбекпен тапқан табыс болып саналады. Оған үй шаруашылығындағы табыстың барлық түрі кіреді: жалпы еңбек ақы, әлеуметтік қамсыздандырудан түскен түсім және әлеуметтік қосымша төлемдер. Ал өндіріс факторларын меншік иесінің кірісіне: пайыз, жер учаскесімен ғимараттарды арендаға бергені үшін алынатын арендалық төлем, кәсіпорынның бөлінген және бөлінбеген пайдасы. Аталған табыс түрлерінің болуы осыған сәйкес нарықтардың жұмыс істеуінен деп түсіну керек: оған еңбек нарығы, капитал нарығы, қозғалмайтын мүлік және финанс нарығы жатады.

Өндіріс факторларына сұранымның өзгеруі еңбек ақыға, экономикалық рентаға, пайыз деңгейіне және т.б. әсер етеді. Жер учаскесінің ұсыну әрдайым икемді бола бермейді, ал жалдамалы еңбектің бір сағаттық ставкасы үкіметке және кәсіподақ комитетіне тәуелді болады.

Капитал нарығының өзіне тән ерекшеліктері бар. Мұнда инвестиция мен сақтық қордың өзіндік әсері болады. Жалпы капитал нарығының жұмыс істеу бағалы қағаздардың (акция, облигация) қозғалысымен байланысты болады. Өйткені инвестиция жасау жолымен бірінші жағдай (акция сату арқылы) капитал көбейеді, ал облигация көмегімен капитал иесі несие алуға қалын жеткізеді. Өндірістің әр факторына табыстың белгілі бір түрі сәйкес келеді.

Өндіріс факторлары	Табыс түрлері
Еңбек	Еңбек ақы және айлық түріндегі кіріс
Жер	Арендалық төлем түріндегі кіріс
Капитал	Процент түріндегі кіріс
Кәсіпкерлік қызмет	Кәсіпкерлік пайда

11.2. Ресурстар нарығында бағаның құрылуы

Қоғам мүшелерінің қажеттілігін қанағаттандыратын ресурстар бір-бірінің тиімділігін күшейте түседі, кейде бірін-бірі ауыстыра алады және олар өзара бәсекелесте болады. Ресурстардың осындай өзара әрекеті нәтижесінде белгілі бағадағы ресурстардың сұранымымен ұсынымының арасында байланыс қалыптасады.

Әр фактордың нарықтық бағасынан келетін табыс олардың шекті өнімділігімен анықталады. Бұл теорияның негізінде фирманың шығынды барынша азайтып, максимум пайда алу, сөйтіп әрбір фактордың өнімділігін арттыру алынған. Мәселен жұмысшылардың еңбекақысы олардың өндірген шекті өнімінің ақшалай формасына сәйкес келуі тиіс. Мұның өзі ресурстарға қарағанда бағаның құрылуын көрсетеді. Өйткені мұндағы негізгі проблема еңбек ақы.

Ресурстарға сұраным, сол ресурстардың ұсынымына да байланысты болады. Оны сипаттайтын негізгі көрсет-

кішілер: еңбек нарығы, жер, капитал, кәсіпкерлік қызмет. Енді осы категорияларды қалай анықтауға болады, соны қарастырайық: еңбек ақы – бұл жалдамалы еңбеккерлердің еңбегін пайдаланған үшін төленетін төлем, немесе бұл өндіріс факторларын падаланғаны үшін төлем ретінде болады. Еңбек ақы (номинальды, нақты) әр аптада төленеді және жұмыс аптасындағы істеген жұмыс сағатына, салық ставкасына байланысты. Мұның үстіне жалдамалы жұмыскерлер артық(сағат) уақыт жұмыс істеп, еңбек ақысын көбейтуі мүмкін .

Мерзімдік еңбек ақы – істеген уақытына байланысты анықталады. Ал келісілген еңбек ақыда еңбек ақы жұмыскердің өндірген өніміне байланысты анықталады.

1. Номиналды еңбек ақы индексі =бұл кезеңнің басымен аяғындағы номиналды ЕА-сомаларының қатынасы. Мысалы: еңбек ақы 1000-нан, 1100өсті. Индексі=(1100:1000)=110

2. Тұтыну бағасы индексі – бұл кезең мен басы мен аяғындағы тұтыну қоржыны құнының процент қатынасы. Мысалы тұтыну қоржыны құны 1000-нан 1250-ге өсті, бұл индекс 125%-ке тең болды (1250:1000).

3. Нақты еңбек ақы индексі – мына формуламен анықталады:

$$\frac{\text{Көрсетілген еңбекақы индексі}}{\text{өмір құны индексі}} = \frac{110}{125} = 88;$$

демек бұл нақты еңбек ақының 12%-ке түскенін көрсетеді.

Жұмыскер мен жұмыс берушілер арасында әрдайым еңбек даму болады, оны әр түрлі жолмен шешуге болады: мысалы: көтеріліс – бұл еңбекшілердің демократиялық құқы, бірақ бұл екі жаққа да үлкен шығын әкеледі. Сондықтан да кәсіпкерлер мен жалдамалы жұмыскерлер бір-біріне бірдей дәрежеде қажет. Бұл жағдайды түсіну бір

мәмілеге келуге мүмкіндік береді. Көбінесе олардың арасындағы қатынасты мемлекет реттеп отырады.

Кәсіпкерлер мен жұмыскер арасындағы келісім негізінде екі жолмен шешілуі мүмкін: макроконсенсус және микроконсенсус арқылы. Макроконсенсус – деп, еңбек қатынастарын орталықтан (кәсіподақ пен мемлекет арқылы) реттеп отыруын айтамыз. Ал, микроконсенсус – деп, бір фирманың өз ішінде тікелей келісім арқылы неғұрлым пайдалы жолмен шешуді айтамыз.

Енді экономикалық рентаны қарауға болады. Бұл өндіріс факторының ақшалай формасы. Былайша айтқанда пайдаланған жер және басқа да табиғи ресурстар үшін төлем. Бұл ресурстар көлемі шектеулі болады.

Жоғарыда талдаған $\rightarrow EA$, рента, пайыз=мұның бәрі пайда түрлеріне жатады.

Пайда – жалпы түсім мен өнім өндіруге жұмсалған барлық шығындардың айырмасы.

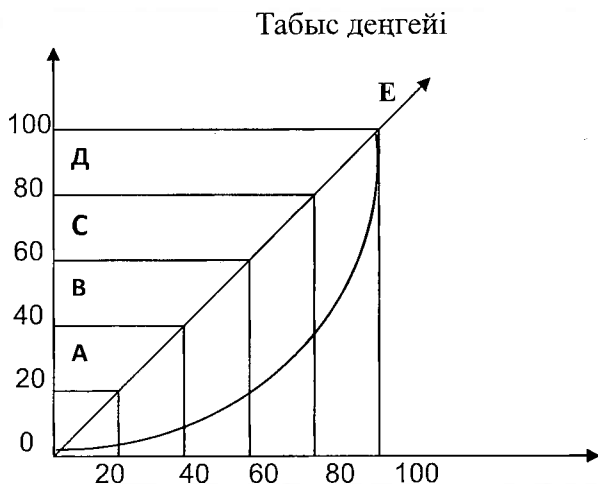
$P = \omega - III$

1. К.Маркс пікірінше пайда қосымша құнының өзгерген түрі, қанау нәтижесі-деп берілсе

2. оқулықтарда, пайда кәсіпкерлік көрсеткен қызметі үшін төлем – деп анықталған.

11.3. Табыстың бөлінуі. Лоренц қисығы. Мемлекеттің әлеуметтік саясаты

Сонымен табыстың құрылуы өзара байланысты болатын және бірін-бірі ауыстыра алатын өндіріс факторларын қолдануға байланысты болатын болса, ал сол табыстың бөлінуі-мемлекеттің әлеуметтік саясатына байланысты. Экономикалық теорияда қоғамдағы табыстың нақты бөлінуін және оның әділетті түрде бөлінуін көрсететін М.Лоренцтің қисық сызығы пайдаланылады:

OE – табысты әділетті бөлу

OABCD – табыстың нақты бөлінуі

$$\frac{\text{OABCD көлемі}}{\text{OE көлемі}} = \text{Джини коэффициенті немесе табыстың теңсіз бөліну коэффициенті}$$

Табысты бөлуде экономикалық теңсіздікті бәсеңдету үшін жүргізілетін мемлекеттің әлеуметтік саясаты «тұтыну қоржынын» анықтауды қажет етеді. Мұның өзі рационалды төменгі деңгейіне сәйкес келуге тиіс.

Егер кімде-кімнің табысы «тұтыну қоржынының» құнының төмен болатын болса онда ол кедейлікте өмір сүргені. Мұндай жағдайда үкімет (мемлекет) олардың өмір сүру деңгейін жақсарту үшін тиісті әлеуметтік бағдарламаны жүзеге асырады. Мұндай бағдарламаның басты бағыты: халықты жұмысқа қамтуды жақсарту және жұмыссыздықпен күрес.

БӘСЕКЕ ЖӘНЕ МОНОПОЛИЯ

12.1 Бәсеке, оның мәні және түрлері

Нарық өзін өзі реттеуші қызметін тек экономикалық бәсеке болғанда атқара алады. Бәсеке (латын сөзі *conspicere* – соғысу) нарық қатынасына қатысушылардың тауар өндіру, оны сату, сатып алудың ыңғайлы жағдайлары үшін экономикалық сайысы.

Бәсеке тауар шарушылығының заңдылығы. Бәсеке нарықта тепе тең бағаны ұстап тұруға мүмкіндік береді. Бәсекенің түрлері көп: жетілген бәсеке, жетілмеген бәсеке, монополистік бәсеке, олигопия.

Жетілген бәсеке. Жетілген бәсеке жағдайында нарық ізара бәсекелуші көптеген сатушылардан тұрады. Олардың әр қайсысы көптеген сатып алушыларға стандартты бір түстес өнім ұсынады. Жеке өндірушілер жағынан өндірістің және ұсынымның нарықтағы тауардың өте аз үлесін құрғандықтан, нарық бағасына әсер ете алмаған соң, нарықтағы осы бағаға келісіп оны берілген параметр есебінде қабылдайды.

Нарық бәсекесіне қатысушылардың барлығы да ақпарат туралы бірдей еркін мәлімет алады, яғни барлық сатушылардың баға, өндіріс технологиясы, алатын пайдасы туралы түсініктер, онда болатын өзгерістер туралы хабарлар болады. Демек фирма қажет десе кез келген тауарды өндіріп, сатып алады немесе оны өндіруді тоқтатып кедергісіз нарықты тастап басқа салаға кете алады.

Баға бұл жағдайда жиі ауытқып отырады, ол жеке сатушылардың ықпалынан емес, нарықтағы ұсыным және сұранымның өзара әрекетіне байланысты болады.

Жетілмеген бәсеке. Таза бәсекенің тек бір жағдайы орындалмаған жағдайда жетілмеген бәсеке пайда бола-

ды. Нарықта өнімнің басым көпшілігін ұсынатын фирмалардың саны шектелген, ұсынымның едәуір бөлігі бір қолға шоғырланған. Ірі коорпорациялардың нарықтық ортамен қатысы ерекше болады. Біріншіден, олар нарықта үстемдік жасап, өнімді сатуға әсерін тигізеді. Екіншіден, нарыққа қатысушылардың да қатыстары өзгереді: өндірушілер өз бәсекелестерінің тәртібін құшыптылық пен бақылап отырады және олардың тәртібіндегі өзгерістерге уақытында қарсы қимыл жасайды. Мұндай конкуренттік қатынастарды жетілмеген бәсеке теориясы зерттейді.

Бәсеке түрлері аса көп. Мәселен:

1. Монополиялық фирма арасындағы бәсеке: өнім өткізу нарығы, шикізат көзі, пайдалы тапсырыстар мен несиелер, патент, лицензия және т.б. үшін өрістейді

2. Монополиялық бірлестік ішінде: нарық бөлісі кезінде пайдалы жағдай, баға белгілеу үлестерді өндіру басшы орындар үшін өрістейді

3. Монополиялық және монополиялық емес фирмалар аутсайдерлер арасында. Тауарды өндіру мен өткізудің пайдалы жағдайлары үшін өрістейді.

4. Аутсайдерлердің өздерінің арасында сатып алушылар үшін дәстүрлі еркін бәсекелес түрінде өрістейді.

Мұның бәрі капиталды пайдалы орналастыру және сатып алушылар үшін өрістейтін сала аралық бәсеке болып табылады.

Ал, бұдан да басқа бәсеке түрлеріне тоқталсақ:

1. Баға бәсекесі. Еркін бәсеке дәуірінде кең тараған ашықтан ашық бағаны төмен түсіру, мысалы, демпинг. Бүгінде баға бәсекесі жасырын жүреді, мысалы ірі пайдалы әріптеске тауарды арзан сату.

2. Бағаға қатысы жоқ бәсеке. Техникалық артықшылық, шығарылған өнімнің жоғары сапасы мен сенімділігі, тұтынушыларға аралық қызмет көрсету, ақы төлеудің ыңғайлы жағдайын жасау.

3. Бәсекенің нарыққа қатысы жок түрі. Мемлекеттік тапсырыс үшін күрес, мамандарды өз фирмасына тарту, өндірістік шпиондық, қаржылық, рәкет ,т.б.

Қазіргі заманғы бәсеке сипаты өзгеруде. Егер бұрын әр фирма өз бәсекелесіне жалғыз өзі қарсы тұра алатын болса, бүгінгі кәсіпорын басқа фирмаларды тек қана бәсекелес емес, болашақ мақсаттас әріптесдеп қарастыратын ашық жүйе.

Бәсекенің атқаратын қызметі:

- Өндірісті кеңейтеді;
- Еңбек өнімділігін арттырады ;
- Бағаны түсіреді;
- тауар сапасын көтереді;
- Тиімділікті арттырады;
- Тиімсіз кәсіпорындарды жояды.

Бәсекелестік күрес әдістері:

- Тауар сапасы мен түрлерін өзгертпей, бағасын төмендету; өндіріс шығындарын азайту
- Қаржылық айла жарғы:кұнды қағаздарды алып сату, тыңшылық
- Тауар қасиеттерін өзгерту , оған сапалы жаңа қасиеттер беру, сатылғаннан кейін техникалық қызмет көрсету.
- Нарықты жандандыратын бәсекеге фирмалардың өзара келісімі арқылы, оладың экономикалық күштерінің шоғырлануы қауіп төндіріп отырады. Соның нәтижесінде бәсекенің жауы монополия пайда болады

12.2. Монополияның пайда болуы, оның ерекшеліктері және оған қарсы шаралар

Монополия (гр. Monos- біреу, poleo-сатамын) кең мағынада алғанда, әр жеке адамның топтың немесе мемлекеттің бір экономикалық әрекетке ерекше құқығы; тар мағынада алғанда бір сатушының ерекше шаруашылық жағдайы.

Монополияны екі сферада қарастыруға болады: Нарықтағы және өндірістегі, олардағы негізгі белгілері мыналар: а) шаруашылық әрекетінің бір өндірісінің жоғары дәрежеде шоғырлануы; ә) белгілі бір фирманың белгілі бір тауар нарығында үстемдік құруы; б) нарықта монополиялық бағаның орнауы және аса ірі фирмалардың монополиялық жоғары пайда табуы.

Монополиялық бағаның екі түрі бар: а) монополиялық жоғары баға қоғамдық құннан жоғары болады. Бұл монополистер сататын тауарларға қойылады; ә) монополиялық төмен баға. Ол қоғамдық құннан төмен болады. Бұл монополистердің сатып алатын тауарларына ғана қойылады.

Монополистік жоғары баға (МЖБ) мен қоғамдық құн айырмашылығы монополиялық жоғары пайданы құрайды (МЖП).

МЖП=МЖБ – құн

Монополияның пайда болуының басты себебі: өндіріс пен капиталдың шоғырландырылуы.

Монополия мақсаты - монополиялық пайда алу.

Мақсатқа жету құралы - монополиялық баға.

Шоғырландырудың негізгі бағыттары:

- Көлденең шоғырландыру өндірістің бір саласында қызмет ететін компаниялардың біріктірілуі.

- Тек бірігу өндірісі бір технологиялық сызықпен байланысты әр салалы компаниялар біріктірілуі.

- Диверсификация технологиялық жағынан байланысы жоқ әр салалы компаниялар біріктірілуі.

Монополияның әлеуметтік-экономикалық салдары:

- Таза бәсекелестік нарыққа қарағанда аз тауар көлемін шығарады;

- Таза бәсекелестік нарыққа қарағанда жоғары баға белгілейді;

- Монополияларды сақтандыруға үлкен шығындар жұмсалады.

Монополиялық билікті қысқарту тәсілдері:

- Монополияға қарсы саясат;
- Экономикалық реттеу;
- Мемлекеттік меншікті қалыптастыру.

Монополияның мақсаты нарықтық бағаға немесе өндіріс көлемін бақылау жасау арқылы ең жоғарғы табыс алу. Пайданың негізгі қайнар көзі нормадан артық табыста қамтамасыз ететін монополиялық баға. Негізінде ең жоғарғы пайданы алудың екі жолы бар: біріншісі бағаны өзгерту болса, екіншіден өнім шығару көлемін азайту.

Монополияның күшін бағалау үшін А Лернер индексі қолданылады:

$$L = \frac{P - m}{P} = \frac{1}{E} \quad \text{Мұнда } E - \text{сұраным икемділігі}$$

Егер басқа факторлар тұрақты болған жағдайда монополияның күші сұраным икемділігіне кері пропорционал болады.

Ең жоғарғы жалпы пайдаға мына жағдайда қол жеткізуге болады: $D \approx \tilde{N}$ Егер $D > M$ болса, онда өндірісті кеңейтуге, ұлғайтуға болады.

$P < M$ болса, өндірісті қысқарту керек.

Фирманың тепе теңдік нүктесі және пайданың ең жоғарғы деңгейіне жету шекті табыс пен шекті шығын тең болған жағдайда ғана мүмкін болады. Былайынша айтқанда фирма тепе теңдігі мына жағдайда орнайды: $MC=MR$

Негізінен, монополияның екі түрін бөліп қарауға болады. Олар: табиғи және өндірістік жағдайларға байланысты туындайды. (Мысалы шайдың, жүзімнің ерекше сорттарын өсіру)

Жасанды монополия бұл бір қолда белгілі бір өнімнің өндірісі мен сату өткізу жоғарылату арқылы, қолдан жасалған монополия.

Табиғи монополия барлық дәуірде де өмір сүрді, ал жасанды монополия капитализм пайда болғаннан бастап, әсіресе XIX ғ. Соңынан бастап тез дамыды.

Нарықтық билік және жоғарғы пайда табу үшін монополиялық одақтардың формалары әр түрлі.

Олар мыналар:

Картель - бір саланың кәсіпорындары. Олар өндіріс үлесі және баға деңгейі туралы келісімге келеді. Олардың өндірісшік және коммерциялық дербестігі сақталады.

Синдикат - бұл біртектес өнім шығаратын кәсіпорындар. Олар өндіріс үлесі, өнімді бірлесіп сату және баға туралы келісімге келеді. Ол кәсіпорындар өзінің коммерциялық дербестігін жояды, ал өндірістік дербестігін сақтайды.

Трест - бірлескен меншік, өндіріс пен тауар сатуды жалпы басқару негізінде бірлесу. Мұндағы кәсіпорындар өзінің өндірістік және коммерциялық дербестігін жояды.

Концерн - бір қаржылық орталығы бар көп салалы фирмалардың біріктірілуі.

Конгломерант - бас компанияның өзімен қызмет жағынан байланысы жоқ басқа компанияларды және қосылуы нәтижесінде пайда болған бірлестік.

Ұсақ және ортақ өндірушілерге қарағанда жоғарыда айтылған ірі компаниялардың тиімділігі өте жоғары. Бірақ, бүкіл қоғам көзқарасымен қарағанда олар мынандай жағдайларда туындауы мүмкін:

- Жасанды ділгерлік және сұраным мен ұсыным тепе теңдігінің жойылуы;
- Бағаның жоғарылауы және өнім сапасының нашарлауы;

- Басқалардың есебінен монополисттердің өте көп пайда табуы;
- Билікті өз пайдасына бұру;
- Ғылыми техникалық прогрестің тоқырауы мен құлдырауы және т.б.

ҚР монополияларға заңдар келесі заңдарға негізделеді:

- Табиғи монополиялар туралы;
- Арам бәсекелестік туралы;
- Бәсекелестік және монополиялық қызметті шектеу туралы.

Қазіргі монополияға қарсы заңның екі бабы бар: бағалардың және компаниялардың бірігуіне бақылау жасау. Монополияға қарсы заң ең алдымен баға туралы келісімге тиым салды. Баға белгілеу үшін фирмалардың арасындағы жасырын келісім заңсыз деп саналады.

КАПИТАЛДЫҢ АУЫСПАЛЫ АЙНАЛЫМЫ МЕН АЙНАЛЫМЫ

1. К. Маркстің айтуынша, **Капитал** – бұл өздігінен өсетін, қосымша құн әкелетін құн.

2. В.Д. Камаевтің айтуынша, **капитал**- бұл тауарлар мен қызметтерді өндіру үшін қолданылатын турлі ресурстар мен өндіріс құралдары -табыс әкелетіннің барлығы.

3. А.С. Булатовтың айтуынша **капитал**- бұл өз иесіне кәсіпкерлік қызмет жүргізуге мүмкіндік беретін материалдық, парасаттық жабдықтардың белгілі бір сомасы.

4. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш. және т.б. **капитал (латын тілінде capitalis- басты, басты мүлік, басты сома)**- бұл табыс әкелетіннің барлығы немесе адамдардың тауарлар мен қызметтер өндіру үшін жасаған ресурстары- деп есептеген.

У. Нурғалиевтің пікірінше- қазіргі кездегі табыстың қайнар көзі- адам капиталы. Адамсыз (жұмыскерсіз) табыс болмайды және басты мүлік пен сомада өспейді.

13.1. Өндіріс және ұдайы өндіріс. Жеке ұдайы өндіріс. Фирма (кәсіпорын) нарықтық экономиканың субъектісі

Біз өткен тақырыпта нарықтық қытынастарды, нарық механизімін, ондағы сұраным және ұсыным заңын қарастырдық. Онда өндіріс көлеміне әсер ететін баға және бағаға жатпайтын факторларды талдадық, олардың арасындағы байланысты сұраным және ұсыным қисық сызығы арқылы көрсеткенбіз. Ал бүгінгі қаралатын капиталдың ауыспалы айналымы мен айналымы және оның жылдамдығы сол өткенде қаралған өндіріс көлемінің

артуына тікелей әсер етеді. Демек сол өткен мәселенің жалғасы деуімізге болады. Өйткені, өндіріс әрдайым тоқталмауы керек. Өндіріс деп біз, факторлардың өзара жалғасуын айтамыз. Ал өндіріс нәтижесінде өндірілген материалдық және рухани игіліктер тұтынылады. Қоғам тұтынуды тоқтатпайды. Демек өндіруді де тоқтатпақ емес. Адамдар өмір сүруі үшін, еңбек істеу үшін тағам өнімдеріне, киімге, тұрғын үйге және т.б. ие боуы қажет. Қоғам өндірісті бір жылға ғана емес, бір айға тоқтатса, онда оның жойылуы әбден мүмкін. Өндірістің ең басты міндеті- айқындылығы, үздіксіздігі және тұрақты түрде түрленуінде. Өндіріс процесінің қоғамдық түрі қандай болса да, ол үздіксіз болуы керек, яғни белгілі бір са- тыларды кезеңмен қайталанып және қайта қайталанып жүріп отыруы қажет.

Өндіріс процесінің тұрақты қайталануы және үзіліссіз жаңаруы ұдайы өндіріс деп аталады.

Ұдайы өндіріске пайда табуды мақсат етіп қойған миллиондаған шаруашылық жүргізетін субъектілер қатысады. Солардың ішінде үй шаруашылығы, бүтіндей мемлекет және оның шаруашылық жүргізетін құрылымдары, банктер, сақтандыру және қарыз қоғамдары т.с.с. Одан басқа әр елде өзінің ұлттық шаруашылығына тән экономикалық агенттер қызмет істейді.

Ал нарық экономикасы фирманы өзінің ең тиімді қызмет атқаратын экономикалық агенті есебінде таңдап алды. *Демек, фирма нарықтық экономиканың негізгі экономикалық агенті.*

Бір немесе бірнеше кәсіпорыннан тұратын, пайда табу үшін тауар мен қызметтер жасап шығаруға ресурстарды пайдаланатын ұйымды фирма деп атайды. Фирмаларды жіктеу үшін әр түрлі көрсеткіштер қолданылады, олардың маңыздысына меншіктің формалары және фирманың көлемі жатады.

Меншіктің формасына сәйкес фирмалардың үш түрі аталады:

- индивидуалдық немесе жеке кәсіпкерлік
- серіктестік
- корпорация

Кәсіпкерліктің сферасының қандайында болмасын, кәсіпкер капитал жұмысын өзіне тезірек пайда табуды алғашқы жұмсалған (аванс етілген) сомадан артық сомаға ие болуды мақсат етіп қояды. Ол үнемі пайда табуды көздейді. Бұл үшін ол өндірісті үзбей, жалғастыра жүргізу керек, яғни жеке ұдайы өндіріс болуы қажет.

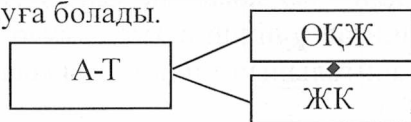
Ұдайы өндіріс өнеркәсіптік капиталды пайдалану негізінде жүреді. Капитал үнемі қозғалыста болады. К. Маркстің пікірінше «... капиталды қозғалыс ретінде түсіну керек, оны тыныштықтағы зат деп емес».

Капитал буржуазиялық өндіріс қатынасы ретінде, тоқтаусыз қозғалыста болады. Өйткені, ұдайы өндіріс капиталсыз жүзеге аспайды.

Капитал жинақталған мүлікте және байлықта емес. Ол үнемі қозғалыста болатын құн, осының нәтижесінде қосымша құн әкелетін құн.

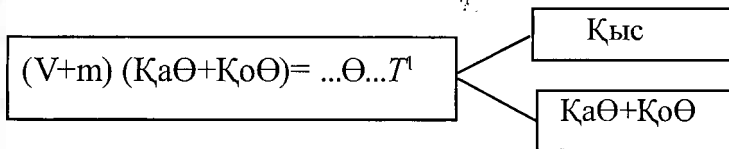
Капиталдың үнемі қозғалыста болатынын Карл Маркс «капиталдың» екінші томында жан-жақты баяндаған. Капитал өз қозғалысында үш сатыдан өтеді және әр сатыда нақты функционалды міндет атқарып, белгілі бір формада болады.

Бірінші сатысы. Кез-келген капиталдың қозғалысы ақша формасынан басталады. Кәсіпкер тауар және еңбек нарығына сатып алушы ретінде келеді. Өзінің мұнда алып келген ақша қаражатын тауарға айналдырады. Ол нарықтан ӨҚЖ және ЖК сатып алады. Мұны мына формуламен жазуға болады.

Мұнда капитал ақша формасында болады. Ақша капиталының қызметі- қосымша құн өндіруге қажетті жағдайларды дайындау болып табылады. Капиталдың ауыспалы айналымының бірінші сатысы аяқталады. Капитал одан әрі қозғалысы екінші сатыдан басталады.

Екінші сатысы. Мұнда кәсіпкер сатып алған тауарларын өндіріс процесінде пайдаланады. Соның нәтижесінде жаңа құн өндіріледі $(V+m) (K_a\Theta + K_o\Theta)$

Мұнда ақша капиталы өндіргіш капиталға айналады немесе мұны капиталдың өнімділік түрі ретінде қарауға болады.

Өндіргіш капиталдың негізгі қызметі - жаңа құн өндіру, оның ішінде қосымша құн бар.

Құн мөлшері тек қана өндіріс процесінде өседі. Сонымен капитал қозғалысының екінші сатысы - негізгі, анықтауыш саты.

Үшінші сатысы. Капитал қозғалысының үшінші сатысында өндірілген тауар, ақша формасына айналады. $T^1 - A^1 =$ тауар формасында = міндетті- қосымша құнды сату, өткізу.

Кәсіпкер нарыққа қайта оралады. Енді сатушы ретінде барады. Мұнда бір ерекшелік бар.

Ол T^1 - құрамында қосымша құн болады. Алғашқы сатыдығы A мен оның соңғы сатысындағы A^1 бір-біріне тең емес. Себебі оның A^1 -ның құрамында алғашқыда авансыланған капитал құны мен қосымша құн $(A + \Delta d)$ бар.

Сонымен капитал үшінші сатыда тауар формасында болады. Тауар капиталының міндеті осы қосымша құнды сатып алып өткізу.

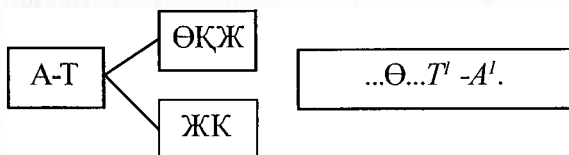
Капитал ауыспалы айналымының салаларынан өткенде әр түрлі қызмет атқарады. Оны капиталдың функциялық формасы деп те атаймыз. Олар: ақша, өндіргіш және тауар формасындағы капиталдар.

Сонымен капиталдың ауыспалы айналымы ұғымын қалай түсінуге болады?

13.2. Капиталдың ауыспалы айналымы

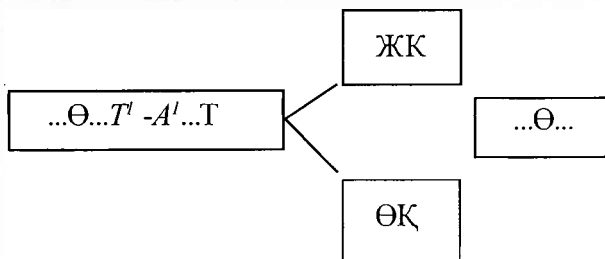
Капиталдың ауыспалы айналымы дегеніміз- қозғалыс процесінде біртіндеп бір формадан екінші формаға айналып, әртүрлі қызмет атқарып, бастапқы формасына өскен көлемде қайта оралуын айтамыз.

Капиталдың ауыспалы айналымының толық формуласы мынадай:

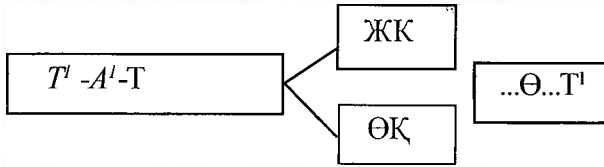

Ақша капиталы

Ақша, өндіргіш және тауар капиталдары өзара тәуелділік байланыста болады. Әр форма жүйелі түрде келесісін қажет етеді. Бірақ, капиталдың әр формасы белгілі бір мерзімді, уақытты қажет етеді. Сондықтан да капиталдың әр функционалдық формасы өз алдына жеке толық ауыспалы айналам жасай алады:

Өндіргіш капиталы

Тауар капиталы

Ауыспалы айналымның әрқайсысының нәтижесінде, кәсіпкерге ақшалай формада авансталған капиталдың тек бір бөлігі қайтып келеді; барлық капиталдық құн өз иесіне өзінің бастапқы ақшалай формасында толық қайтып түскенде ғана, капитал айналым жасайды.

Демек, “Жеке акт емес, мерзімді процесс ретінде қаралатын капиталдың ауыспалы айналымы капитал айналымы” – деп аталады.

Сонда капитал айналымы бірнеше ауыспалы айналымнан тұрады. Капитал өз қозғалысында бір өндіріс сатысынан және екі айналыс сатысынан өтеді.

13.3. Негізгі және айналмалы капитал. Негізгі капиталдың тозуы. Тозу түрлері

Капиталдың әр түрлі элементтерінің айналымы бірдей жүрмейді. Капитал құрамындағы элементтердің функцияларына сәйкес, тек өндіргіш капитал (ақша және тауар капиталы емес) негізгі және айналмалы болып екіге бөлінеді.

Негізгі капитал - бұл өндіріс процесіне тұтас қатынасатын, бірақ өз құнын өнімге бірте-бірте ауыстырып, меншік иесіне ақшалай формада бірте-бірте оралатын капитал. Негізгі капиталға барлық жабдықтардың, машиналардың, өндірістік ғимараттардың, құрылыстардың құны жатады. Шикізат, отын, материалдар айналымы капиталға жатады, бұлардың құны әрбір ауыспалы айналым актысынан кейін қайтып оралып отырады. Осыған жұмысшы күшінің төлем құны да жатады.

Айналмалы капитал өз құнының өндірілетін өнімге берген, түгемімен көшіріледі. Иесіне капиталдың әрбір ауыспалы айналымынан кейін, ақша формасында түгелдей қайтып келеді. Мысалы, шикізат, материалдар, отын, жұмыс күші құндары меншік иесіне осындай жолмен оралады.

Негізгі капитал табиғи және моральді тозады. Еңбек құралдары пайдалану кезінде тұтыну құнын біртіндеп жоғарлатады. Өнімге көшіру арқылы жоғалтып отыру процесін негізгі капиталдың **табиғи тозуы** деп айтамыз. Белгілі бір мерзімде өндіріс құрал-жабдықтардың тозығы жетіп, пайдалануға жарамсыз болады.

Негізгі капиталдың моральдық тозуы, табиғи тозу дәрежесіне байланыссыз тиімсіз болып қалуы. Мысалы, өнім шығаратын станок бар делік. Станок өндірісте он жыл жұмыс істеуге тиісті. Алайда бес жыл өткеннен кейін осы типтегі жаңа, өте икемді, жоғары өнімді станок пайда болады. Енді ескі станок өндірісте пайдаланбайды, себебі- тиімсіз. Жаңасымен ауыстырылады. Бұрынғы станок табиғи жарамдылық күйіне қарамастан он жыл қызмет істей алмай өндіріс процесінен ығыстырылады, демек, ол моральдық тозуға ұшырады. Мұны экономикалық әдебиеттерде *сапалық тозу* деп те атайды. Өндірілген тауарларға көшірілген және ол тауарларды өткізгеннен кейін ақша формасында меншік иесіне қайтып оралатын еңбек құралдарының құны *амортизациялық (негізгі капиталдың орнын толтыру қорын) жарнама құрайды.* Негізгі капиталдың табиғи және моральдық тозуы ескеріліп отырады. Өлшем құралы амортизация нормасының дәрежесі. Ол амортизациялық жарнасы сомасының еңбек құралдарының құнына процент арқылы бейнеленген қатынасы. Өндірісті ұлғайту көздерінің бірі.

Капиталдың нәтижелі пайдалануын бейнелейтін негізгі көрсеткіштер көп. *Олар капиталдың айналым уақыты; өндіріс уақыты; жұмыс кезеңі; капиталдың айналым саны және айналым жылдамдығы; жалты және нақтылы айналымы т.б.*

Өндіріс уақыты дегеніміз- *капитал өндіріс саласында болатын уақыт*. Ол өзіне, біріншіден, еңбек затына тікелей әсер ету уақытын, екіншіден, табиғат күштерінің еңбек затына әсер ету уақытын, сондай-ақ өндіріс технологиясына байланысты өндіріс процесіндегі үзілістерді, үшіншіден, өндіргіш капиталдың өндірістік қорлар түрінде болу уақытын қамтиды.

Жұмысшының еңбек затына тікелей әсер етуі жүзеге асырылатын уақыт *жұмыс кезеңі* құрайды. Бұл еңбек заты нақты еңбектің тікелей әсеріне ұшырайтын уақыт. Нақ жұмыс кезінде құн және қосымша құн жасалады.

Жұмыс кезінің ұзақтығы авансталған капиталдың айналым жылдамдығына және көлеміне әсер етеді. *Жұмыс кезеңі* неғұрлым аз болса, капитал соғұрлым жедел айналым жасайды, демек, өндіріске капитал соғұрлым аз жұмсалуға тиіс. Капитал айналымын тездету үшін кәсіпкер еңбек өнімділігін және оның интенсивтілігін арттыру, көп сменалы жұмысты енгізу, әр алуан техникалық жетілдірулерді іске асыру т.б. арқылы жұмыс кезеңін қысқартуға ұмтылады.

Өндіріс уақыты сондай-ақ, өндірістегі табиғи процестердің жеделдеуі нәтижесінде де қысқарады. Өндіріс дамуының негізгі нәтижесі, химия, биология және басқа ғылымдар саласында ірі-ірі жетістіктер өнеркәсіп өндірісінде табиғи процестерге жұмсалатын уақытты күрт қысқартуға, ол процестерді интенсификациялауға мүмкіндік береді, мұның өзі капитал айналымын тездете түседі.

Белгілі бір себептерге байланысты өндіріс процесі тоқтайтын уақыт та өндіріс уақытына жатады. Бұл босқа карап тұрулар. Мұның өзі кәсіпорындардың жұмыспен толық қамтамасыз етілмеуімен, өнім өткізу проблемаларының шиеленісуінен, ереуілдерден және басқа да себептерден туады. Өндіріс уақыты сондай-ақ өндіріс құрал-жабдықтары ұдайы өндіріс процесінің қалыпты барысын қамтамасыз етуге қажетті қорлар ретінде қормарларда жататын уақытты да қамтиды. Бұл қорлар *ықпалды өндіргіш капитал* болып табылады.

Капитал айналымының ұзақтығына айналыс уақыты зор әсер етеді. Тауарды өндірушілерден тұтыншыға тасымалдау, тауар қорын сақтау, дайын тауарларды сату, өндіріс құрал-жабдықтары мен жұмыс күшін сатып алу уақытынан құралады. Сату уақытының ұзақтығы байланыс пен транспорт құралдарының дамуына, нарықтық конъюнктурасына, зат өткізу нарығының қашықтығына, еңбекшілердің төмен қабілетіне, тауардың бәсекелестік қабілетіне т.б. байланысты болады. Капиталдың транспорт, байланыс құралдарын, қойма үйлерін және басқаларды пайдалануға жұмсалатын бөлігі арта түсуде.

Айналыс уақытын қысқарту айналыс саласындағы капиталдың азаюына себепші болады, сондықтан өндірістік капиталдың көбеюі үшін, демек қосымша құнның көбеюі үшін алғы шарттар жасайды.

Капиталдың барлық авансыланған құн өндіріс және айналыс салаларынан өтетін мерзімді капиталдың *айналым уақыты* деп атаймыз.

Авансыланған барлық капиталдың айналым уақыты неғұрлым қысқа болса, капитал жыл үшінде соғұрлым көп айналым жасайды. Капиталдың айналым саны төмендегі формуламен анықталады:

$$n = \frac{O}{Y}$$

O- қабылданған уақыт өлшемі (бір жыл).

Y- бір мәрте айналымға кеткен уақыт.

Капиталдың айналым жылдамдығы оның бір жыл ішіндегі айналым санымен есептеледі. Мысалы, капитал алты айда бір рет айналады делік, сонда бір жылда екі рет айналым жасайды. ($12:6=2$).

Авансыланған капиталдың жалпы айналымы негізгі және айналмалы капитал айналымдарының ішіндегі орташа айналым ретінде қалыптасады. Капиталдың барлық құрама бөліктерінің құны және натуралды-заттай формасы күйіндегі үлесі қайтарылуын капиталдың *нақтылы айналымы* деп атайды.

Өзгермелі капитал айналымының жылдамдығы капиталдың жылдық массасы және жылдық нормасына әсер етеді.

Жыл ішіндегі өндірілген қосымша құнның сомасы қосымша құнның жылдық массасын құрайды. Ал бір жылдың ішінде алынған қосымша құн массасының авансыланған өзгермелі капиталға қатынасы қосымша құнның жылдық нормасын құрайды. Ол өзгермелі капиталдың бір айналымында алынып, оның бір жыл ішіндегі айналымдарының санына көбейтілген қосымша құнның нормасына тең болады.

Өзгермелі капитал неғұрлым жедел айналым жасаса, кәсіпкер иемденетін қосымша құнның массасы соғұрлым көп болады.

Мысалы: өзгермелі капиталдың бірдей (5 мың доллар) екі кәсіп орын бар делік, бұлардағы $m=100\%$. Бірақ бірінші кәсіпорында өзгермелі капитал жылына 12 айналым жасайды, ал екінші кәсіпорында тек бір ғана айналым жасайды. Бірінші кәсіпорын жыл бойы 60 мың доллар қосымша құн (5000×12) алады, ал екінші кәсіпорын тек 5000 доллар ғана алады. Мұның өзі қосымша құнның жылдық нормасына да әсер етеді. Бірінші жағдайда ол $1200\% \left(\frac{60000}{5000} \cdot 100 \right)$ ал, екінші жағдайда - $100\% \left(\frac{5000}{5000} \cdot 100 \right)$ болады. Қосымша құнның жылдық массасы мен жылдық нормасындағы бұл айырмашылықтың себебі бірінші кәсіпкердің авансыланған өзгермелі капиталының тезірек айналым жасайтындығында болып отыр.

$$n_1=12$$

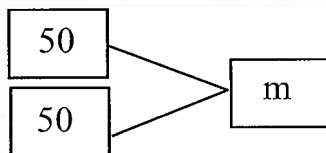
$$n_2=1$$

13.4. Қорланудың мәні және факторлары, инвестиция және оның түрлері

Капиталдың әрбір айнымалы кезінде бастапқы аванс-сыланған сумма өсіп отырса, онда бұл ұлғаймалы ұдайы өндіріс болғаны. Ұдайы ұлғаймалы өндірісте өндірілген қосымша өнімнің бір бөлігі жыл сайын функционалды капиталға айналып отырады. Қосымша құнның капиталға айналуын капиталдың қорлануы дейміз.

Капитал қорлануының факторлары:

- қосымша құнның нормасы 100-200%;
- қызмет атқаратын капитал мөлшері =Аванс=100-200;
- еңбек өнімділігінің артуы- 2 есе артады;
- қосымша құн бөлігінің қорлану және тұтыну арасындағы пропорция.

Осы аталған факторлардың барлығы да бір мезгілде жүзеге асады. Капиталдың қорлану процесінде оның органикалық құрылымы (с:v) өзгереді, яғни өндіріс құрал-жабдығын (с) алуға жұмсалатын капитал тезірек өседі. Ал жұмыс күшін (v) сатып алуға жұмсалатын капитал үлесі азаяды, себебі, кәсіпкер бәсекелестік жағдайында кәсіпорынды (фирма) техникалық жарықтандыруға барынша ұмтылады. Капиталдың техникалық құрылымы өзгеруінің нәтижесі- бұл с мен v арасындағы өзгеру, яғни өндіріс құрал жабдығы санының жұмыскер санына қатынасы.

Капиталдың қорлану процесі екі түрге бөлінеді:

1. Капиталдың шоғырлануы;
2. Капиталдың орталықтануы.

Капиталдың орталықтануы- бұл қосымша құнның есебінен капитал мөлшерінің өсуі. Капиталдың орталықтануы дегеніміз- бірнеше капиталдың бірігуі жолымен ірілену процесін айтамыз. Осы процесте бастапқы капиталдың өзі жойылады немесе басқаларға қосылады.

Капитал орталықтануының бірде- бір түрі болған акционерлік қоғамның құрылуы болып табылады. Капиталдың шоғырлануы мен орталықтануы өндірістің шоғырлануына жағдай жасайды. Өндірістің шоғырлануы дегеніміз ірі кәсіпорында барынша өндіріс құрал- жабдығын, жұмыс күшін және өнімді шығаруды бір қолға жұмылдыруды айтамыз.

Практикада қорлану күрделі қаржыны (инвестиция) – тартумен жүзеге асады. Күрделі қаржы (инвестиция) – бұл жаңа құрылысқа, жабдықтауға, жұмыс жасап тұрған кәсіпорынды ұлғайту мен техникалық қайта жабдықтауға, тұрғын үй, мәдени тұрмыстық құрылысқа кеткен шығындар.

«Инвестиция» немістің «investment» деген сөзі және бұл кәсіпорынға (фирма) пайда табу мақсатында ұзақ мерзімге салынған капитал мөлшерін көрсетеді. Осы тұрғыдан «инвестициялау» күрделі қаржыға қарағанда көп мағына береді.

Батыс елдері экономикалық теория мектептері инвестициялау процесін былай түсінген: кез-келген қаржыны жұмсаудың мақсаты табыс, пайда. Бұған акция, облигация, жинақ және басқаларға жұмсалған шығындар да жатады.

Инвестицияның қайнар көзіне- өнеркәсіп, кәсіпорынның (фирма) көптеген пайдасы, ірі банктердің еркін ақшалай қоры, тұрғындардың жиналған ақшалары, мемлекеттің ақшалай қоры, яғни мемлекеттің табыстарынан (салық, кеден салығы және т.б.) оның барлық шығындарын алып тастау. Тұтынуға кетпеген барлық ресурстар - жинақталған ресурстар болады. Олар инвестиция ретінде жаңа кәсіпорынды салуға және жұмыс атқарып тұрғандарын жабдықтауға, сондай-ақ жол құрылысы-

на, денсаулық сақтау, оқу-ағарту, мәдени объектіліріне бағытталған, ағни капиталдың қорлануына жұмсалады. Қорлану теориясын К. Маркс «Капиталдың» бірінші томында қарастырған, онда капиталдың қорлануының мәні мен механизмін ашады, ол өз кезегінде оның органикалық құрылымын өзгертеді және жұмыссыздықты тудырады.

Инвестиция теориясын ағылшын экономисті Дж. Кейнс өзінің «Жалақы, пайыз және ақшаның жалпы теориясы» (1963 ж.) еңбегінде қарастырған, онда ол инвестицияны өндіріске жан бітірген және тиімді сұранымның басты факторы ретінде қарастырады. Инвестицияның өсуі ұлттық табыстың ұлғаюына, өндіріске қосымша жұмыскерлерді тартуға ықпал етеді, яғни жұмыссыздықты жояды.

Инвестицияның тиімділігін анықтау үшін оларды алынған нәтижесімен салыстыру керек. Күрделі қаржының тікелей нәтижесі ұлттық табыстың өсуі болмақ.

Инвестиция тиімділігінің артуы дегеніміз ең аз инвестиция мөлшері мен нәтижесі өнімге деген инвестицияның жеке үлесінің азаюына қоғам үшін қажетті прогрессивті өнімді шығаруды айтамыз.

Инвестиция тиімділігін арттыруға былай қол жеткізеді:

- Инвестицияның техникалық құрылымын жақсарту, бұл жабдықтарға шығындардың, оның жеке үлесінің артуын көрсетеді;
- жұмыс жасап тұрған кәсіпорындарда техникалық қаруландыру мен реконструкциялау және жаңа құрылыстың салынбауында күрделі қаржының жеке үлесінің артуы;
- жаңа объектілерінің салу мерзімін қысқарту.

Инвестиция тиімділігін арттырудың басты құралы техникалық прогресс болып табылады. Жаңа техниканы өндіру, оны экономикалық тиімділігін анықтау қажеттілігін қарастырады және оның пайдалы проектісін ескісімен салыстырғанда мына көрсеткіштермен анықталады: машина, станоктың қуаты мен өнімділігі ондағы

бөлшектерді дәл өңдеу және т.б. Сондай-ақ пайдалы жобаның басты элементі- еңбек қауыпсіздігі, қызмет жасаудың ыңғайлылығы, еңбек тиімділігін арттыру және оны жеңілдету болып табылады.

Кәсіпорын мен фирма тәжірибесінде жаңа техниканы таңдау мүмкіндігі тек жоғарыда көрсетілген көрсеткіштермен ғана шектелмейді, онда өндірілген өнімнің бағасы, өзіндік құны бойынша да жағдайлар жиі туындайды.

Осындай кезде экономикалық жобаны есептеу үшін мынадай көрсеткішті қолданады:

- Жаңа техника үшін күрделі қаржы (инвестиция) қайтарым мерзімі $T = \frac{K_{\text{ан}}}{\Delta_{\text{ит}}}$

Мұндағы:

T - күрделі қаржының қайтарым мерзімі;

$K_{\text{ан}}$ -өндірілген техниканың (аппарат, прибор, жинақталған жабдықтар және т.б.) құны теңгемен;

$\Delta_{\text{ит}}$ - жаңа техниканы өндіру бойынша жылдық проектті.

Егер қайтарым мерзімі біркелкі болса, онда бұл кезде салыстырмалы вариант тәсілі көрсетілген шығындар бойынша қолданылады:

$$C + E_{\text{н}} * K_{\text{вн}} \rightarrow \min$$

Мұндағы:

C - өнімнің жылдық шығарымдылығының өзіндік құны;

$K_{\text{вн}}$ - жаңа техниканы өндіруге жұмсалған күрделі қаржы (инвестиция);

$E_{\text{н}}$ - тиімділік нормативті коэффициенті (жаңа техникаға жұмсалған әрбір теңгенің минималды жіберген қайтарымы).

Бұрынғы КСРО-да жаңа техникаға нормативті коэффициент сала бойынша 0,1-ден 0,5-ке дейінгі диапазонда болады. Бұл минималды жіберген қайтарым мерзімінің

2-ден 10 жылға дейін болатындығын байқатады, ал орташа 6 жыл шамасында.

Сондай-ақ күрделі қаржы тиімділігі білімді, ғылыми зерттеуді, оқуды инвестициялау арқылы қол жеткізеді. «Адам капиталына» шағын жұмсау экономикалық өндірістік әлеуметін ұлғайтады.

Нақты, қорланған капиталдың өсуі соңғы 10 жылда индустриалды елдерде өмір деңгейінің материалды артуының басты факторы болып отыр. Бүгінгі инвестиция ең жаңа өндіріс құрал-жабдығының ең жаңа ғылым мен техниканың негізінде еңбек өнімділігінің артуына себеп болады. Сондықтан да бүгін өндірілген нәрсенің көп бөлігін сақтап, инвестицияласақ, онда біздердің ертең тұтынатын мүмкіндіктеріміз мол болмақ.

Қорытынды:

1. Біз қарастырған капитал айналымы, көрсеткіш ретінде, сату көлемі мен жұмсалған капиталдың ара сәкестігін сипаттайды.

2. Айналымды капитал мен қысқа мерзімді міндеттемелер сомасының сәйкестігі, қазіргі әрекет ететін капитал мен кәсіпкердің төлем қабілетін байланыстырылады.

3. Негізгі және айналымды қорлардың қызметтерін сипаттау үшін олардың пайдалану тиімділігін көрсететін көрсеткіштер қолданылады.

Бұлардың екі түрі бар:

1. Қайтарым (қор қайтарымы) көрсеткіштері

$$\Phi_0 = \frac{\text{өндірілген өнім көлемі}}{\text{негізгі өндірістік қорлар көлемі}}$$

2. Сиымдылық (қор сиымдылығы) көрсеткіштері

$$\Phi_c = \frac{\text{негізгі өндірістік қорлар көлемі}}{\text{шығарылған өнімдер көлемі}} = \frac{1}{\Phi_0}$$

Осы көрсеткіштерді пайдалану салалық құрылымдарға, өндіріс сипатына және тағы басқаларға байланысты болады.

КАПИТАЛДЫҢ ҰДАЙЫ ӨНДІРІСІ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАҒДАРЫС

14.1 Қоғамдық жиынтық өнім және оның түрлері

Жеке капиталдардың араласып, өзара байланысу жиынтығы қоғамдық капитал деп аталады. Жеке капиталдың қозғалуы нәтижесінде тұтыну құны өндірілсе, ал қоғамдық капиталдың қозғалысынан қоғамдық жиынтық өнім жасалады. Қоғамдық жиынтық өнім құны үш элементтен тұрады: $C+V+m$.

($V+m$) ұлттық табыс.

Қоғамдық жиынтық өнімді екі түрде қарауға болады:

Біріншіден: натуральдық-заттық формасы тұрғысынан, екіншіден: оның құн формасынан. Натуральдық – заттық формасы бойынша өндіріс мұқтажын (шикі зат, қосалқы материалдар, машиналар, құрал-саймандар, өндіріс ғимараттар, т.б.) қанағаттандыруға арналған өндіргіш тұтыну заттарынан, және жұмысшыларымен капиталистердің жеке басының тұтыну заттарынан (азық-түлік өнімдері, киім, аяқ киім, сән-салтанат заттары т.б.) тұрады. Бүкіл қоғамдық өнімді осылайша тұңғыш рет топтастырған К.Маркс. Ұдай өндіріс үздіксіз болуы үшін өндірілген жиынтық өнімді өткізу шарт. Өнімді өткізу проблемасын түсіну үшін қоғамдық жиынтық өнімді құны бойынша және натуральдық-заттық формасы бойынша қарау керек.

Жай ұдайы өндіріс кезінде өнімді өткізудің негізгі шарты мынадай пропорцияның болуында: $|(V+m)|=|C|$, яғни 1 бөлімше жұмысшылары мен капиталистердің жылдық табысы 2 бөлімшенің 1 жылда тұтынған тұрақты капиталына тең болуы тиіс. Бұдан мынандай екі туынды шығады:

Оқу құралы

а) $|(C+V+m)|=|C|+|C$, яғни 1 бөлімненің тұрақты капиталын тең болуы тиіс.

б) $|(C+V+m)|=(V+m)+|(V+m)$, яғни 2 бөлімшенің жұмысшылары мен капиталистері табысын тең болуы тиіс.

Ұлғаймалы ұдайы өндірісте қосымша құнның бір бөлігі өндірілген өнімді өткізуді К.Маркс мына схема бойынша көрсетті. Қоғамдық өндірістің 1 бөлімшесіне 5000 ақша өлшемін құрайтын капитал $(14000C+1000V)$ жұмсалған. Екінші бөлімшенің капиталы 2250 ақша өлшемін $(2250C+750V)$ құрайды.

$m'=100\%$ болғанда өндірілген барлық өнім 9000 болады.

$$1 \text{ жыл. } 1. 4000C+400+1000V+1000m=6000$$

2. $1500C+750V+750m=3000/9000$ 1 бөлімшеде капиталдың қорлануына қосымша құнның тең жартысы, яғни 500 ақша өлшемі айналысқа түседі дейік. Капиталға қосымша құнның 4/1 бөлігі айналады $400C$ және $100V$.

$$4400C+1100V+500m=6000$$

$$1600+100C+800V+600m=3000$$

2 жыл.

$$4400C+1100V+1100m=6600$$

$$1600C+800V+800m=3200/9800$$

К. Маркс көрсеткендей дағдарыстардың абстрактлы мүмкіндіктері жай товарлы шаруашылықтың негізінде және айналыс құралы мен төлем құралы ретіндегі ақша қызметіне байланысты. Алайда жай тауарлы шаруашылықта тең дағдарыстың болу мүмкіндігі бар. Дамыған капиталистік қоғамдық мүмкіндігі шындыққа айналады. Жек және қоғамдық еңбек арасындағы жай тауарлы шаруашылықтың қайшылығы – капитализмнің негізгі қайшылығына өндіріс процесінің қоғамдық сипаты мен иемденудің жеке капиталистік формасы арасындағы қайшылыққа айналып кетеді, мұның өзі экономикалық дағдарыстардың тууына басты себеп болып табылады.

Қоғамдық еңбек бөлісінің дамуы, капиталдың шоғырлануы мен тануы орталық өндірісті барған сайын қоғамдық сипат алуына негіз болады.

Капитализмге өндірісті жекелеген кәсіпорындар ұйымдастыру мен бүкіл қоғамдағы өндіріс анархиясы арасындағы қайшылықтар тән. Анархия қоғамдық өндірістің диспропорциялылығы - негізінен өндіріс құрал-жабдықтарына капиталистік жеке меншіктің салдарынан болады. Капитализм дамыған сайын өндіріс анархиясы күшейе түседі. Сондай-ақ өндіру мен тұтыну арасында да әрдайым қайшылық болады. Міне осы қайшылықтардың негізінен артық өндірудің экономикалық дағдарысы туындайды.

14.2 Ұлғаймалы ұдайы өндіріс және оның заңдылықтар

Ұлғаймалы ұдайы өндірістің негізгі қайнар көзі қосымша құн. Ұдайы өндірістің әр түрінен өзіне тән шарты бар. Мәселен, ұлғаймалы ұдайы өндіріс болуы үшін жыл бойында пайдаланылған, өндірісте тұтынған құрал жабдықтардың орнын толтыру мен қатар сөзсіз бұған қосымша құрал-жабдықтар қажет. Демек, бұдан шығатын қорытынды қоғамдық өндірістің бірінші бөлімшесінде өндірілген құрал-жабдықтар саны жағынан да және құн формасынан да бірінші және екінші бөлімше өндірілген тұрақты капиталдың құнынан артық болуы шарт.

Оны былай жазуға болады: $a|w > |c + |c$

Өндіріске қосымша тұрақты капиталды қосылуы сөзсіз өзгермелі капиталдың көлемін ұлғайтады. Ал, бұл жағдай демек, өндіріске қосымша жұмыс күшінің қосылуы, тек қосымша жеке адамның тұтыну заттары мен қамтамасыз етілген жағдайда іске асады.

Ұлғаймалы ұдайы өндірістің тағы бір қажетті шарты мұнда өндірілген қосымша құн жай ұдайы өндірілетіндей

толықтай тұтынуға жұмсалмайды, қосымша құнның бір бөлігі капиталға қосылады, демек қорлануға жұмсалады. Анықтап айтсақ, қосымша құнның бір бөлігі тұрақты және өзгермелі капиталдың көбеюіне жұмсалады. Өндірістің 1ші бөлімшедегі қорлануға жұмсалатын қосымша құн 2ші бөлімшемен айырбасталмай осы бір бөлімшенің өзінде қалады. Сонда біздің жай ұдайы өндіріске келтірген мына теңдік.

Сонымен осы келтірілген теңсіздіктер ұлғаймалы ұдайы өндірісте қоғамдық өндірістің 2 бөлімшесінде де өндіріс көлемі ұлғаюға тиіс бірақ, 1 бөлімшеде бұл өсім басым болады.

Ұлғаймалы ұдайы өндірістің алғы шарты болып табылатын 1 –ші бөлімшеде өндірілген табыс мөлшері 2-ші бөлімшедегі тұрақты капитал құнының мөлшерінен асып түсу керек. Мұны былайша жазыға болады;

$$|(+ m) > | C$$

Енді К.Маркс ұсынған ұлғаймайлы ұдайы өндірістің схемасын қарастырайық:

$$1.4000C + 400 + 1000V + 100 + 1000m = 6000$$

$$2.1500C + 750V + 750m = 3000 \quad \text{барлығы} - 9000$$

Ұлғаймалы ұдайы өндірісті талдау кезінде К.Маркс мынадай шартты жағдайларды қояды.

1 бөлімшеде өндірілген барлық бөлігі қосымша құн капиталистерінің жеке тұтынуына кетеді.

Капиталдың органикалық құрылымы екі бөлімшеде де өзгермей қалады.

1-ші бөлімшеде қосымша құн 1 мың. Ол капиталистердің жеке тұтынатын қоры -500 өлшем және капиталистердің қорлану қорына -500 өлшем тең екіге бөлінеді. Капиталдың органикалық құрылымы өзгеріссіз болғанда $C:V=4:1$ капиталға айналатын -500 ақша өлшемінің -400 өлшемі қосымша тұрақты капиталға және -100 өлшемі өзгермей капиталға бөлінеді.

Сонымен 1-ші жылдан 2-ші жылға өтерде 1 бөлімшенің жылдық өнімі мына бөліктерден тұрады:

$$(4000+400)C+(1000+100)V+500mn=6000$$

4 мың алғашқы капитал

1 мың алғашқы өзгермелі капитал

100 қосымша өзгермелі капитал

500 mn - капиталистердің жеке тұтынатын қосымша құн.

1-ші жылда өнімнің өткізілуі: 1 бөлімшенің капиталистері бір-біріне өздеріне қажетті құрал-жабдықтарды 4000 ақша өлшеміне сатып алады.

Жыл бойында тұтынған тұрақты капиталдардың орнын толтыру үшін және өлшеміне құрал-жабдықтарды өндірісті ұлғайту үшін сатып алады.

Сонымен бір бөлімшенің өз ішінде 6000 ақша өлшемінің өнімі 4400 өткізіледі, сатылады. Бұдан қалғанын 1600 құны бар құрал-жабдықтар, құн формасында өзгермелі капитал және капиталистердің және тұтынуына бөлінген қосымша құн.

Өнімнің бұл бөлігі 1-ші бөлімшенің өз ішінде өткізілуі мүмкін емес, Өйткені бірінші бөлімшенің жұмысшыларына 1100 ақша өлшемін және капиталистерге 500 қаржыға құрал-жабдықтар емес, тұтынатын заттар сатып алу керек. Демек, 1 бөлімше 1600 тұратын құрал-жабдықтарды 2 бөлімшеге сатуы қажет, ал оның орнына олар 1600 ақша өлшеміне тұтынатын заттар алуы қажет.

Сонымен 1 бөлімше өзіне ұажетті құрал-жабдықтардан қалғаны 2-ші бөлімшеге сатылады. Осымен 2-ші бөлімшеде өндірісті ұлғайту шегі белгіленеді. 2-ші бөлімше капиталистері біздің мысалымыздағы өзінің тұрақты капиталын 1500ден 1600ға дейін ғана көбейте алады. Демек 100 өлшем өсуге. Егер 2 бөлімшенің тұрақты капиталы 100 өлшемге көбейсе онда өзгермелі капитал 50 өлшемге көбеюге тиіс, өйткені сонда ғана капиталдың органикалық құрылымы $C:V=2:1$ қалпында өзгермей қалады.

Сонымен 2 бөлімшедегі бүкіл қосымша құн -750 болған еді, одан 100 қосымша тұрақты капиталға, 50-өзгермелі капиталға кетсе, қалатыны – 600 өлшем.

Капиталистік ұлғаймалы ұдайы өндірістің заңдылықтары:

Жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытынды шығаруға болады:

Біріншіден ұлғаймалы ұдайы өндірісте қоғамдық өнім жиынтығын өткізу үшін, мына теңдіктің сақталуы қажет:

Бірінші бөлімшедегі алғашқы және қосымша өзгермелі капиталмен жеке тұтынуға арналған қосымша құн қосындысы, 2ші бөлімшедегі бастапқы және қосымша тұрақты капиталға тең болуы қажет:

Бірінші бөлімшедегі алғашқы және қосымша өзгермелі капиталмен жеке тұтынуға арналған қосымша құн қосындысы, екінші бөлімшедегі бастапқы және қосымша тұрақты капиталға тең болуы қажет:

$$|(V + AV + mn) = |(c + \Delta c)$$

$$|(1000 + 100 + 500) = |(1500 + 100)$$

Бұған қосы екінші пропорция: Бірінші бөлімшедегі жылдық өнім құны екінші бөлімшедегі алғашқы және қосымша тұрақты капиталға тең:

$$IT = |(c + \Delta c) + |(c + \Delta c)$$

$$600 = |(4000 + 400) + |(1500 + 100)$$

Ең соңында капиталистік ұлғаймалы ұдайы өндіріс пропорцияны қажет етеді. Екінші бөлімшедегі жылдық өнім құны екі бөлімшедегі бастапқы және қосымша өзгермелі капитал мен капиталисттердің жеке тұтынуына арналған қосымша құнға тең.

Екінші қорытынды: ұдайы өндіріс тұсында капиталистік өндірістің әртүрлі арасындағы өзара байланыс

болады, бұл байланыста 1 бөлімші анықтаушы роль атқарады. 2 бөлімше 1 бөлімшеден құрал – жабдықтар алады. Екінші бөлімшедегі қорлану мөлшері 1-ші бөлімшеден қорлану мен тұтыну мөлшеріне тәуелді. Бірақ, сонымен қатар, 1 бөлімше 2 бөлімшесіз жеке өз алдына ұлғаймалы ұдайы өндірісті жүргізе алмайды, өйткені, ол өз өнімінің белгілі бөлігін осы екінші бөлімше үшін өндіреді.

Үшінші қорытынды: өндірістің өсуі мен рыноктың ұлғаюының арасында ішкі байланыс бар. Ішкі рыноктың кеңеюі капиталистік ұлғаймалы ұдайы өндіріс негізінде болады. Шындығын алсақ, құрал – жабдықтарға сұранымның өсуінің негізгі себебі ұлғаймалы ұдайы өндіріс тұсында артатын тұрақты капитал болып табылуы.

Ал, жеке тұтынатын заттарға сұранымның артуының негізгі себебі өзгермелі капитал мен капиталисттердің жеке тұтынуына арналған қосымша құнның артуы, бұл да ұлғаймалы ұдайы өндірістің нәтижесінде болатыны айқын.

Төртінші қорытынды: Схема абстракталы сипатта. Мұнда қандай жағдайда өндірілген өнім жиынтығын толық өткізуге болатындығы көрсетілген. Бірақ, Карл Маркс шын мәнінде нақты іс жүзінде осы айтылған жағдай толық болады деп еш жерде, ештеңе айтқан емес. Керісінше, капиталистік ұдайы өндіріс процесін К.Маркс талдай отырып, антогонистік қайшылықты аңғарды, соның нәтижесінде қажетті пропорция бұзылады, соның нәтижесінде капиталистік шаруашылықта жиынтық өнім толық өсуі мүмкін емес.

14.3 Ұдайы өндірістің қайшылықтары

Капитализмнің барлық қайшылықтарының болу себебі оның негізгі қайшылығынан. Оны былайша айтуға болады: өндіріс процесін қоғамдық сипаты мен иемденуінің жеке капиталистік формасы арасындағы қайшылық. Мұның өзі экономикалық дағдарыстың тууына басты себеп болып табылады.

Капитализмнің негізгі қайшылықтарының аса маңызды көріністерінің бірі – өндірісті жекелеген кәсіпорында ұйымдастыру мен бүкіл қоғамдағы өндіріс анархиясы арасындағы қайшылықтардың тұрады. Анархия – қоғамдық өндірістің диспропорциялығы, оның жоспарлы түрде дами алмайтындығы, өндіріс құрал – жабдықтарына капиталистік жеке меншіктің сөзсіз салдары. Капитализм дамыған өндіріс анархиясы күшейе түседі. Оған дамудың диспропорциясы тән.

Капитализмнің бұдан басқа негізгі қайшылықтарының бір көрінісі – өндіру мен тұтыну арасындағы терең қайшылықтар болып табылады. Капитализмге тән өндіру мен тұтыну арасындағы қайшылықтың мәнісі сол: өндіріс тез өседі, бәсеке өндірісте кеңее беру тенденциясын туғызады, ал тұтыну өскенде де тым өсуі, халық бұқарасының пролетарлық жай – күйі жеке тұтынудың тең өсуіне мүмкіндік бермейді.

Капиталистік ұдайы өндірістің циклдық сипаты

Капитализм жағдайында ұдайы өндіріс циклді түрде жүзеге асады. Оның 4 даму сипаты бар. Экологиялық дағдарыс, тоқырау, жандану, өрлеу капиталистік цикл дегеніміз артық өндірудің 1 дағдарысының екінші дағдарысына жылжуы болып табылады.

Ең алғашқы дағдарыс – 1825 жылы Англияда, одан соң 1836 жылы Англия, АҚШ болды. XIX ғасырдың бірінші мезгілі 1847 жылы Англия, АҚШ, Франция, Германияда, 1857 жылы дүние жүзілік дағдарыс 10-11 жылға созылды. XIX ғасырдың екінші жартысында артық өндіру дағдарыстары жиілей түсті. 1974 жылы жайлап алған экономикалық дағдарыс бүкіл капиталистік дүниені қамтыды.

Дағдарыс – сырттан қарағанда артық тауар өндіріледі, тауар бағасы төмендейді, қосымша күн және пайда нормасы азаяды. Пайда азаюынан тауар өндіру қысқарады. Өндірістің қысқаруынан жұмыссыздар саны көбейеді. Еңбекшілердің сатып алу қыбілеті құлдырайды. Қарыз принципі өседі. Сауда және өнеркәсіпте жаппай банкрот басталады.

Сонан соң тоқырау сатысы басталады. Бұл кезекте өндіріс бір орында тұрып қалады. Тауарлар қоры біртіндеп тарқап, олардың бір бөлігі арзандатылған бағамен өткізіледі. Артық өндіру қысқартылады. Тауарларды өткізу біртіндеп артады бағаның құлдырауы тоқтайды.

Тоқырау сатысын жандану сатысы алмастырады. Кәсіпорындар еңбек өнімділігін арттыруы үшін аса тиімді жабдықтарды пайдалану арқылы бағаның төмен дәрежесіне бейімделеді. Пайда үшін жанталас пен бәсеке көптеген капиталисттерді жабдықтарын бір мезгілде ауыстыруға мәжбүр етеді. Негізгі капиталда тоқыраудан жандануға өтудің шешуші факторы болып табылады. Қоғамдық өндірістің 1 бөлімшесінің дамуы өндіріске өнеркәсіптің резервті еңбек армиясының едәуір бөлігін тартып, жұмыссыздықты қысқартумен қатар жүреді, бұл өз кезегінде жалақыны арттыруға ықпал етеді. Бұл тұтыну заттарға деген сұранымды арттырып, 2 бөлімше кәсіпорындарда өндірістің ұлғаюын көтермелейді. Өнім шығару дағдарысқа дейінгі көлемге жетеді.

Өрлеу – табыс деңгейі артады, несие сұранымы да артады. Акция және құнды қағаздар курсы жоғарлайды, өндіріс ұдайы өндіріледі. Бұл қайшылықтардың дамуы жаңа экономикалық дағдарысқа негіз болады.

Капиталистік экономика 160 жылдан астам уақыт бойы бірқалыпты даму процесі әрдайым мезгіл – мезгіл бұзылып келеді. Қоғамдық өндірістің қысқаруы, жаппай жұмысшыларды жұмыстан шығару, жұмыссыздар санының көбеюі, экономиканы артқы шегереді.

Марксизм – ленинизм экономикалық дағдарыстың себебі қандай да болса, оны жобға болмайтындығын ескертеді. Бұған байланысты тауар айналысын жалпы формулалардан К.Маркс экономикалық дағдарыстың болатынын анықтады.

ЖЕКЕ-ДАРА ҰДАЙЫ ӨНДІРІС

15.1. Жеке ұдайы өндіріс, оның мәні және ерекшеліктері

Өндіріс процесінде өндіріс факторлары қолданылатын білеміз. Былайша айтқанда, өндіріс деп факторлардың өзара жасалуын айтамыз. Ал, өндіріс процесінің тұрақты қайталануы және үзіліссіз жаңаруы ұдайы өндіріс деп аталады.

Дайы өндіріске жекек немесе қоғамдық капитал қатысуы мүмкін. Жеке капиталдардың араласып, өзара байлаысу жиынтығы қоғамдық капитал деп аталады. Жеке капиталдың қозғалуы нәтижесінде тұтыну құны өндірілсе, ал қоғамдық капиталдың қозғалысы нәтижесінде қоғамдық жиынтық өнім жасалады.

Ұдайы өндіріске пайда табуды мақсат етіп қойған миллиондаған шаруашылық жүргізетін субъектілер қатысады. Солардың ішінде үй шаруашылығы, мемлекет және оның шаруашылық жүргізетін құрылымдары, банктер, сақтандыру және қарыз қоғамдары т.с.с. Одан басқа әр елде өзінің ұлттық шаруашылығына тән экономикалық агенттер қызмет істейді.

Ал нарық экономикасы фирманы өзінің ең тиімді қызмет атқаратын, Экономикалық агент есебінде таңдап алды.

Демек, фирма нарықтық экономиканың негізгі экономикалық агенті. Өйткені, фирма, кәсіпорын немесе жеке тұлға болсын, олардың бәрі де кәсіпкерлікпен шұғылданады. Олар өздерінің жеке ұдайы өндірісін тоқтаусыз жүргізуге ынталы. Негізгі мақсат әр кәсіпкер мейлінше аз шығын жұмсап, көп өнім өндіру, пайданы артты-

ру. Ол үшін бір шығынды көбейтеді, екіншісін азайтады. Мұндай байланысты математикалық мына формуламен анықтауға болады:

$\theta = f(a, a...a)$; мұндағы θ - өндірілген өнім саны,
 f - функция, $a, a...a$ - өндіріс факторлары
 Мұны біз өндіріс функциясы деп атаймыз.

15.2. Өндіріс факторларын тиімді пайдалану және түпкі нәтижені анықтау жолдары

Өндіріс функциясы өндіріс шығындары тұрақты болса, өнім көлемінің ең жоғарғы деңгейде алынатынын көрсетеді. Өндіріс функциясы белгілі технология үшін жасалады. Мысалы, өндіріс шығындары L – еңбек, K – капитал, деп алатын болсақ, онда өндірістік функция былайша жазылады:

$$\theta = f(K, L);$$

Мұндағы θ - өндірілетін өнімнің ең жоғарғы көлемі.
 Олардың жалпы қасиеттері мынадай:

Фирмалар өндіріс факторларын тиімді пайдалануға ұмтылады. Демек, факторлардың санын арттырып, өндірілетін өнім көлемін көбейте түседі.

$$\frac{dY}{dL} : \frac{dY}{K} = \geq 0$$

Бір факторды көбейтіп басқа факторларды өзгертпей, өнім өндіруді арттырсақ, оның арту шегі болады, яғни айнаымалы фактор өнімділігінің төмендеу заңы орын алады.

Фирма өз жұмысының түпкі нәтижесін анықтау үшін көптеген көрсеткіштерді пайдаланады. Соның ішіндегі негізгілері: жалпы, орташа және шекті табыс. Фирма ең алдымен осы көрсеткіштерді есептейді. Жалпы табыс – бұл бүкіл өткізілген өнімнен түскен барлық түсім. Ал, орташа табыс – бұл сатылған бірлігінен түсетін табыс.

Шекті табысты да есептеудің өзіндік мәні бар, өйткені мұнда жалпы табыс өсімі әрбір қосымша сатылған өнім бірлігіне есептеледі.

Ал, фирманың пайдасы жалпы табыс пен өнім өндіруге жұмсалған өндіріс шығындарының айырмасына тең болады. Былайша айтқанда, пайданы табу үшін барлық түскен көрсеткіштерді есептеп, фирма өз жұмысының әр кезеңдегі деңгейін, бәсекелес көрсеткіштерімен салыстырып және болашаққа іс – әрекет жасаудың нақты бағдарламасын бекітеді.

Ұдайы өндіріс жай және ұлғаймалы өндіріс деп 2-ге бөлінеді.

Жай ұдайы өндірісте – өндірілген қосымша өнім түгелдей тұтынуға жұмсалады. Сондықтан да, мұнда қорлану процесі болмайды. Өндіріс көлемі жыл сайын сол көлемде өзгерместен қайталанып отырады.

Ал, ұлғаймалы ұдайы өндірісте өндірілген қосымша өнім: тұтыну және қорлану қорына бөлінеді және өнім көлемі жыл сайын өсіп отырады.

ЭКОНОМИКАНЫҢ ЦИКЛМЕН ДАМУЫ. ИНФЛЯЦИЯ ЖӘНЕ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ

16.1. Циклділік – экономикалық дамудың жалпы формасы

Циклділік – бұл ұлттық шаруашылықтың және бүкіл дүниежүзілік шаруашылығы қозғалысының жалпы формасы.

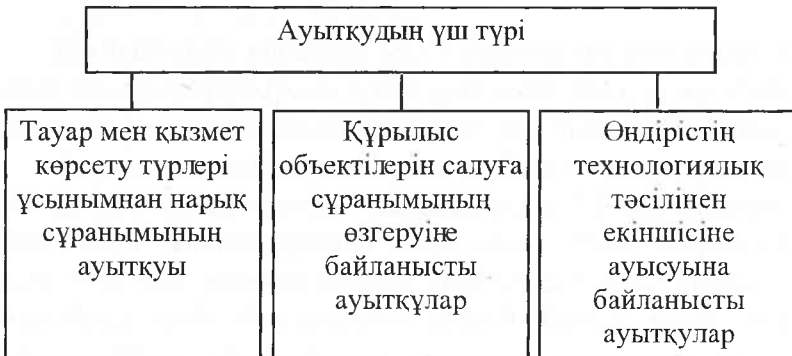
Циклділіктің өзіне тән ерекшеліктердің бірі – оның қозғалысы дөңгелек шеңбер бойымен емес, шиыршық сым түрінде жүреді.

Бір дағдарыстың басынан екінші дағдарыстың басына дейінгі кезеңді біз цикл дейміз. Циклділік экономиканың тепе – теңдігі жағдайынан ауытқуын сипаттайды.

Ауытқу – бұл ұлттық экономиканың бір макроэкономикалық тепе – теңдіктен екіншісіне қарай қозғалуы, нарық экономикасының өзін-өзі реттеудің бір тәсілі, салалық құрылымның өзгеруі.

Циклдің басты қасиеті – бұл ұлттық өнімнің аутқуы. Циклдер теориясында табыстардың өзгеруінің үш түрі бар:

- Тұрақты өсу;
- Өсудің біркелкі еместігі;
- Ауытқу.

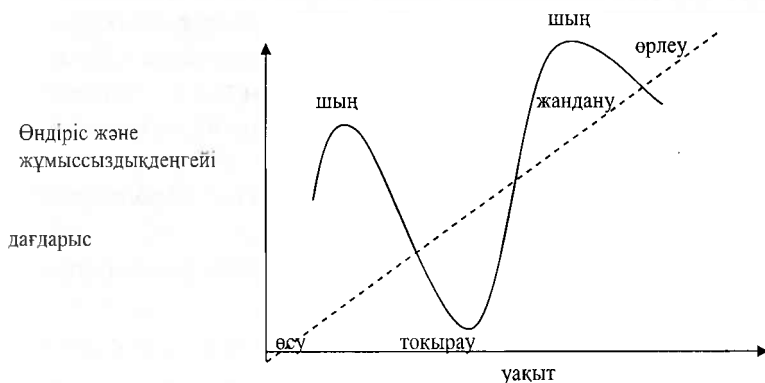
Экономикалық тепе – теңдіктің бұзылуын үш топқа бөлуге болады: ағымдағы өзгерістер, орташа экономикалық циклдар, ұзақ экономикалық циклдар.

1) Ағымдағы өзгерістер – олар сұраныс пен ұсыныстың күнделікті маусымдық өзгерістеріне байланысты. Олар бірнеше сағат пен күнге, бірнеше жылға созылуы мүмкін.

2) Орташа экономикалық циклдар – ұзақтығы 8–12 жылға созылатын экономиканың толқындық өзгерістері. Себебі, ӨҚЖ ескеріп, жаңа құралдарға сұраныстың күрт өзгеруіне байланысты. Бұл күрт өскен сұранысқа ұсыныс бірден сәйкес келмейді. Ұзақтығы, кезеңдері және шапшаңдығы жағынан бұл экономикалық циклдар әр түрлі. Бірақ олардың әрқайсысында төрт фаза болады.

3) Экономиканың ауытқуы – оның ішкі және сыртқы факторлары: сыртқы фактор (соғыс, революция, жаңа қор мен ресурстардың ашылуы, ГТІІ жаңалығы, халық санының өсу қарқыны, миграция т.б.), ішкі факторлар (банктердің кредит беру практикасы, оптимистік, пессимистік толқындар т.б.).

4) Ұзақ экономикалық циклдар. Бұл ұзақтығы 40–60 жыл болатын «ұзақ толқындар».

Технологиялық дәуір алмасып, мамандардың мамандығын түбірімен ауыстыруын және тұтас кәсіпорын, өндіріс ғимараттары, сондай-ақ құрылыстардың инфрақұрылымын өзгертуге мәжбүр ететін жаңа ғылыми – техникалық түп негіздерге өтуге байланысты. «Ұзақ толқындар» теориясы 1847 жылдар арасында 54 жылдық өзгеріске көп көңіл бөлді.

Ауытқулар теориясына К.Маркс елеулі үлес қосты. Ол өз талдауын қысқа толқынды даму процесіне, артық өндіру дағдарысына ерекше мән берді.

Қазіргі кездегі экономикалық дағдарыс құрылымында өзгерістер бар, кейбір фазалар басталмай жатып екіншісіне ауысады, инфляция деңгейі өте жоғары болады. Сондай – ақ, инфляцияның түрлерін: ползучая инфляция, голопирующая инфляция және гиперинфляция және оның салдарын талдау керек.

Құрылымдық дағдарыс – бұл ұзақ уақыт бойында жиынтық капиталдың ұдайы өндірісіндегі объективті қажетті пропорциясының бұзылуы. Мәселен, энергетика дағдарысы, 1973жылдан бастап үние жүзінде мұнай бағасының өсуі көптеген елдерде экономикалық шайқалыс туғызды. Сондай – ақ, аграрлық және валюта дағдарыстары да көпке белгілі. Валюта дағдарысы көптеген елдеде валюта курсының күрт өзгеруін туғызды. Ал, аграрлық дағдарыста ауылшаруашылық өнімдерін өткізу ұлттық нарықта да және дүниежүзілік нарықта да қиындай үсті. Мұндай жағдайда мемлекет тарапынан құрылымдық өзгерістер жаса, реттеу мәселелері туындайды. Мәселен, Қазақстандағы Экономиканы сауықтыруға, әлеуметтік саясаттың белсенділігін арттыруға, фискалдық қатаң саясат ұстауға бағытталған.

Экономикалық теория циклдың болу себебін әр түрлі тұрғыдан түсіндіреді:

- Неоклассиктер экономикалық дағдарысты кездейсоқ, тез өтетін құбылыс деп қарады.

- Кем тұтыну концепциясы артық өндіру дағдарысын еңбеккерлер тобының кедейлігінен деп түсіндірі.

- XIX ғасырдағы несие – ақша концепциясы экономикалық дағдарыс ақша сұранымы мен ұсынымы қатынастарының бұзылы нәтижесі деп ұқты.

- Маркстің пікірі бойынша дағдарыстың себебі капиталистік қатынастар қайшылығынан туындайтыны көрсетілген.

- Кейнсиандық теория тепе – теңдіктен ауытқу нарық механизмінің кемшіліктерінен көреді және олар мемлекеттің өндірісті реттеуге араласуын ұсынады.

- Қазіргі заман экономисттері циклдың болу себебін үш түрлі тәсілмен анықтайды.

1) Сыртқы фактор әсерінен – халық санының өзгеруі, жаңалық ашу, соғыс және саяси оқиғалар. Халық санының өсуі өндірісті ұлғайтуға әсер етеді және жұмысқа қамту деңгейін жақсартады. Технологияның түбегейлі өзгеруі іс белсенділігін туғызып, инвестицияны кеңейтеді. Бұдан жаңа жұмыс орны болады және экономика жақсара түседі. Ал саяси жағдайлар іс белсенділігіне әсер етуі арқылы болады.

2) Ішкі фактрлар – бұл жүйенің өз ішіндегі болатын құбылыстар: тұтыну, инвестиция жасау, үкімет қызметі.

3) Бұл тәсілде – цикл себебін анықтау үшін ішкі және сыртқы факторлардың қосындысын пайдаланады.

Экономикалық циклдің фазалары төртеу: жандану, өрлеу, бум (дүрбелең), тоқырау.

Тоқырауда: басы артық қор таусылады, өндірістік инвестиция қысқарады, еңбек сұранымы азаяды, бағаның өсуі азаяды, пайда тым азаяды, % төмендейді.

Тоқырау фазасы рецессия және депрессия деп екіге бөлінеді.

Рецессия – бұл алты ай және оданда көп созылатын ұлттық өндіріс көлемінің тоқырауы.

Депрессия – бұл ұлттық өндірістің тоқырауы. Мұнда жұмыссыздық көп болады және бұл жағдай бірнеше жылға созылуы мүмкін.

Өрлеу фазасында өндіріс өзінің қалыпты жағдайына өсе бастайды. Кәсіпкерлер бар мүмкіншілігін пайдала-

нып, тауар өндіру көлемін жеел өсу (бум) базасында ең жоғарғы деңгейге жеткізеді.

Экономикалық дағдарысқа қарсы қолданылатын шаралардың негізгілері:

1) Ақша–несие саясаты: нарықта мемлекеттік бағалы қағаздарды сату.

2) Фиксаль саясаты: мемлекеттік бюджетті азайту, салық мөлшерін арттыру.

3) Еңбекақы саясаты: еңбекақыны төмендету.

4) Мемлекеттік инвестиция саясаты: мемлекеттік құрылысты тоқтату.

16.2. Инфляция: оның ақтамасы, өлшемі, формалары мен себеп – салдары

Инфляция деп – бағаның өсуі нәтижесінде баға мен ұсынымның арасындағы пропорцияның және басқа да ұлттық шаруашылығы пропорциясының бұзылып, өзгеріп, дисбаланс болғанын айтамыз. Әрине бұл инфляция кезінде бүкіл тауар бағасы өседі деген сөз емес. Бір тауар түрінің бағасы өседі, басқа тауарлар бағасы сол деңгейден өзгермейді, ал кейбір тауар бағасы, басқаларға қарағанда тез өсуі де мүмкін. Осындай пропорциялық негізінде сұраным мен ұсыным қатынасы және әрқилы икемдік жатыр.

Баға индексі. Инфляцияны баға индексі арқылы өлшеуге болады. Баға индексін анықтау үшін белгілі – бір нақты мерзімдегі тауар және қызмет көрсету бағасының жиынтығын тұрақты базалық мерзімдегі соған сәйкес келетін тауар мен қызмет көрсету бағасына бөлеміз.

$$\text{нақты осы кезеңдегі баға индексі} = \frac{\text{нарық қоржынының осыкез.бағасы}}{\text{нарық қоржынының базалық кез.бағасы}}$$

Нақты практикада жалпы ұлттық өнім индексі, тұтыну бағасының индексі, және көтерме баға индексі қолданылады. Тұтыну бағасының индексі арқылы тұтынатын тауарлардың «нарықтық корзинка» бағасы өлшенеді. Ал, жалпы баға деңгейін өлшеу үшін жалпы ұлттық өнім индексі көбірек қолайлы келеді.

Тұтыну бағасы индексіне қарағанда жалпы ұлттық өнім индексі анағұрлым кең мағынада болады, өйткені оның құрамына тұтынатын тауарлар бағасы, қызмет көрсету бағасымен қоса шикізат, материалдар, жабдықтар және т.б. бағалары кіреді.

Көтерме бағаның өзгерісі, шикізат, жартылай фабрикаттар, материалдар, көтерме нарықтағы түпкі өнімдер түрлерінің бағасы әсер етеді.

Инфляцияның түрлерін анықтау үшін үш көрсеткіш қолданылады. Оның біріншісі – баға мен өсімінің қарқыны. Екіншісі – әртүрлі тауарлар бағасы өсіміндегі айырмашылықтар, ал үшінші критерий – инфляцияның алдын – ала айтуға, болжауға болатындығы.

Енді инфляция түрлерін баға өсімінің қарқыны тұрғысынан қарастырайық. Мұнда сандық өлшем алынады.

Осы тұрғыдан алсақ инфляцияның үш түрін бөліп алуға болады: 1) баяу – баға өсімі жылына 10 %- ке дейін болады; 2) үдемелі – баға өсімі жылына 10%-тен 100–200 %-ке дейін; 3) гиперинфляция – баға өсімі 200%-тен жоғары болады.

Баға өсімінің баланстылық дәрежесіне қарай инфляция екі түрге бөлінеді: балансты инфляция және балансты емес инфляция.

Балансты инфляцияда әртүрлі тауар бағасының бір-біріне қатынасы өзгеріссіз болады, ал балансты емес инфляцияда әртүрлі тауарлар бағасының бір – біріне қатынасы әрқашанда өзгеріп отырады және бұл әртүрлі пропорцияда болады.

Үшінші критерий бойынша алсақ, инфляция: алдын – ала айтуға, болжауға болатын және алдын – ала айтуға, болжауға болмайтын инфляция деп бөлінеді.

Бағаның өсуі және артық ақшаның пайда болуы – бұл тек қана инфляцияның сыртқы көрінісі; ал оның ішкі мәніне тереңірек үңілсек, мұның бәрі ұлттық шаруашылықта пропорциялықтың бұзылуынан болып отыр.

Дүниежүзілік экономикалық әдебиеттерде ұлттық шаруашылық дисбалансы және инфляцияның болуына мынадай үш себеп әсер етеді:

Мемлекеттің қағаз ақша эмиссиясына, сыртқы саудаға, өндірістік емес, соның ішінде әсіресе әскери және басқалай шығындарға қазіргі заманғы функциясына орай мемлекет монополиясы;

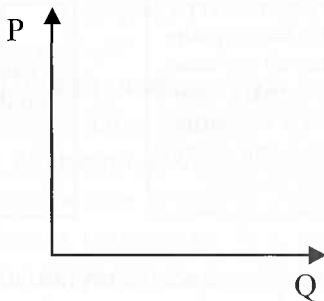
Жұмыс уақытының ұзақтығына және еңбек ақы деңгейіне белгі беретін профсоюз монополиясы;

Баға мен шығынды анықтайтын ірі фирмалар монополиясы.

Осы үш себеп – салдар бір – бірімен өзара тығыз байланыста және мұның әрқайсысы сұраным мен ұсынымның өсуіне немесе төмендеуіне әсер ете алады, сонда баланс бұзылады. Инфляцияның себеп – салдарын білу, оған қарсы күресу үшін нақты шаралар белгілеуге қажет болады.

Инфляция екі түрге бөлінеді: біріншісі, сұраным инфляциясы – мұнда сұраным мен ұсыным теңдігінің бұзылуы сұранымның ауытқу салдарынан болады, және екіншісі – ұсыным инфляциясы – онда сұраным мен ұсыным қатынасының өзгерісі өндіріс шығынының өсуінен болады.

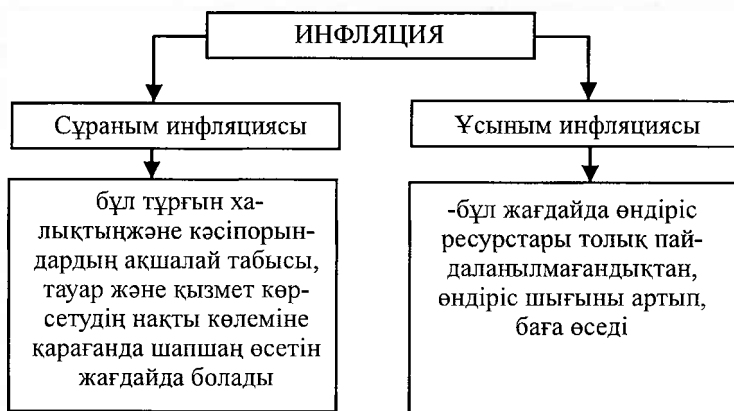
Сұраным инфляциясы. Бұл тұрғын халықтың және кәсіпорындардың ақшалай табысы, тауар және қызмет көрсетудің нақты ақшалай табысы, тауар және қызмет көрсетудің нақты көлеміне қарағанда шапшаң өсетін жағдайда болады. Әдетте, инфляцияның бұл түрі қызметкерлердің жұмыспен толық қамтылуы кезінде көрінеді. Мұндағы сұранымның өсуі мемлекет тарапынан да, кәсіпкерлер тарапынан да болуы мүмкін. Сұраным инфляциясын мына суреттен байқауға болады.

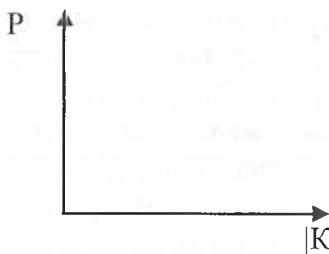
Егер экономика еңбеккерлерді жұмыспен толық қамтуға және өндіріс қуатын толық пайдалануға жуық десек, онда тұрғын халықтың, кәсіпорыннан және мемлекеттің тұтынуға жұмсалатын шығын өсімі сұраным жиынтығының қисық сызығын жоғары көтереді де, баға өседі.

Ұсыным инфляциясы. Бұл жағдайда өндіріс ресурстары толық пайдаланылмағандық салдарынан өндіріс шығыны артып, баға өседі. Дүниежүзілік практикада сұраным жиынтығы кемігенде де бағаның өскені кездесі жүр.

Шығын өсіміне негізделген инфляция теориясында бір өлшем өнімге шаққанда жұмсалатын шығынның артуы нәтижесінде бағаның өсуіне мынадай факторлар әсер етеді. Бір өлшем өнімге жұмсалатын шығынның артуы алдымен пайданы және өндірілетін өнім көлемін азайтады. Олай болса кәсіпорындардың сол кездегі баға деңгейінде сатуға ұсынатын тауарда аз болады деген сөз. Міне соның нәтижесінде тауар және қызмет көрсету ұсынымы кемиді, бұған сұраным емес, шығынның ықпалы болып отыр.

Ұсыным инфляциясы болуының негізгі себептері еңбекақының және шикізат пен энергияға бағаның өсуінен жалпы шығынның артуы болып табылады. Бұл инфляция Қазақстан Республикасында да кездеседі. Сондықтан оны тереңірек қарау артық емес. Сол үшін ұсыным инфляциясының механизмі суретте берілген.

Графикте көрсетілгендей ұсыным бағасының өсуі ұсыным қисық сызығын тік жоғары көтереді. Соның нәтижесінде біраз уақыттан соң сұраным мен ұсыным балансы қайтадан орнай бастайды, бірақ ол жоғары бағадағы нүктеде болады.

Нақты іс жүзінде сұраным мен ұсыным инфляциясы қабат болуы да кездеседі. Табыс пен шығынның өсу себебі жоғарыдаайтылған үш монополияның үстемдік жасауы. Мәселен, мемлекет өз сұранысын орындағаны үшін кәсіпорынға жоғарыбағамен төлем төлейді. Ал, кәсіпкерлер шикізат пен материалдарды жоғарғы бағамен сатып алып және жоғары еңбек ақыны төлеуге мүмкіндік алады. Бұған қоса мемлекет қағаз ақшаны эмиссия жасау арқылы инфляцияны күшейте түседі. Ал инфляцияның тереңдей түсуі мемлекеттік бюджет дефицитін өсіруге ықпал жасайды.

Профсоюз монополиясы инфляцияға қалайша әсер ете алады? Еңбекақы шығынының ең негізгі бөлігі болып табылады. Профсоюз ұйымының еңбекақыны көбейтуге қойған талаптары сұраным мен ұсыным инфляциясының негізгі қайнар көзі болып саналады. Ал, кәсіпорындарды алатын болса, олардың өз өміріне монополиялық баға қоюы, инфляцияны одан әрі құлдыратады.

Нақты практикада инфляцияның мынадай әлеуметтік – экономикалық зардаптары болады.

Ақшалай табыстың құнсыздануы. Инфляция тұсында барлық ақшалай табыс шын мәнінде азаяды. Бұл номиналды кіріс пен нақты табыстың арасындағы айырма арқылы анықталады. Номиналды табыс – бұл адамның еңбекақы, рента, пайда немесе процент түрінде алынатын жалпы ақша қаржысының саны. Ал, нақты табыс деп – номиналды табысқа келетін барлық ақшаға сатып алуға болатын тауар немесе қызмет көрсету санын айтамыз.

Егер номиналды табыс тұрақты болса, немесе инфляция қарқынына қарағанда оның өсімі баяу болатын болса, онда нақты табыс кемиді. Міне, осы себептен адамдар белгіленген табыспен инфляциядан көп азап шегеді. Егер табыс өсімі инфляция қарқынынан жоғары болатын болса, онда фирманың, жанұяның финанс жағдайы жақсарды. Мәселен, егер фирма икемді емес сұраным тұсында өз өнімінің бағасын инфляция өсіміне қарағанда жоғары қымбаттататын болса, онда инфляциядан ол азап шекпейді. Бірақ, көптеген фирмада мұндай мүмкіндік бола бермейді, сондықтан да олардың финанс жағдайы инфляция тұсында нашарлай түседі.

Табыс пен байлықтың қайта бөлінуі. Инфляция табыс пен байлықты қайта бөледі. Мәселен, борышкерлер кредиторлар есебінен бай түседі. Мұнда дебиторлар барлық деңгейдегілердің бәрі де ұтады, өйткені, қарыз алғандағы ақшаның сатып алу мүмкіндігі сол қалпында қалады, қарыз қайтарылғанда бұл жағдай ескерілмейді, сонда қарыз қайтарылғанда, ол ақшаға тауар сатып алынады.

16.3. Жұмыссыздық және оның түрлері

Жұмысшы күшіне жұмыспен қамтылғандар мен жұмыссыздар жатады.

Батыс экономисттерінің көбі, нарық жағдайында жұмыссыздықтың белгілі дәрежесінің болуын, заңды және қажет деп мойындайды. Дж.Кейнс амалсыз жұмыссыздықтың түсінігін жиынтық сұраныстың тиімділігінің жетімсіз екенінен тудырады. Жұмыссыздық мерзімі әр түрлі болуы мүмкін. АҚШ – та орта есеппен, қысқа мерзімді жұмыссыздықтың уақыты бес аптадан аспайды, ал ұзақ мерзімді – алты айдан артық болады.

Негізгі көрсеткіштер:

жұмыс істеушілер саны – АЗ

жұмыссыздар саны – А6

институционалдық емес адамдар – Аин

(институционалдық адамдарға – мемлекеттік әскер, полиция, мемлекеттік аппарат деп аталатын институттар жатады).

Жұмысшы күшінің саны – АрсА3 А6

Институционалдық емес адамдар – Аин А3 А6Анрс

Жұмысшы күшінің құрамына кірмейтін адамдар саны – Анрс

Жұмыспен қамту дәрежесі – У3 А3/Аин

Жұмыссыздық дәрежесі – У6 А6/(А3А6)

Жұмыссыздық нормасы – N6 А6/(А3А6)*100.

Жұмыссыздықтың негізгі нысандары: фрикциондық, құрылымдық және циклдық техникалық.

Фрикциондық жұмыссыздық – жұмыс іздеу және күтумен байланысты. Ол біліктілігіне байланысты жұмыс күтумен айқындалады жән белгілі уақытты қажет етеді. Ол мамандықтың, тұрғылықты мекен – жайдың өзгеруімен байланысты, т.с.с. Қысқа мерізімді сипатта болады.

Құрылымдық жұмыссыздық – ҒТП салдарынан ескірген мамандықтарға сұраныстың өзгеруінен, өндірістегі техникалық ығысулармен байланысты болады. Мұндай жұмыссыздық көбіне ұзақ мерізімді сипатта болады.

Циклдық жұмыссыздық – дегеніміз – жұмыссыздық деңгейінің табиғи ауытқуы.

Жұмыссыздықты азайту үшін: 1) жұмыс орындарын қайта құру; 2) мерізімнен бұрын зейнеткерлікке шығу; 3) жұмыспен қамтуды кеңейту тәжірибесін қолдану; 4) кәсіптік даярлықты арттыру.

ЭКОНОМИКАНЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ

17.1. Экономиканы мемлекеттік реттеудің мәні және оның қажеттілігі.

Мемлекеттік реттеудің объектісі мен субъектісі

Бақылау жасауға болмайтын нарықтық құбылыстар табиғат және қоғам үшін аса қауіпті, көп зиян келтіруі мүмкін. Сондықтан да нарықтық экономика реттеуді қажет етеді. Реттеуші орталық тек мемлекет, оның институттары болуы керек. Шаруашылық субъектілеріне және нарыққа бақылау жасап қоғам мүддесін қамтамасыз ететін заң саласындағы саяси билік жүргізетін мемлекеттік мекемелер.

Экономиканы мемлекеттік реттеу қажеттілігі екі жағдайдан туындайды: біріншіден, қоғамдық және коллективтік мүддені қамтамасыз ету болса, екіншіден, қоғамдық ұдайы өндірістің объективті қайшылықтары мен оны шешу мәселелері.

Экономиканы мемлекеттік реттеу деп, экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін, мемлекеттің қолданатын экономикалық, саяси және заң жүзіндегі шаралар жүйесін айтамыз. Мұндағы экономикалық қызметтің негізгі бағыты – нарық механизмі шектеулі болғандықтан, мемлекет нарық механизмінің жұмыс істеуін қамтамасыз етеді және оны қолдайды.

Нарық механизмінің шектеулі болатыны: нарық әлеуметтік мәселелерді шеше алмайды; ғылым мен технологияның стратегиялық өсуін қамтамасыз ете алмайды, өндірістік құрылымдық түбегейлі өзгерістерін, қоғамдық тауарға қажеттілікті қамтамасыз ете алмайды. Сондықтан да Қазақстанда: кейбір салаларда, мәселен, ауыл шаруашылығын, энергетиканы, транспорт және басқа да салаларда мемлекеттік реттеу жұмыстары жүріп жатыр.

Мемлекеттік реттеу субъектілеріне экономикалық мүддесі барлар және оны орындайтындар жатады. Әртүр-

лі одақтар және ассоциациялар, кәсіподағы, кәсіпкерлер одағы, фермерлер, әр түрлі саудагерлер, студенттер және т.б. Ал бұндай экономикалық мүддені талап етушілер тілегін орындайтындар: билік жүргізетін органдар мен орталық ұлттық банк.

Мемлекеттік реттеу объектілеріне қиын жағдайдағы проблемасы көп сфералар, аймақтар, өндіріс салалары жатады. Мұндай мәселелерді шешу Экономиканың қажетті деңгейде болып, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Реттеуді қажет ететін негізгі мәселелерге мыналар жатады: Экономикалық дағдарыс, шаруашылықтың аймақтық, салалық құрылымы, капиталдың қорлануы, жұмысқа қамту, ақша айналымы, төлем балансы, баға, ғылыми зертеулер және оны өндіріске енгізу; бәсеке жағдайы, маман жұмыскерлерді дайындау және қайта дайындау; қоршаған орта, сыртқы экономикалық байланыстар.

Мәселені шешу деңгейіне байланысты объектілерді былай бөлуге болады: фирма, аймақ, сала, Экономиканың секторлары, тұтастай шаруашылық, ұлттық аймақтан тыс өзекті мәселелер: Арал теңізі, Сырдария өзені, Балқаш көлі, т.б.

17.2. Мемлекеттің экономикалық функциясы

Бұл салада мемлекеттің атқаратын негізгі функциялары:

- нарықтың тиімді жұмыс істеуі үшін әлеуметтік және құқықтық ортаны қамтамасыз ету;

- бәсекені қолдау;
- байлықты және табысты қайта бөлу;
- ресурстарды қайта бөлу;
- инфляция және жұмысқа қамту деңгейіне бақылау жүргізу;

экономикалық өсуді ынталандыру;

сыртқы экономикалық саясатты тиімді жүргізу.

Мемлекеттің негізгі экономикалық функциясына, әсіресе, нарықтың көп көңіл бөлмейтін, аз өндіретін қоғамдық тауарлар мен қызмет көрсету түрлері жатады: білім, денсаулық сақтау, ұлттық қорғаныс, қоғамдық

тәртіпті сақтау, қоғамдық транспорт, жолдарды және су тасқынын реттеу, зиянды жәндіктермен күрес, өрттен сақтану және т.б.

Сонымен қатар, жұмыссыздық, инфляцияның өсуі, жаппай банкротқа ұшырау, Экономикалық дағдарыс кезінде мемлекет нақты шаралар белгілеп, экономиканы тұрақтандыруға ұмтылады.

Кәсіпкерлік қызмет кейде экологияға, адам денсаулығына зиян келтіруі мүмкін. Нарық мұндай істермен тіптен айналыспайды. Мемлекеттің міндеті – мұндай жағдайды болдырмау үшін әртүрлі шара қолданады: салық салу, шығынды төлеттіру, тыйым салу және т.б.

17.3. Мемлекеттік реттеудің принципі, құралы мен мақсаты

Нарықтық экономиканы мемлекеттік реттеудің жалпы стратегиясына мына принциптерді ұстайды:

1. Мемлекет тек әлеуметтік мәні бар салаларды қаржыландырады, оған жеке бизнесті кірістірмейді;
2. Мемлекеттік кәсіпкерлік жеке меншік бизнесінің дамуын қолдайды, онымен конкуренцияға түспейді;
3. Мемлекеттік қаржы, кредит және салық саясаты экономикалық дамуға және әлеуметтік тұрғылыққа жетуге мүмкіндік беретін болуға тиіс;
4. Мемлекеттік реттеудің мәні әсіресе жалпы шаруашылық дағдарысы кезінде және мемлекет аралық экономикалық қатынастарда өсе түседі.

Сонымен, қазіргі заманғы нарықтық экономика – «мемлекет реттейтін экономика». Бұған қоса мемлекет – экономиканың тұрақтылық кепілі.

Экономиканы мемлекеттік реттеудің басты мақсаты: экономикалық және әлеуметтік тұрақтылық, өзгермелі жағдайға экономиканың бейімделуі. Бұл мақсатқа жету үшін мемлекеттік реттеу құралдары – экономикалық тетіктер қолданылады. Олар: әкімшілік құралдар, белгілі бір мақсатты қаржыландыру, мемлекеттік сатып алу

жүйесі, мемлекеттің шаруашылық субъектісі ретінде экономикаға тікелей қатысуы; мемлекеттік реттеудің жанама құралдары: ақша – кредит саясаты, бюджет – салық саясаты, амортизациялық саясат, сыртқы экономикалық реттеу.

17.4. Мемлекеттік реттеудің негізгі тәсілдері

Мемлекеттік реттеу тәсілдері:

Әкімшілік тәсілі: әкімшілік тетіктері қолданылады, реттеудің жақсы нәтижесіне жету үшін, ол қосымша материалдық ынта туғызуға байланысты. Оның негізгі формалары: монополияға қарсы шаралар (монополиялардың өзара келісуіне алдын ала ескерту жасау, басым тауар өндірушілер қызметіне бақылау жүргізу); міндетті стандарт енгізу (экономикалық стандарт, санитарлық норма, әлеуметтік стандарт); халықтың ең төменгі өмір сүру деңгейін анықтау (минималды еңбек ақы кепілдігі, жұмыссыздыққа жәрдем ақы беру).

Реттеудің ең негізгі тәсілі – экономикалық тәсіл. Оның негізгі түрлері:

– мақсатты қаржыландыру (экологиялық бағдарлама, әлеуметтік сфераға қаржы бөлу, ғылыми – техникалық туындыларға дотация беру);

– мемлекеттің өнімді сатып алуы;

– экономиканың мемлекеттік секторының қызметі.

Бұдан басқа да тәсілдер:

– ақша – кредит тәсілі (ашық бағалы қағаздар нарығындағы операциялар, міндетті резерв нормасын белгілеу);

– бюджет – салық тәсілі (салық салу жүйесі, салық ставкасын анықтау, салық жеңілдіктерін беру);

амортизацияны тездету (амортизация нормасы);

сыртқы экономикалық тәсілдер (экспортты ынталандыру, экспортқа кредит беру, шетел капиталын енгізу немесе оған шек қою).

Сонымен, қорытып айтсақ, экономиканы мемлекеттік реттеу бағытында соңғы жылдарда көптеген өзгерістер

енді. Соның бірі – шет елдермен экономикалық байланысқа бірте – бірте тәуелді екені көрінеді. Сондықтан да, бұл мәселе барған сайын күрделеніп және жетіліп келеді.

Экономиканы реттеу механизмінің ашық болу қажеттілігі туып отыр. Мұның өзі мемлекет аралық реттеу, экономикаға бірнеше мемлекеттің әрекет етуін туғызып отыр.

Нарықты реттеу тәсілдері

Тікелей реттеу әдістеріне:

- а) мемлекеттік сатып алу және тапсырыстар
- б) лимиттер
- в) орталықтандырылған күрделі ақша жұмсау
- г) дербес өндіріс салалары мен кәсіпорындарға бөлінетін мемлекеттік жәрдем қаржы (дотация) мен жәрдем ақша (субсидия)

д) баға мен табысты реттеу

е) әлеуметтік саясаты

2) Жанама реттеу тәсілдеріне:

а) фиксалдық саясаты

б) салық саясаты

в) несие саясаты

г) ақша саясаты

д) амортизация саясаты

е) ресурстарды пайдалану шарттары мен ақысын реттеу

Нарықты реттеу нысандары:

мақсатты бағдарламалар

монополиялық үстемдікке шаралар жүйесі

экономикалық болжамдар

экономикалық шарттар мен келісімдер.

Фиксальдық саясат – ол мемлекеттік бюджетпен байланысты реттеу құралдарын қамтиды. Бұған ең алдымен мемлекеттік сатып алу да көбейту немесе азайту, ірі қаржылар жұмсау бағдарламасы, әлеуметтік төлемдер, кейбір өндіріс салалары мен кәсіпорындарға бюджеттің есебінен берілетін жәрдем қаржылар (дотация) мен жәрдем ақшалар (субсидия), салық шаралары жатады.

ЖҮЙЕ РЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА

18.1. Ұлттық экономиканың құрылымы

Ұлттық экономика құрылымы өндірістік және өндірістік емессалалардан тұрады. Өндірістік салаларға: өнеркәсіп, қара жән түсті металлургия, көмір өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы, астық шаруашылығы, мал шаруашылығы, сүт шаруашылығы, құрылыс, т.б. салалар жатады. Ал, өндірістік емес салаларға: білім беру, денсаулық сақтау, ғылыми кеңестер, және т.б. жатады.

18.2. Қоғамдық ұдайы өндіріс: мәні, түрлері

Ұлттық экономиканың материалдық негізі ұдайы өндіріс болып табылады. Ұдайы өндіріс деп – өндірістің үздіксіз қайталануын айтамыз. Ұдайы өндірістің еі түрі бар: жай және кеңейтілген ұдайы өндіріс. Жай ұдайы өндірісте – өндіріс көлемі сол қалпында қайталанады, ал өндірілген қосымша өнім тұтынуға жұмсалады. Ал, ұлғаймалы ұдайы өндірісте – өндіріс көлемі өсіп отырады және өндірілген қосымша өнім екі қорға бөлінеді: тұтыну қоры және қорлану қоры.

Өндірісті екі жолмен ғана кеңейтуге және дамытуға болады, өндіріс факторларын көбейтумен экстенсивті түрде немесе өндіріс технологиясын жақсартумен интенсивті түрде.

Экстенсивті экономикалық өндіріс:

– өндірістің материалдық факторын ұлғайту (шикізат, материалдар, отын, жарамды жерлер және т.б.);

– өндіріс факторларын сандық тұрғыдан кеңейту есебінен өндірісті кеңейту.

Интенсивті Экономикалықөсу:

– негізгі қорларды жаңарту (өндіріс құралдарын), ГТТ – ті тиімді технологияларды енгізу есебінен өнім өндіруді кеңейту;

- өндірісті ұйымдастыруды жақсарту (жаңа құрылымдар құру, маркетинг, кооперация);
- негізгі және айналым қорларын пайдалануды жетілдіру олардың айналымдылығын, амортизациясын жеделдету және т.б.;
- жұмыс күшінің біліктілігін тұрақты өсіру, еңбекті ғылыми тұрғыдан ұйымдастыру, факторларды тиімді пайдалану.

Қазіргі кезде нарық экономикасындағы елдердің барлығы да өндіріс нәтижесін бағалау үшін макроэкономикалық деңгейдің ортақ көрсеткіштерін қолданып жүр. Оны ұлттық есеп жүйесі деп атайды. Халықаралық масштабта бухгалтерлік есептің ережесі келісілген. Ал, Қазақстан Республикасы ұлттық есеп беру жүйесінің көрсеткіштерін макроэкономикалық процестеді талдау және оны сипаттау үшін қолданады. Сондай-ақ дүниежүзіндегі нарық экономикасында жұмыс істейтін 150 ел осы есеп жүйесін пайдаланып келеді.

Ұлттық шаруашылықтың экономикалық қызметінің түпкі нәтижесі – ұлттық кіріс. Өндірілген ұлттық кірісті өлшеп, оны анықтау үшін көптеген көрсеткіштер қолданылады: Жалпы ұлттық өнім (ЖҰӨ), жалпы ішкі өнім (ЖІӨ), таза ұлттық өнім (ТҰӨ), ұлттық табыс (ҰТ).

Бұл көрсеткіштер бір – бірінен мәні және есептеу жолдарымен ажыратылады:

1. Жалпы ұлттық өнім, ұлттық таза өнімнен айырмасы, оның құрамына жалпы инвестиция кіреді. Ал, ұлттық таза өнімге таза инвестиция кіреді.

2. Екіншіден, жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) мен ЖҰӨ айырмасы, ЖІӨ-де ел ішіндегі өндірістің барлық нәтижесі алынады да, ал ЖҰӨ – де ел ішіндегі және шет елдердегі жүрген азаматтардың қызметінің нәтижесі алынады.

3. Ұлттық өнімнің, ұлттық табыстан айырмашылығы, мемлекеттік нарықтық бағаға әсер етуінің нәтижесінде болады. Ұлттық табысты есептегенде жанама салық алынбайды.

18.3. Ұлттық есеп жүйесі – ЖҰӨ, оның есептеу әдістері

Көптеген шет ел статистикасында макроэкономикалық көрсеткіш ретінде – жалпы ұлттыз өнім пайдаланылады. ЖҰӨ – бұл барлық өндіріс салалары мен сфераларында жыл ішінде өндірілген түпкі өнім мен қызмет түрлерінің нарықтық құны. Ал, өзі пайдалану үшін өсірілген мал еті, өзі пайдалану үшін жасаған столяр бұйымдары, наркобизнес тауарлары ЖҰӨ-ге кірмейді.

Мұндағы түпкі өнім деп отырғанымыз – бұл тұтынушылардың біржола пайдалануға алынған тауарлары, немесе өңделген тауарлар мен қызмет көрсету түрлері. Ал, аралық өнім – бұл түпкі тұтынушыға түскенше бірнеше рет қайталап сатылған, немесе өңделген тауарлар мен қызмет көрсету түрлері. Нан алу үшін: а) астық өсірілген. Ол түпкі өнімге айналу үшін бірнеше өндеуден өтеді: астықты бастырады, тазалайды, кептіреді, элеваторда сақтайды, диірменге тартады, сосын нанды зауытта пісіреді.

Нарық эконмикасының барлық субъектілері бірден, әрі сатушы және сатып алушы болғандықтан макрокөрсеткіштер екі әдіспен есептеледі:

Барлық шығындардың қосындысы бойынша:

$$\text{ЖҰӨ}_{\text{шығ}} = C+j+G+X$$

Мұндағы: С– жеке тұтыным шығындары;

j – жалпы ішкі жеке инвестиция;

G – мемлекеттердің сатып алған тауарлары және қызмет түрлері;

X – таза экспорт.

Барлық кіріс бойынша:

$\text{ЖҰӨ}_{\text{кір}} = \text{амортизация} + \text{бизнестің жаңа жанама салығы} + \text{ЕА} + \text{рента} + \text{төлемі} + \text{процент} + \text{пайда}.$

$$\text{ЖҰӨ}_{\text{шығ}} = \text{ЖҰӨ}_{\text{кір}}$$

Сонымен қатар, ЖҰӨ – де былайша анықтауға болады: елдегі жалпы өндірілген өнім мен көрсетілген қызмет түрлерінен аралық тұтынымды алып тастаймыз.

Инфляция әсеріне байланысты макрокөрсеткіштерді нақты және өзгеріссіз бағамен есептеуге болады.

Жалпы ұлттық өнім – ұлттық байлықтың негізгі көрсеткіші.

18.4. Ұлттық байлық: құрамы, құрылымы және оны өлшеудің тәсілдері

Ұлттық байлық – бұл материалдық және рухани игіліктің жиынтығы және осы уақытта барлығы қоғам меншігінде болады.

Ұлттық байлық құрамына мыналар енеді:

- Негізгі өндірістік және өндірістік емес қорлар;
- Айналмалы өндірістік қорлар;
- Материалдық резервтер мен сақтандыру қоры;
- Айналым қоры;
- Тұрғындар мүлкі.

Ұлттық байлық құрамына негізгі жер, ормандар, сондай – ақ барланған табиғи ресурстар және олар натуралды түрде есептелнеді.

Қазақстанда үлкен ұлттық байлық бар: жер көлемі 222,5 млн.га, оның 82%– ауыл шаруашылығы жеріне жатады. Қазақстанда 21,7 млн.га орман мен табиғи егістіктер, 11 мың өзен, 7 мыңнан астам көл мен су қоймалары бар. Өсімдіктер қоры 6 мыңнан астам түрлерден тұрады. Шабндықтар мен жайылым бойынша Қазақстан әлем бойынша 4–ші орында тұр. Ұлттық табыстың төрттен үшін минералдық ресурстар құрайды.

Қазақстан әлемде хром рудасы қоры бойынша екінші орынды иеленеді. Бұрынғы одақтағы мұнай қорының

9%-ы Қазақстан үлесіне тиесілі. Вольфрам қоры бойынша әлемде бірінші орынды, фосфор рудасы бойынша – екінші, ал қорғасын мен молибден бойынша – төртінші орында.

Ұлттық байлық өзінің қолданылуы бойынша былай бөлінеді:

Өндіріс – құрал жабдығына

Тұтыну заттарына.

Егер қоғам аса дамымаса, онда оның материалдық негізін табиғи байлықтар құрайды. Ал, қоғам тым дамыса, онда оның материалдық негізін адам еңбегімен жасалған байлық құрайды.

Алдағы уақытта ұлттық байлықты жетілдіру көбінесе оның сапалық жақсаруымен, табиғи байлықты тиімді игерумен, қоғамның қоршаған ортаны барынша сақтау қамқорлығымен, экологиялық қауіпсіздікті қолдай деңгейімен анықталады.

ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІ. МЕМЛЕКЕТТІК САЛЫҚ САЯСАТЫ

19.1. Қаржы: оның мәні мен атқаратын қызметі

Қаржы – экономикалық қатынастардың аса бір маңызды элементтерін көрсете алатын категория. Өйткені, қаржы ақша қаржысының қорын бөлу және оны пайдалану жөніндегі қатынастар жүйесін қамтиды. Атап айтсақ, ақша қатынастарының ерекше қорлар арқылы қозғалысын біз – қаржы қатынастары дейміз.

Қаржы жүйесі әртүрлі деңгейдегі бюджетті қамтиды: әлеуметтік қамсыздандыру қоры, мүлікті және жеке баст сақтау қоры, мемлекеттің валюта резервтері, кәсіпорынның, фирманың, коммерциялық және коммерциялық емес құрылымдардың ақша қорлары және басқа да арнаулы ақша қорлары. Бір сөзбен айтсақ қаржы жүйесі мемлекеттік және жергілікті бюджетті, валюта қорын, банктер, қамсыздандыру компанияларын, зейнеткерлер қоры, биржа қорлары мен кез – келген ақша агенттерін қамтиды.

Қаржы қатынастары қоғамдағы экономикалық өмірдің күн сайынғы көкейкесті мәселелерін қамтиды және оған мына қатынастар жатады:

- Мемлекет пен кәсіпорын арасындағы қатынастар;
- Мемлекет пен әрбір шаруашылық саласының және мекемелердің арасындағы қатынастар;
- Мемлекетпен жеке азаматтардың арасында ақша қорының қозғалысына байланысты қатынастар.

Қаржы қатынастарына мына қатынастар кірмейді:

- Бөлшек сауда тауар айналымы;
- Сыйлық беру актісі;
- Жеке азаматтадың алып – сатуы;
- Тұрмыстық – коммуналдық төлемдер.

Қаржы қатынастарының дамуы экономикалық заңдар жүйесін саналы түрде пайдалануға байланысты. Өйткені,

халық шаруашылығындағы ақша қорының қалыптасуы, оның бөлінуі және оны пайдалану негізгі экономикалық заңдар механизмінің талабынан туындайды. Әсіресе, мұнда, құн заңы, сұраным және ұсыным заңы, уақытты үнемдеу заңы, еңбектің нәтижесіне ақы төлеу және қор жинау заңдарының әрекеті ерекше роль атқарады.

Қаржының атқаратын функциясы көп: өндірісті ұлғайту, өндірілген өнімді бөлу, белгіленген шараларды жүзеге асыру үшін бақылау жүргізу және ынталандыру.

Қаржының өндірісті ұлғайту функциясының мәні мынада: финанс өндірістік кодың, ауыспалы айналымы мен қор айналымын үздіксіз қамтамасыз етеді, соның нәтижесінде өндірістік тұрақтылығы мен баланстылығы бірқалыпқа келеді.

Қаржы арқылы қоғамдық жиынтық өнім құнын өндірісте пайдаланған негізгі өндірістік қордың орнын толтыру және таза өнімге бөлу жүзеге асады. Сондай – ақ финанс жүйесі арқылы ұлттық табысты бөлу әне оны қайта бөлу орындалады.

Ал, қаржының ынталандыру функциясы орталықтандырылған қаржы қорын бөлу, әр саланы дамытуға, ГТІ жетістіктерін өндіріске енгізуге, өндіріс тиімділігін арттыруға ынта туғызады.

19.2. Мемлекеттік бюджет: оның құрылуы және оны пайдалану бағыттары

Қаржы жүйесінің негізгі элементі – мемлекеттік қаржы (бюджет). Қаржы – мемлекеттің экономиканы реттейтін негізгі тетігі болып табылады. Оның көмегімен экономиканы тұрақтандыру шаралары жүзеге асады. Мемлекет бюджет көмегімен орталықтың және жергілікті аймақтардың экономикалық мүддесін: салықты бөлу, бюджеттен жеңілдіктер беру арқылы үйлестіріп отырады.

Мемлекеттік қаржыны құрайтын кіріс бөлімі және оны пайдаланудың негізгі бағыттары болады. Мемлекеттік қаржының басым бөлігі салықтан түседі. Тек аз бөлігі ғана кеденнен, әр түрлі төлем төлеуден құралады.

Мемлекеттік қаржы (шығыны) халық шаруашылығын қаржыландыруға, әлеуметтік – мәдени шараларға, ғылымды дамытуға, мемлекеттік басқару аппаратын ұстауға, қорғану салаларына, қоршаған ортаны қорғауға және табиғи ресурстарды орынды пайдалану мақсаттарында жұмсалады.

Сонымен, мемлекеттік қаржы – бұл мемлекеттің өзіне тиесілі функцияларды орындау үшін орталықтандырылған ақша қорын жинақтауы түрінде көрінеді. Былайша айтқанда – бұл мемлекеттік мекемелердің кіріс және шығысы жөніндегі қаржы жоспары. Мұнда бір ерекшелік ақша қаржыларының жинақталуы және оның бөлінуі қайтып алынбайтын және қайтып берілмейтін принцип бойынша жүргізіледі. Сондықтан да, қаржы органдары мемлекетке қаржыны аудару және оны заңдылықпен жұмсалуына бақылау жүргізіп отырады.

Қаржының түрлер көп: теңестірілген және тапшы. Қаржы тапшылығы – бұл мемлекеттің қаржысындағы шығынның оның табысынан артық болуы. Әдетте қаржы тапшылығы мемлекеттік заем және ақша эмиссиясы арқылы жабылады, бірақ қаржы тапшылығы біржола жойылмайды, тек мемлекеттік қарызға айналады.

Мемлекеттік қарыз – бұл мемлекеттің заемдар бойынша өтелмеген ақша сомасы. Алу көзіне байланысты мемлекеттік қарыз екіге бөлінеді: ішкі және сыртқы.

Халықаралық бекітілген стандарт ҰІӨ 5 %-нан аспауы керек.

Қарыздарды қайтару үшін мемлекет үш түрлі шара қолдануы мүмкін:

1. Қарызды реқаржылау (қайта немесе кері финанстау) – уақыты жеткен қарыздарды төлеу үшін жаңа облигациялар сату;
2. Салықтарды көбейту;
3. Жаңа ақша эмиссиясын жүзеге асыру;

Қаржы тапшылығы мен мемлекеттік қарыз экономикалық қиын жағдайларды туындатады: салықтардың артуы және экономикалық қиын жағдайларды туындатады:

салықтардың артуы және экономикалық белсенділікке ынталанудың жойылуы, қарыз процент ставкасының көтерілуіне, қарызды қайтарғанда ұлттық табыстың бір бөлігі шет елге кетеді.

Осыдан қорытынды жасайтын болсақ, қаржылық саулыққа, тұрақтылыққа жеткізетін негізгі жол – ол бірқалыпты тиімді экономика, қоғамның өз қаржысына сәйкес өмір сүруі.

19.3. Мемлекеттік салық саясаты

Бұл мемлекеттің өзінің шығындары мен табысы жөнінде жүргізетін саясаты. Қандай мемлекет болмасын өз функциясын атқару үшін финанс ресурстары қажет болады. Оны әр мемлекетке салықтан түскен қаржы қамтамасыз етеді. Салық жеке және заңды тұлғаның мемлекеттік қаржыға және жергілікті қаржыға төлейтін міндетті төлемі.

Салықтың екі түрі бар: тікелей алынатын және жанама жолмен салынатын салықтар.

Негізгісі – тікелей салынатын салықтар. Бұл төлеушілердің табысы мен мүлігіне салынады.

1. Табыс салығы – бұл азаматтардың жеке табыстарына байланысты алынады;

2. Мүлік салығы – жер, орман, кәсіпорындар, үй, т.б. меншік иелерінің өз мүлкінің құнына төлейтін төлемдер.

Салынатын көлеміне байланысты салықтар мынадай түрлерге бөлінеді:

Нақты көлемдегі салық, үлесті көлемдегі салық, теңестірілген салық, прогрессивті салықтар.

Түсу деңгейіне қарай салықтар үш түрге бөлінеді: жалпы ұлттық табыстар, аймақтық, жергілікті салықтар.

Пайдалану тәртібіне қарай салықтар екіге бөлінеді: жалпы мемлекет қазынасына және арнайы белгілі бір мақсатқа жұмсауға түсетін салықтар.

Негізінен салық жүйесі икемді болуға тиіс. Оның ең жоғарғы деңгейі инфляцияны болдырмау керек, ал

төменгі деңгейінде салық капитал салуды ынталандырып, қоғамдық өндіріске қатысушылардың экономикалық белсенділігін туғызатын болуы керек.

Мемлекеттің фиксальдық саясаты очыған бағыталады.

Салықтың да өз шегі бар: ол өте жоғары болса, адамдардың экономикалық белсенділігіне бөгет бола бастайды, салық төлеуден қашқақтауға мәжбүр етеді. Мұның нәтижесінде салықтың түсімінің көлемі азаяды, салық төлеушілер саны кемуі түседі.

Қазіргі зеттеулер нәтижесіне сүйенсек, салық ставкасы 50-70% шамасында болуы керек (Швецияда бұл көрсеткіш жоғары - 75%).

Салық ставкасына әр түрлі көзқарастар бар. Соның бірі – кейнсиандық пікір. Оның негізінде сұраным алынған. Өйткені, сұраным өзіне тән ұсынымды тудырады. Сондықтан да олар салықтың азаюы, сұраным жиынтығының өсуіне, оған қарай нақты жалпы ұлттық өнім мен бағаның артуына, демек инфляция қарқынын шапшаңдатуға әсер етеді. Бұған қоса қаржы түсімі азаяды да, соның салдарынан қаржы тапшылығының артатынын дәлелдейді.

Ресурс	Осы ресурстың сандық көндык көрсеткіштері	Жақсы және тиімді пайдалану жолдары	Тиімді пайдалану жолдары
Табиғи ресурстары	Әрбір түрі үшін әрқилы көрсеткіш қолданады.	Неғұрлым толық игеру, шикізатты өңдеу, табиғат дүлейінен қорғану	Өнім, материал сыйымдылығы
Еңбек ресурстары	Еңбекке жарамды халық саны және квалификациялық мамандығы	Білімді жетілдіру, денсаулық сақтау, еңбек ұйымдастыруды жақсарту.	Еңбек өнімділігі
Кәсіпкерлік қабілеті	Білім, таланты, еңбек сүйгіштігі	Тұрақты жетілдіріп отыруы	Қор қайтарымы, өнім сапасы
Негізгі капитал	Өндіріс қуаттылығы	Технологияны жетілдіру, өндірісті ұйымдастыру	Қор қайтарымы, өнім сапасы

ҒТП – оның жетістіктері	Өлшем бірлігіне жұмсалған шығын деңгейі	Ғылыми зерттеуді дамыту, оның нәтижелерін пайдалануды жақсарту	Максимум пайда алу, жаңа тауар шығару, қоршаған ортаны жақсарту
Жиынтық сұраным	Ақша көлемі	Инфляцияға қарсы күрес, банк жүйесіндегі сұранымды зерттеу	Табысты әлеуметтік әділетті бөлу

Бұған керісінше салық ставкасы туралы «Экономика ұсынымы» атты теорияда ұсыным негізгі алынады. Өйткені, олар ұсыным өзіне сұраным тудыратынын уағыздайды. Олар ұсыным жиынтығына салық ставкасының азаюының әсер етуі, табысты өсіре түсетінін дәлілдейді:

Халық табысы артады, олай болса, сақтық қорда өседі;

Кәсіпкерлер табысы көбейеді, демек инвестиция пайдалылығы артады.

Сонымен, салықтың кемуі ұлттық өндірісті және табысты арттырады. Мұның өзі мемлекеттік қаржы түсімін кемітпейді және қаржы тапшылығын болдырмайды.

Осы ресурстар өндіріске тікелей әсер етеді. Ал, жаңа жолмен әсер ететін тағы да көптеген ресурстар бар. Мәселен, өнімге сұраным еңбекақының мөлшеріне байланысты. Ал еңбекақы мөлшері жұмысшылар мен кәсіпкерліктің шарт жасау ережесімен анықталады. Сонымен қатар, бұл мемлекеттің фиксальдық саясатына, халықтың қорлануға икемді болуы, тұтыну бюджетінің құрылымына байланысты.

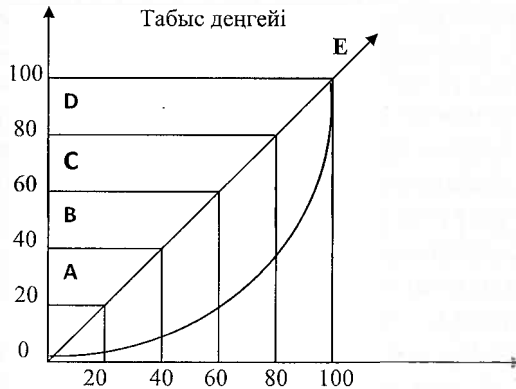
Экономикалық өсудің екі факторлы моделі. Нақты практикады экономикалық өсудің екі факторлы моделі кездеседі: еңбек және капитал моделі. Еңбек моделінде ҒТП еске алынбайды, ал капитал моделінде ҒТП еске алынады. Еңбек моделінде капиталдың қорлануы шығын өзгермегенде түпкі шегіне жеткен өнім азаяды. Ал, егер еңбекақы деңгейінің нақты процентке немесе капитал табысының деңгейіне қатынасын алатын болсақ, онда біз еңбектің капиталмен қарулануының өскенін, нақты проценттің кемігенін байқаймыз.

МЕМЛЕКЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ САЯСАТЫ

Мемлекеттің әлеуметтік саясатына мыналарды айтуға болады:

- Еңбек ақының ең төменгі мөлшерін реттеу
- Зейнетақы, жәрдемақы және т.б. мөлшерін реттеу

Нарықтың экономикадағы негізгі мәселелерінің бірі – табыстың құрылуы және оның бөлінуі. Табыстың құрылуы өзара байланысты болатын және бірін-бірі ауыстыра алатын өндіріс факторларын қолдануға байланысты болса, ал сол табыстың бөлінуі-мемлекеттің әлеуметтік саясатына байланысты. Экономикалық теорияда қоғамдағы табыстың бөлінуін көрсететін М.Лоренцтің қисық сызығы пайдаланылады:

OE-табыстың әділетті бөлінуі

OABCD-табыстың нақты бөлінуі Көрсетілген еңбек ақы индексі

$\frac{OABCD}{OE}$ – Джини коэффициенті немесе табыстың теңсіз бөліну коэффициенті

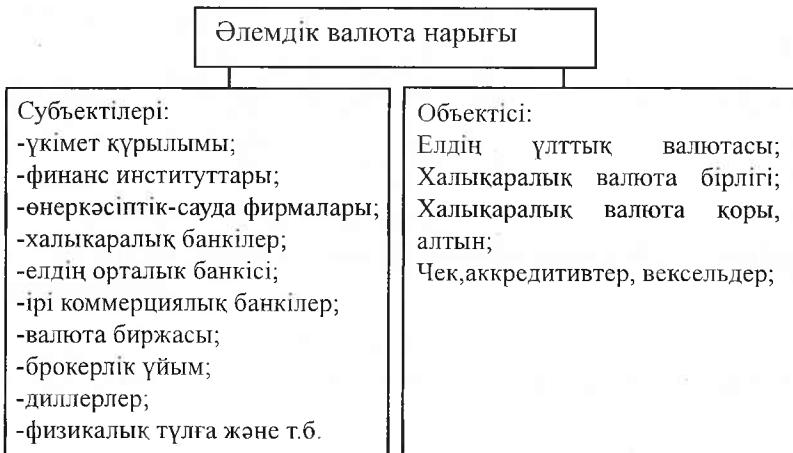
Табысты бөлудегі экономикалық теңсіздікті бәсеңдету үшін жүргізілетін мемлекеттің әлеуметтік саясаты «тұтыну қоржынын» анықтау қажет етеді. Егер кімде – кімнің табысы «тұтыну қоржынының» құнынан төмен болатын болса, онда ол кедейлікте өмір сүргені. Мұндай жағдайда үкімет (мемлекет) олардың өмір сүру деңгейін жақсарту үшін тиісті әлеуметтік бағдарламны жүзеге асырады. Мұндай бағдарламаның басты бағыты: халықты жұмысқа қамтуды жақсарту және жұмыссыздықпен күрес.

Жұмыскер мен жұмыс бюерушілер арасында әрдайым қордаланып қалған әлеуметтік мәселелердің дауы болады,оны әр түрлі жолмен шешуге болады. Мысалы: көтеріліс- бұл еңбекшілердің демократиялық құқық, бірақ бұл екі жаққа да үлкен шығын әкеледі. Сондықтанда кәсіпкерлер мен жалдамалы жұмыскерлер бір-біріне бірдей дәрежеде қажет.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ВАЛЮТА ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ИНСТИТУТТАРЫ

21.1. Валюта нарығы: валюта қатынастарының объектісі, субъектісі

Халықаралық валюта қатынастары халықаралық төлем балансысында ақша пайда болғаннан басталды. Валюта-әр елдің ақша бірлігі (мысалы доллар, фунт, стерлинг, рубль, теңге, сом және т.б.). Тар мағынада алсақ-бұл елдің ақша жүйесінің бір бөлігі болып саналады. Мұның негізінде валюта ресурсы құралады және пайдаланылады. Халықаралық төлем айналымы жүргізіледі. Әр ел өзінің ұлттық валютасын есеп жасасу үшін пайдаланады. Сондықтанда шетел тауарларына төлеу үшін өз валютасын айырбастау проблемасы туады. Валюта сыртқы валюта нарығында сатылады. Валюта қатынастарын мемлекет атынан орталық банкі реттейді. Орталық банктен басқа да көптеген ұйымдар аралық функция атқаратындар да бұл жұмысқа араласады. Мына суретте әлемдік валюта нарығының субъектісі және объектісі көрсетілген.

Қаржы нарығының ірі орталықтары: Лондонда, Нью-Йоркте, Франкфурт-на-Майне, Токиода, Москвада.

Тауарлар нарығында сияқты валюта нарығында да сұраным, ұсыным заңдылықтары әрекет етеді.

21.2. Төлем балансы

Валюта нарығының тепе-тендік заңдылықтарын білу үшін, алдымен валютаның алу және оны жұмсау жолдарын талдау керек. Бұл операциялар елдің төлем балансында корсетіледі. Елдің төлем балансында валютаның келуі және белгілі мерзім ішінде мемлекеттің шет елге төлемдері жазылады. Төлем балансы, капитал қозғалысының балансы және алтын валюта резервтерінің қозғалысы; Егер төлем балансы тапшы болса, онда ел шетел валютасын аз алғандығын көрсетеді.

21.3. Валютаның айналысшылығы (қозғалғыштығы)

Валютаның айналысқа қабілеттігін - толық айналысшы және жартылай айналысшы деп екіге бөлеміз.

Толық айналысшы валюта. Бұл валюталық шектеу жойылған кезде болады. Оның өзінде күшті валюта еркін айналысшы деп аталады және кең қолданылады, (АҚШ, Канада, ФРГ т.б. күшті валюталары).

Жартылай айналысшы валюта. Мұнда айналысшылыққа шектеулер салынады. Мысалы: ішкі айналысшылық нақты елдің ішінде ғана, ал сыртқы айналысшылық шетел азаматтары мен фирмалары.

Алайда, валютаның дүниежүзілік нарықта қабылданған айналысшылық қабілетін ешқандай жарғымен бекітуге болмайды. Ұлттық валютаның айналысшылығы мен күшті позициясы - бұл елдік өндірісі мен экспортының өсуі және экономикасы мен финансының бірқалыптылығының нәтижесі.

21.4. Халықаралық валюта жүйесінің қалыптасу кезеңдері

Халқаралық валюта жүйесінің қалыптасу кезеңдері.

Дүниежүзілік валюта жүйесінің қалыптасуы өнеркәсіп революциясынан және дүниежүзілік шаруашылық жүйесінің құрылуынан кейін басталды. Оның дамуының үш кезеңі бар.

Әр кезеңге өзіне тән халқаралық валюта қатынастарының түрі сәйкес келеді.

I-кезең-оның пайда болуынан бастап, екінші дүниежүзілік соғыстың басталуына дейін.

II-кезең. заңды түрде Бреттон-Вуд конференциясында (АҚШ) 1944 жылы бекітілді. Ал, III-кезең 70 жылдарда басталды, нақты бекігені 1976 жыл. Кингстон (Ямайка) мәжілісінде еді.

Дүниежүзілік валюта жүйесінің даму кезеңдері

Валюта курсының халықаралық жүйесі	Әрекет жасау кезеңдері	Жүйенің типі	Валюта курсының режимі
Алтын стандарт жүйесі	19 ғ. Соңы XX-30ж.	Алтын стандарты	Алтын тепе-теңдігіне бағытталып бекітілген валюта курсы
Бреттен-Вуд жүйесі	1946-1970ж.	Алтын-валюта стандарты	Долларға қатысты және долларға алтын бағасына сәйкес валюта курсының сомасы
Еркін қозғалыстағы валюта жүйесі (Ямайка валюта жүйесі)	1971ж соңына дейін	Көпвалюталық стандарт	Аймақтық валюталық топтар мен өзара байланысты валюта курсының басқарылатын еркін қозғалысы

Валюта жүйесінің алғашқы екі кезеңі алтын стандарт негізінде болды. Ұлттық валютаның заң жүзінде бекітілген алтын мәні бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін тұрақты болды. Банктер өздері шығарған банкноттарды алтынға айырбастады. Алтынды еркін түрде сыртқа шығарып, оны сатып алуға болатын еді. Алтын халықаралық есеп айырысуға да пайдаланды.

1940-1970 жылдар аралығында дүниежүзілік валюта жүйесінде алтын-валюталық стандарт қолданылды. Екінші дүниежүзілік соғыстың бас кезінде тек Америкада ғана шет мемлекеттің арнайы орындары үшін долларды алтын кесегіне айырбастау сақталды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін 70-ші жылдар басына дейін халқаралық валюталық қатынастарда алтын-валюта стандартының кейбір жеке жақтары ғана сақталды. Американың үкіметі алтын кесегін долларға арнайы сатуды доғарғаннан кейін алтын елдің ішкі ақша айналымынан және халықаралық валюталық есептен де шығарылып тасталды.

21.5. Валюта курсы(бағыты). Валюта курсының өзгерісін реттейтін тетіктері (инструменттері)

Валюта курсы-басқа елдердің ақша бірлігімен салыстырып алынған бір елдің ақша бірлігінің бағасы. Валюта курсының рөлі - валюта алмастыру кезіне сандық қатынасты анықтайды.

- Әр елдің тауар бағасын анықтауға, сөйтіп, өз өндірісінің экспорт, импорт, ұтымдылығын анықтауға мүмкіндік береді.

- Валюта курсы сыртқы саудаға ықпал етеді.

Валюта курсының үш түрі бар: бекітілген, еркін қозғалғыш, басқарылатын еркін курсы.

1) Бекітілген валюта курсын анықтау үшін есептеу базасына:

а) алтын паритеті (екі жақтық теңдігі) алынады: мысалы ағылш. ор. ст- 0,25 унция алтын болса, АҚШ долларында-005 унция. Сонда валюта курсы 1:5 болады.

б) валютаның сатып алғыш күші паритеті: мысалы АҚШ-та тауардың бір тобы 1000 дол. Ал, ФРГ-да 2500 ДМ тұратын болса, онда валюта курсы 1долл=2,5ДМ.

2) Еркін қозғалыстағы валюта курсы-бұл валюта айыбасының сұраным ұсынымның еркін қозғалысы нәтижесінде анықталатын икемді бағыт. Сұраным мен ұсынымға әсер ететін факторлар:

- бір елдің тұтынушыларының басқа елдің тауарларына сұранысының артуы;

- елдің төлем байланысының жағдайы (активті, пассивті);

- валюта курсының деңгейі;

- экономиканың жалпы жағдай, валюта алып, сатарлығы т.б.

3) Валютаның басқарылатын еркін курсы. Бұл валютаның сұранысы мен ұсынысының нәтижесінде өзгеретін, бірақ мемлекет реттеп отыратын бағыты. Мақсатты: еркін валюта курсының артықшылығының пайдаланып, кемшілігін жою.

Валюта курсын қолдау мен мемлекеттік реттеу тәсілдері көп:

1) Валюта интервенция. Валюта сұранысы мен ұсынысына ықпал жасап, оның бағытын (курсін) өзгерту үшін валюта нарығында валюта мен алтынды көп көлемде сатып алу. Нарыққа қосымша валютаны шығару үшін, біріншіден мемлекеттің валюта қоры, екіншіден, алтын сатудан түскен табыс, үшіншіден, халқаралық валюта қорының несиесі қолданылады.

2) Сыртқы саудаға бақылау қою. Мысалы: ФРГ нарығында долларға сұраным өсіп, ұсынысы аз болған жағдайда мемлекет басшылары АҚШ тауар импортын қысқартады, экспортты қолдайды. Мұның өзі валюта курсын бірқалыпта ұстап тұруға жасайды.

3) Валютаны рациондау. Мемлекет экспортшы-фирмаларды барлық валюталық табысын өзіне сатуға міндеттеп, ал валютаны импортшы-фирмаға бөліп береді.

21.6. Валюта – финанс сферасының мемлекет аралық институттары халықаралық кредит, оның формалары және оны беру жағдайлары

Ішкі макроэкономикалық ретту. Мысалы :ұлттық валютаның арзандауы кезінде «қымбат ақша саясаты» жүреді. Бұған елге шет ел валютасын еңгізуді ынталандыру үшін процент көлемін көтереді. Соның нәтижесінде ұлттық валютаға сұраным артып, оның курсы көтеріледі.

Сонымен, ұлттық валюталық жүйе-бұл ұлттық ақшаны, оның валюта курсының тәртібін, шет ел валютасына айырбасталу қабілетін, халқаралық есеп айырысу тәртібін, валюталық қорларды басқару тәртібін анықтайды.

Халқаралық валюта қоры. Бұл ұйым 1947ж. жұмыс істейді. 150-ден астам елдерді біріктіріп, олардың мемлекетаралық ақылгер, есеп айырысу төлем, несиелеуге ықпал етеді.

Қайта құру және дамудың халқаралық банкісі-бұл дүниежүзілік банк 1946ж. бастап жұмыс істейді және халқаралық валюта қорына және қайта құру мен дамудың халқаралық банкісіне мүше елдерді дамуға ынталандыру үшін несие береді.

Еуропа валюта жүйесі-бұл тепе-теңвалюта аймағын құру және валюталық әріптестікті бекіту үшін Еуропа одағы мүшесінде жасалған аймақтық валюталық жүйе.

Валютаның айнымалы курсы-жағдайында баға нарықтың сұраным мен ұсыным күшімен анықталады.

Шет ел валютасына сұраным көлемі елдің импорт тауары мен қызмет көрсету қажеттілігімен, туристердің шығындарымен, әртүрлі төлемдер көлемі мен анықталады. Ал, валюта ұсынымының көлемі елдің экспорт тауарының көлемімен, елдің алатын заемдары көлемімен және тағы басқаларымен анықталады.

Валюта курсына әсер ететін факторлар: ұлттық табыс және өндіріс шығынының деңгейі, ақшаның нақты сатып алу қабілеттілігі және елдегі инфляция деңгейі, төлем балансының жағдайы, процент ставкасының деңгейі, дүниежүзілік нарықтағы валюта сенімділігі және т.б.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР. СЫРТҚЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ РЕТТЕУ

22.1. Халықаралық экономикалық қатынастардың сипаты

Халықаралық экономикалық қатынастардың механикалық өзінiң құқықтық, заңдық нормаларымен қоса оларды жүзеге асыратын әдістер мен амалдар жиынтығы жатады. Бұл әдістер мен амалдардың негізгі тобын халықаралық келісім-шарттар, партиялар кодекстер т.б. осы қарым- қатынастардың көздеген мақсаттарға жетуіне қажетті құжаттар құрайды.

Халықаралық Экономикалық қатнастардың құрылымына халықаралық меншік қатынастарын халықаралық ұйымдарды да жатқызуға болады.

Халықаралық еңбек бөлінуі -дүниежүзі елдерінің өздерінде өнімнің белгілі бір түрінің дамуына ең қолайлы жағдайлар бар өнімдерді өндіруге мамандандырылуы.

Қазіргі кезеңдегі дүниежүзілік шаруашылық - дамуының жаңа бағыттары:

1) мемлекеттердің, олардың материалдық қызығушылықтары негізінде халықаралық ынтымақтастығы;

2) дүниежүзілік нарықтық кеңістікті кеңейту;

3) елдер арасында шаруашылық байланыстардың барлық нысандарын дамыту;

- сыртқы сауда;

- интеграция (ұлттық шаруашылықтарды біріктіру);

- ғылыми-техникалық ақпаратпен және технологиялық әзірлемелермен алмасу;

- жұмыс күшінің халықаралық көші-қоны;

- капиталды шығару және халықаралық несие;

- халықаралық валюталық қатынастар;

- өндірісті интернационализациялау;

Халықаралық экономикалық қатынастардың негізгі нысаны халықаралық сауда.

Халықаралық сауда- еңбек бөлінісі негізінде әр түрлі елдердің тауар өндірушілер арасында пайда болатын байланыстардың нысаны және олардың өзара экономикалық тәуелділігі.

Ғылыми-техникалық прогрестің ықпалының әсерінен құрылымдық өзгерістер, өнеркәсіп өндірісінің мамандануы мен кооперациялануы ұлттық шаруашылықтардың қарым-қатынасын күшейтеді.

Ең алғаш А.Смит өзінің «Салыстырмалы артықшылықтар теориясында» - «айырбас қандай елге болса да қолайлы; әрбір ел одан абсолютті артықшылықтар табады» - деп жазған.

22.2. Дүниежүзілік сауданың құрылымы

Инжиниринг - клиентке көрсетілетін инженерлік қызметтердің жиынтығы.

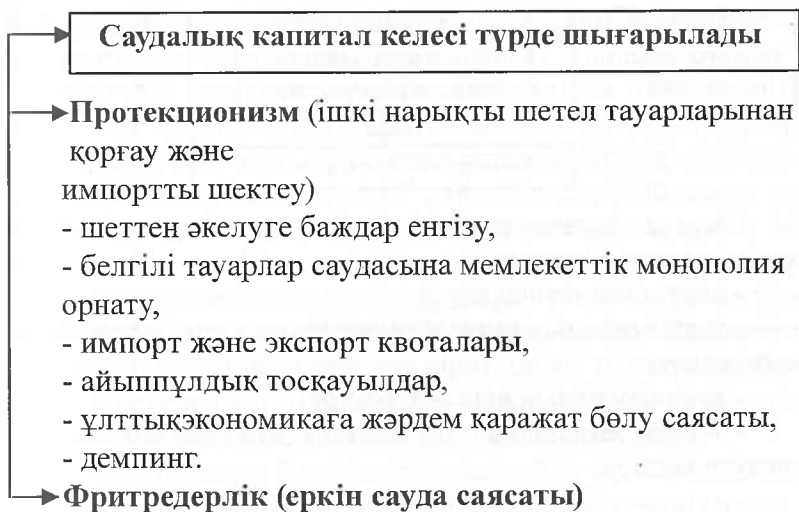
Лизинг - машиналар мен жабдықтардың белгілі бір мерзімге арендаға беру туралы келісім. Лизинг халықаралық және ұлттық деңгейде өнеркәсіп- банк. Монополияларының жалғасып кетуінің жаңа нысаны.

Консалтинг - жобаларды дайындау және жүзеге асыру кезіндегі кеңес беру қызметі.

Соңғы онжылдықта өнеркәсібі дамыған елдердің машиналар мен жабдықтар экспорты үш есе өсті.

Халықаралық сауда да жедел дамып келе жатқан саланың бірі химиялық өнімдер саудасы. Бірақ дүниежүзілік азық - түлік саудасының - оған деген сұраныстың біршама азайғаны байқалады.

Халықаралық ұйымдардың мәліметтері бойынша соңғы онжылдықта халықаралық сауда жыл сайын орта есеппен 5,2%-ға өскен.

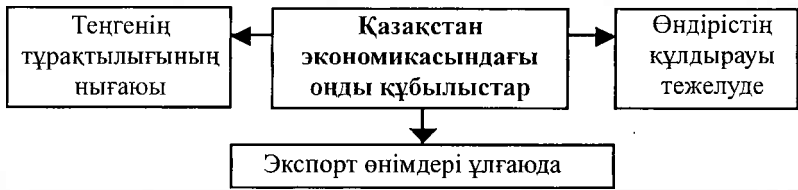

Капиталды шығару - экспорт-пайдалырақ орналастыру мен қолдану мақсатымен капиталдың басқа елдерге шығарылуы.

22.3. Қазақстанның халықаралық саудадағы орны мен ролі

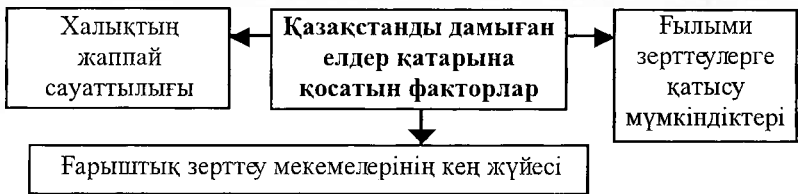
Қазақстанның егемен ел ретінде БҰҰ – на және басқа да көптеген халықаралық ұйымдарға мүше болуы, ел экономикасын халықаралық сауда қарым – қатынастарына интеграциялауға объективті жағдайлар жасады.

Сыртқы экономикалық жағдайларды тұрақтандыру үшін қажетті шаралар:

- аяқталған кешен құру;
- экономиканың құрылымдық қайта құру бағдарламасын жасау;
- технологиялық кешендер құру;
- өндіру салаларды экстенсивті дамудан интенсивті дамуға көшіру;
- дүниежүзілік деңгейдегі жаңа технологияларды пайдалану;
- экспорт мүмкіндіктерін ұлғайту үшін интенсивті ауыл шаруашылығын, жеңіл және тамақ өнеркәсібін дамыту.

Экономиканың шикізаттың бағыты, шетел инвестициялары мен жаңа технологияларға қажеттілік, инфрақұрылымның төмен дәрежесі, Республиканың дамушы ел екендігін дәлелдейді.

Соңғы онжылдықта ғылыми-техникалық көлік, қамтамасыздандыру, туризм, ақпарат, жабдықтарды ұзақ мерзімді жалға беру, консультациялық қызмет көрсету жүйелеріндегі мемлекетаралық қатынастар дамыр келеді.

Халықаралық сауда дегеніміз: дүниежүзі елдері арасындағы төлемді, жиынтық тауар айналысы. Дүниежүзілік сауданың ең қарқынды және өскелең дамып келе

жатқан секторы өңдеуші өнеркәсіп саласының тауарлары, оның ішінде ғылыми сиымды тауарлар.

Сыртқы сауданың дүниежүзілік жалпы ұлттық өнім көлемінде алатын үлесі үнемі өсіп келеді. Мысалы, егер 1960 жылы жер шары бойынша жалпы ұлттық өнімдердегі сыртқы сауданың үлесі 7 пайыз болса, 1970 жылы ол 8,1990 жылы екі есе өсіп, 15%-ға жеткен, болашақта 80 пайызға жетпек. Демек жер шары бойынша алдағы уақытта дайын өлшеммен сауда жасау шарықтап өссе, бұған Қазақстан да өзінің елеулі үлесін қосары сөзсіз. Қазақстан халықаралық валюта қорына кіріп, оның 167 мүшесі болады. Сонымен қатар Қазақстан халықаралық қайта құру мен даму бөлінісінің 163-і мүшесі болып тіркеледі.

Нарықта демек бәсекелестік жағдайда жеке меншіктің арасында көптеген жетістіктерге жетуге болады. Ол үшін :

1) Қоғамның қолындағы санаулы өндіріс, экономикалық ресурстарды ең тиімді түрде өндіріс салаларына бөлу керек.

2) Әрбір жеке өндіріс түрін оптималды түрде ұйымдастыру.

3) Өндірілген тауарларды, игіліктерді тиімді, әрбір адамның қажеттілігіне сәйкес болуы керек.

Дүниежүзілік шаруашылық бір-бірімен тауарларлы - ақша қатынастарымен байланысқан егеменді ұлттық мемлекеттердің жиынтығы. Дүниежүзілік шаруашылық нарықтық экономиканың заңдарына негізделген, өзара байланысты және бір біріне тәуелді ұлттық экономикалардың жиынтық әрекеттерін көрсететін экономикалық организм. Яғни бұл ұлттық шаруашылықтар бір бірімен халықаралық еңбек бөлінісі, өндіргіш күштер, өндірістік қатынастар арқылы әр түрлі деңгейде және әр түрлі сипатта көрінетін өндірістік, ғылыми-техникалық, ғылымдық, т.б. байланыстар арқылы біріккен ғаламдық экономика.

Дүниежүзілік шаруашылықтың даму ерекшеліктерінің бірі тұйықталған ұлттық шаруашылықтың жүргізу тәжірибесінің бірте-бірте сыртқы нарыққа бағытталып, ашық экономикаға көшу. Көптеген саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер нәтижесінде дүниежүзілік

шаруашылықта өзгерістер боды. Соған байланысты бүкіл дүниежүзілік шаруашылық бір тұтас жүйе ретінде қалыптаса бастады. Бірақ елдердің даму деңгейлері бірдей емес.

Дүниежүзілік шаруашылықтың болашағына және оның дамуына әсер ететін себептер:

- ғылыми-техникалық прогрестің жылдамдауы, жаңа технологияның тарауы;
- қоршаған ортаның проблемаларындағы ғаламдық өзгерістер;
- халықаралық өсу мен қоныстаудың қозғалысы;
- бай және кедей елдердің арасындағы алшақтықтың өсуі.

Халықаралық қатынастардың басты формаларына жататындар:

- халықаралық еңбек бөлінісі,
- тауарлар мен қызмет көрсетудегі дүниежүзілік сауда,
- халықаралық несие,
- өндірістік факторлардың (еңбек, капитал) халықаралық ауысуы,
- халықаралық валюта-қаржы қатынастары,
- халықаралық ғылыми-техникалық байланыстар,
- экономикалық интеграция.

Халықаралық сауда - әртүрлі мемлекеттердің ұлттық шаруашылықтарының арасында жүретін тауар мен қызмет айырбасы. Халықаралық сауданың негізі – халықаралық еңбек бөлінісі. Халықаралық еңбек бөлінісі жеке елдердің мамандандырылуын сақтайды. Олардағы өндіріс қызметінің әртүрлі саласын белгілі түрге мамандандырады нәтижесінде өндіріс нәтижесін, ғылыми-техникалық қызметтер тауарлармен айырбастау жағдай туғызып, халықаралық сауда дами түседі.

Халықаралық еңбек бөлінісі жеке елдердің тауар өндіруге қалыптасқан дұрыс жағдайларымен түсіндіріледі. Халықаралық еңбек бөлінісімен тауар айырбасын ынталандыратын төрт негізгі факторларды атап өтуге болады.

1. Әлеуметтік жағрапиялық факторлар – жағрапиялық орналасу, халықтың құрылымы саны, және де олардың шаруашылық тәжірибесі, білімі, әдет-ғұрпы бойынша жеке елдердің арасындағы айырмашылық.

2. Табиғи экономикалық факторлар – табиғи климаттық жағдайлар, жер шаруашылығы құралдары, табиғи кен байлықтары, су және басқа да ресурстармен қамтамасыз етілу жағынан жеке елдердің арасындағы айырмашылық.

3. Техникалық экономикалық факторлар – жеке елдердің экономикалық және ғылыми техникалық даму деңгейі әр түрлі болуымен анықталады.

4. Ғылыми техникалық процесс. Халықаралық еңбек бөлінісі өнімдердің тұрақты түрде жаңаруына, тауарлар ассортиментінің және олардың техникалық күрделілігінің шапшаң өсуіне әкеледі.

Халықаралық еңбек бөлінісі мен өнеркәсібі дамыған елдерді нығайту өнеркәсіп өнімдерін айырбастаудың өсуіне алып келеді. Халықаралық саудада шикізат тауарларының үлес салмағының кемуі қазіргі өндірісте шикізат ролі кемуінің тенденциясын байқатады. ҒТР-ның дамуы жаңа технологияны қолдануға әкеліп шикізатқа шығындарды және дайын өнімнің мөлшеріне энергияны қысқарта ҒТР сауданың қалыптасқан түрлерінен басқа түрлерін де тудырады. Оларға: техникалық білім техникалық іс-тәжірибе, техникалық процесс пен лицензия патенттер жатады.

Сыртқы сауда - тауарды әкелуден (импорт) және шығарудан (экспорт) құралады. **Әрбір елдің сыртқы сауда нәтижесі сауда балансынан көрінеді.** Егер шығарылған тауар құны әкелінген тауар құнынан артық болса – онда оны сауда балансы деп атайды. Керісінше болған жағдайда **пассивті сауда** балансын құрайды.

Халықаралық сауданың тиімділігін бағалау мынадай теориялар арқылы жүргізіледі:

1. Абсолюттік артықшылық теориясы – басқа мемлекетпен салыстырғанда климаттық, жағрапиялық, техникалық жоғары деңгейде болуымен өндіріс шығындары кем болады.

2. Салыстыру артықшылық теориясы (Д.Рикардо XIX ғ.)- мамандандырылған өндіріс пен сауданы басқа мемлекетпен салыстырғанда альтернативтік шығындар аз болуы қажет сонда жалпы өнім көлеміде жоғары деңгейде болады.

Мемлекеттің сыртқы сауда саясаты екі типте жүргізіледі.

1. Протекционизм - жергілікті тауар өндірушілерді шетелдік бәсекелестерден қорғау саясаты. Импортты шектеу негізінде үш негізгі шаралар қолданылады:

- Кеден, баж салығы немесе тарифтік кедергілер жүргізу. Шетел тауарларына салық арқылы олардың бағасын көтеріп, сұранысты азайту.

- Тарифтік емес кедергілер (импортқа тыйым салу немесе шектеу қою: квота, лицензия және т.б. шаралар арқылы).

- Экспортты қолдау. Артықшылықтары: Төлем балансын теңдестіреді, демпингтен қорғайды. Жаңа салаларды қорғайды, өндіріс көлемінің өсуін ынталандырады.

2. Фритредерство немесе еркін сауда саясаты, яғни ішкі нарықта шетел капиталы мен қызметтерді енгізуді қолдау. Артықшылықтары: Бәсекені ынталандырады, монополияны шектейді, өндіріс тиімділігі өседі, бағалар төмендейді. Тауарларды таңдау мүмкіндігі еді, мемлекет арасында жақындасу, бірігу процесі өседі.

Мемлекеттің сыртқы экономикалық байланыстарын сипаттауға төлем балансы қолданылады. **Төлем балансы** дегеніміз белгілі бір кезендік статистикалық есеп беру және келесі құбылыстарды көрсетеді:

- белгілі бір елдің басқа елдер арасындағы тауарлық, қызметтік, табыстық операциялар;

- меншіктегі өзгерістер және сол елдің қаржылық талаптар мен міндеттемелеріндегі өзгерістер;

- бір жақты аудармалар.

Төлем балансына сыртқы саудадан, тасымал құралдары төлемінен, шетелге капитал шығарудан, шетел туризмінен және валюталық несиелік операциялардан және т.б. түскен табыстар кіргізіледі. Дәл осындай баптар төлем балансының шығын бөлімінде көрсетіледі. Төлем балансының көрсеткіштері сол елдің белгілі бір кездегі экономикалық жағдайы туралы мәлімет береді. Егер төлем балансында теріс сальдо болса, онда сол ел дүниежүзілік нарықта сенімсіздікке ұшырайды, мұның өзі ұлттық валютаның басқа елдердің ұлттық валютасымен салыстырғанда, төмендеуіне әкеліп соғады.

Халықаралық несие – бұл қайтарымдылық, жеделдік, процент төлеу шарты бойынша валюталық және тауар ресурстарының берілуі, яғни мемлекеттердің бір-біріне ақша немесе тауар ресурстарын қарызға беруі. Бұл жағдайда қарыз беруші мен қарыз алушы рөлінде жеке фирмалар, компаниялар, мемлекеттің үкіметі, аймақ, облыс, қала әкімшіліктері мен халықаралық мекемелер болады. Халықаралық несие әр түрлі формада болады:

1. Өзінің мақсатты пайдаланылуына байланысты халықаралық несие байланысқан және қаржылық деп бөлінеді.

- байланысқан несие несиелік келісімде бекітілген қатаң түрдегі мақсатты сипаты болады (коммерциялық, инвестициялық несиелер);

- қаржылық несиелер қарыз алушының кез келген мақсатына сәйкес беріледі.

2. Ұсынылу формасы бойынша тауарлық және валюталық деп бөлінеді.

3. Берілу мерзімі бойынша қысқамерзімді, орта мерзімді, ұзақ мерзімді, онкольдік деп бөлуге болады.

4. Несие берушінің кім екендігіне байланысты жекеше, үкіметтік, халықаралық ұйымдар несиелерді ажыратады.

5. Валюталық несиелер берілу валюта бойынша бөлінеді.

Халықаралық жұмысшы күші нарығы жұмыс күшінің сырттан келуімен (эмиграция) және кетуімен (иммигра-

ция) қалыптасады, яғни ұлттық шаруашылықтар арасындағы жалдамалы еңбектің ауысуы (миграция) Оның пайда болуы өмір сүру деңгейінің төмендегі мен даму қарқыны төмен елдерде тұрғындардың салыстырмалы елдердің дәрежесінің жоғары болуымен түсіндіріледі. Сол себептен қосымша жұмыс күшін қажет ететін интенсивті дамыған елдерге ауысып отырады*

Дүниежүзілік шаруашылықтың интернациалануының тереңдеуі жағдайында капитал экспортының мәні өсуде. **Капиталдың миграциясы** – бұл белгілі бір ұлттың айналымында жүрген капитал бөлігін басқа елдің экономикасына тауар немесе ақша формасында енгізу процесі. Оның басты себебі: бір елде капитал мөлшерінің салыстырмалы түрде көр болуы, яғни оның шектен тыс көп жинақталуы. Капитал миграциясының түрлері көп:

1. жеке меншік және мемлекеттік капитал миграциясы;
2. ақша және тауар капитал миграциясы;
3. қысқа және ұзақ мерзімдегі миграциясы;
4. қарыз және кәсіпкерлік капитал миграциясы.

Қарыз капиталы сақтаудағы ақшадан, несиеден түсетін процент көлемінде табыс әкеледі. *Кәсіпкерлік капиталды* шетке шығару – басқа елдердің территориясында өзінің өндірісін салу үшін қаржы жұмсау. Кәсіпкерлік капитал екі түрге бөлінеді:

- Тікелей инвестиция - өнеркәсіп, сауда т.б. салаларға бағытталған.

- Портфельдік инвестиция – шетелдік облигация, акция мен басқа да құнды қағаздарға бағытталған.

Валюталық курс – бір елдің ақша бірлігінің басқа елдердің ақша бірліктеріне бейнеленген бағасы. Валюта қатынастары тарихында үш валюта жүйесі белгілі.

1. Алтын стандарты негізінде 1879-1934 жылға дейін: ақша бірлігінде алтын үлесінің болуы, алтын қоры мен ішкі ақша ұсынысының тең болуы, осының нәтижесінде мемлекет валюталық курсты қатал шектеуде ұстап отырады.

2. Бреттон Вуд жүйесі 1944-1971 ж. ақша айналымына алтын девиза енгізілді, яғни мұндай өлшеуіш алтынның орнына алтыны аз елдердің кейбір ұлттық немесе бірлескен валюталардың жүруіне жол берілді. (алтын-доллар стандарты)

3. 1971 жылдан бастап дүниежүзілік ақша міндетін алтын емес, ұлттық валюта мен біріккен валюта атқара бастады да бұл жүйе - еркін өзгеріп отыратын валюталық курс жүйесі деп аталды, яғни валюталық курс мемлекет әсерін тигізіп отыратын сұраныс пен ұсынысқа қарай өзгеріп отырады.

Валюталық курсты реттеу үшін 4 негізгі тәсіл қолданылады:

1. Валюталық интервенция валюталық нарыққа мемлекеттің араласуы. Валюталық сұраныспен ұсынысты қажетті бағытқа өзгерту үшін мемлекет осы валютаның қажетті санын сатады немесе сатып алады.

2. Валюталық бақылау жүргізу, яғни егер елде шетелдік валютаның көлемі кемісе, оған сұраныс өссе, оның өсуін баяулату үшін валютаның легін ішкі нарықта қайта бөлуге кіріседі.

3. Сыртқы сауданы бақылау арқылы валюталық сұраныс пен ұсынысқа жанама түрде мемлекет ықпалын жүргізеді.

4. Ішкі макроэкономикалық реттеудің әртүрлі шаралары бойынша валютаның айырбас пропорциясына мемлекет әсерін тигізеді.

Халықаралық экономикалық интеграция

Соңғы уақытта әлемдік шаруашылықта күрделі өзгерістер байқалады. Олардың ішінде ең маңыздысы – ұлттық шаруашылықтың жақындасуы мен өзара тығыз байланысуы негізінде мемлекетаралық экономикалық бірлестіктердің құрылуы. Елдің мұндай жақындасуы мен бірлесуін **экономикалық интеграция** деп атайды.

Еркін экономикалық зона (ЕЭЗ) - кейбір аймақтағы аудандарға экономикалық-әлеуметтік ғылыми техникалық дамуын және сыртқы экономикалық байланыстар

ұйымдастыруды өздері шешуге берілген еркіндік. Осы мәселелерді қолайлы, жайлы жағдайлармен камтамасыз ету үшін арнайы кеден және сауда тәртібі, тауарлар, еңбек ресурстары, капитал мен пайданың ауысуы, салық жеңілдіктері, инвестицияны қолдау шаралары қолданылады.

ЕЭЗ-ның негізгі мақсаттары: Осы аймақты дамыту; әлемдік тәжірибе алу; сыртқы экономикалық байланыстарды дамыту; экономикалық, ғылыми-техникалық жаңалықтар енгізу.

Мақсаттың нақты түріне байланысты ЕЭЗ-ның әртүрлі түрлері болуы мүмкін:

еркін кедендік зона; еркін сауда зонасы; өндіріс экспорты зонасы; ғылыми-техникалық зона (технопарк, технополис т.б.); ашық аудандар мен қалалар.

Ғаламдық проблемалар дегеніміз - жер шарындағы көкейкесті мәселелер ауқымын қамту болып табылады. Оған жататындар: дүниежүзілік өзара соғысты болдырмау, қоршаған ортаны қорғау, дамушы елдердің экономикалық артта қалуын жою, энергетикалық, ішкі заттық, азық-түлік және демографиялық проблемалар; дүниежүзілік мұхит байлығы мен бейбіт жағдайда космосты игеру, ауруларды жою және т.б.

Ғаламдық проблемалардың ерекшелігі сол - оның барлығы адам тағдырына қатысты және оны шешуді тоқтату өркениеттілікті күйретумен бірдей немесе жердегі өндіріс қызметі мен өмір жағдайын төмендету болып табылмақ.

Өркениеттіліктің болу негізі әртүрлі процестердің әсеріне ұшырап отырады :

- милитаризация мен қару-жарақтану;
- қоршаған ортаның төзімсіз ластануы;
- қауіпті аурулардың тарауы мен өсуі: СПИД, рак, нашарлық т.б.

- дамушы елдердегі демографиялық процестердің асқину салдарынан тақыр кедейлену, жұмыссыздық, сауатсыздықтың пайда болуы;

Оқу құралы

- ұлттық мәдениеттің жойылуы;
- дүниежүзілік мұхитты бақылаусыз қанау.

	Протекционизм	Фритредерство
Мағынасы:	Шетел өнімдерін ішкі нарыққа кіргізуді ұлттық өндірісті қорғау үшін шектеу.	Ешбір кедергілерсіз мемлекеттер арасында тауарлар мен қызметтердің еркін жүруі.
Артықшылықтары	Төлем балансын теңдестіреді, демпингтен қорғайды. Жаңа салаларды қорғайды, өндіріс көлемінің өсуін ынталандырады.	Бәсекені ынталандырады, монополияны шектейді, өндіріс тиімділігі өседі, бағалар төмендейді. Тауарларды таңдау мүмкіндігі еді, мемлекет арасында жақындасу, бірігу процесі өседі.
Кемшіліктері:	Өндіріс тиімділігі төмендейді, бағалар өседі, тауарды таңдау мүмкіндігі болмайды, экспорт мүмкіншілігі азаяды.	Ұлттық экономиканы шетелдің теріс әсерінен қорғау мүмкіндігі болмайды (демпинг, сапасыз тауарлар және т.б.).

ЗАМАНУИ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ШАРУАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨРІСТЕУІ. ДҮНИЕЖҮЗІЛІК САУДА

23.1. Дүниежүзілік шаруашылықтың қалыптасуының негізі

Қоғамдық дамудың әр түрлі болуы әлем шаруашылықтарының әр қилы болуының және олардың өзара тығыз байланыста болуын туғызады. Мемлекеттердің өзара тәуелсіздігінің өсе түсуіне халықаралық экономикалық қатынастар себеп болады. Мемлекеттердің арасындағы экономикалық қатынастардың көптеген ғасыр бойы өзіне тән тарихы бар. 100деген жылдар бойы мұның өзі сыртқы сауда түрінде болды. Ол көптеген проблемалық мәселелерді шешті. Мәселен, ұлттық экономикада тиімсіз өндірілген, немесе тіпті өндірілмеген тауарлар сырттан әкелініп тұрған халықтың сұранымы қамтамасыз етілді. Сыртқы экономикалық байланыстың одан әрі өсуі нәтижесінде, халықаралық қатынастардың күрделі жиынтығы пайда болуы, әлемдегі барлық мемлекеттердің оған мүдделігін туғызады.

Дүниежүзілік шаруашылықтың дамуының қазіргі кезеңдегі ерекшелігі: біріншіден ұлттық шаруашылық еңбек бөлінісінде кең қамтуда; екіншіден ашық экономика барған сайын өсуде.

23.2. Дүниежүзілік сауда

Дүниежүзілік сауда әлем елдеріндегі шаруашылық байланысы халықаралық саудадан басталады. Сыртқы саудадағы айырбасы – экономикалық қатынастардың басты бөлімі болып табылады. Сыртқы сауда айналымын анықтайтын көрсеткіш ретінде экспорт квотын алуға бо-

лады. Сонымен қатар мұндай негізгі көрсеткішке тұрғындардың жан басына шаққанда алатын экспорт көлемі тағы басқа критерилер жатады. Бұның нәтижесінде қоғам экономикалық жағынан өсіп материалдық жағдайы жақсарады.

Көптеген елдер протекционизм мен еркін сауда саясатын ұштастыратын сыртқы сауда саясатын жүргізеді. Мұндағы жалпы бағыт дүниежүзілік сауданы ынталандыру. Ол 1947 жылы пайда болды. Мұнда тарифтар мен сауда туралы келісім жасалды. Келісімдегі негізгі қаралатын мәселелер: салықты азайту және импорт үлесін жою.

23.3. Халықаралық еңбек бөлінісі

Әлемдік сауданың негізінде еңбектің халықаралық бөлінісі жатыр. ЕХБ деп жеке елдің айырбас үшін өнімінің белгілі бір түрін өндіруге мамандалуын айтамыз.

Еңбектің халықаралық бөлінісіне бірнеше факторлар себеп болады: елдердің арасындағы әлеуметтік жағрапиялық, климаты, табиғат, техникалық – экономика, ғылыми – техникалық прогресс және технологиялық айырмашылықтары.

Еңбектің халықаралық бөлінісінің өзара пайдалылық негізін саяси экономиканың классиктері А.Смит пен Д.Рикарда салды. Ал Смиттің «Абсолютті артықшылық» идеясы, елдерге өзінде өндірілуі арзанға түсетін тауармен алмасу тиімді екенін анықтады. А.Смиттің бұл теориясын одан әрі дамытып, Д.Рикарда «Салыстырмалы артықшылық» теориясын ұсынды. Одан ел барлық салада үлкен абсолютті тиімділікке ие болған кездің өзінде де (өндіріс шығыны аз) халықаралық сауданың ұтымды екенін көрсетті.

Бұл қарама – қайшылықтың құпиясы нақты тауарды өндірудегі ішкі шығындарды ел аралық айырмашылыққа негіздей отырып, халықаралық мамандықтың әсерінде жатыр.

23.4. Дүниежүзілік экономикалық қатынастарының формалары

Дүниежүзілік экономикалық қатынастардың формасы:

Әлемдегі экономикалық қатынастардың ең негізгі формулаларына мынаны атауға болады: тауар және қызмет көрсету салаларына дүниежүзілік сауда капитал және шетел инвестицияларының қозғалысы, жұмысшы күшінің миграциясы, елдер арасындағы өндіріс кооперациясы, ғылым және өндіріс саласынан айырбас, валюта несие қатынастары.

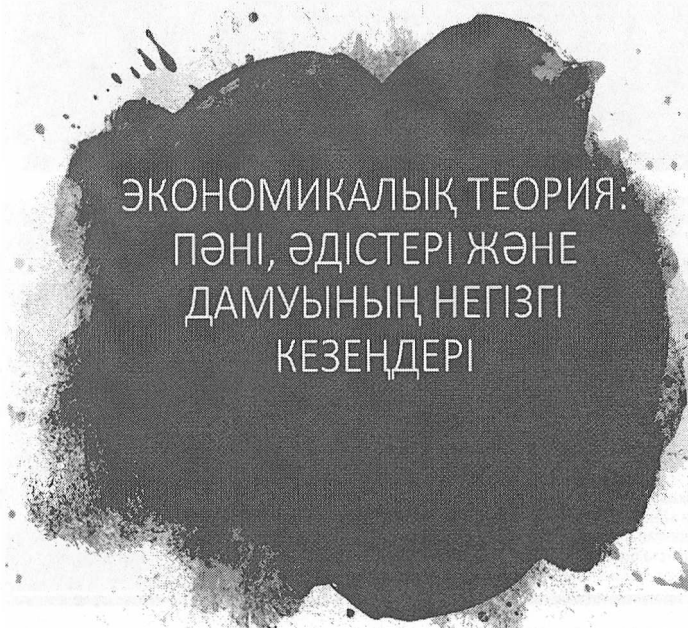
Осындай жүйелі даму барлық салаға тән. Мәселен сауданың шет елге капитал шығаруына дейін өрістеуі, сондай-ақ халықаралық өндіріс пен дүниежүзілік, финанстарының қалыптасуы дүниежүзілік шаруашылықтың құрылуына негіз болды. Мұндағы атап айтатын бір жайт алғашқы пайда болған форма, келесі дамудың негізін қалайды, содан келіп халықаралық-экономикалық қатынастар формасының ықпалымен өзінде өзгереді. Мәселен капитал экспорты тауар экспортына жол ашады.

Сонымен қорытынды айтсақ халықаралық қатынастар механизмі арнаулы халықаралық ұйымдар арқылы бірлескен кәсіпорындар, ұйымдар, инфрақұрылымдар, кәсіпорындардың шет елдік филиалдары, банкілер арқылы жүзеге асады.

Ұлттық экономика әсіресе соңғы жылдарда интернационалдық ұдайы өндіріске еніп, ғылыми-техникалық прогресс қарқыны дамып келеді.

**Экономикалық теория пәні бойынша
презентациялар**

1- тақырып

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕОРИЯ:
ПӘНІ, ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ
ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ
КЕЗЕҢДЕРІ**

Экономикалық теорияның пайда болуы және даму кезеңдері

Әлемде сан алуан халықтар еңбек етіп, қоғамдық өндіріс орындары байланысып, айырбас жүргізіп, түрліше табиғи жағдайда өмір сүріп келеді. Адам өміріндегі ең қажетті шәрт — аш-жалаңаш, баспанасыз болмауы үшін еңбек ету, еңбек нәтижесін тұтыну, өзара айырбас қатынастарының болуы. Адам жападан жалғыз күн көре алмақ емес. Алғашқы қауымда адамдардың табиғи ортада хайуанаттардан бөлініп шығуының өзі бірлескен еңбекке байланысты. Тарихтағы тұңғыш экономикалық ой-пікір айлашық адамдардың бірлесіп тағы аңдарды аулауы дегуі болады. Экономикалық қатынас өмір қажеттілігінен туады. Ежелгі дүниедегі экономикалық кейбір құбылыстар мен процестер Египет, Қытай, Үндістан, Греция, (Ксенфант, Платон, Аристотель т. б.) ойшылдарының еңбектерінде қарастырылды. Мәселен, Аристотель тауар құны деген ұғымға тоқталып, оның айырбас қатынасынан шығатынын байқаған. Бірақ ерте дүниеде, орта ғасырларда экономикалық ой-пікір ғылым болып қалыптаспады. Оның себебі ол заманда тауар ақша, рынок, сауда дамымады, шаруашылық негізінен тұйық натуралды — заттай жүргізілді.

Экономикалық ой-пікірлердің ғылыми тұжырымдалып қалыптасуы сауда, өнеркәсіп капиталының дамуы бастауына байланысты болды. Бұл кезең негізінен Еуропада XVI — XVII ғасырларды қамтиды. Ал Ресейде тауар-ақша қатынастары 1861 жылғы реформадан соң дамыды. Қазақстан еліңде XIX ғасырдың соңы, XX ғасырдың басында сауда капиталы, тауар-ақша айналымы, халықаралық рынок, еңбек бөлінісіне қамту процесі бірте-бірте жанданған. Еліміздің Солтүстік, Батыс аймақтары Ресеймен тауар айналысына басым қатынаста болса, Оңтүстік Шығыс, Орталық аудандарға Орта Азия, Қытай т. б. елдердің саудагерлері жиі келе бастады. Тарихтағы белгілі «Жібек жолы» осының айғағы.

Экономикалық теорияның қалыптасуы байланысты өмір сүріп келеді. XIX-XVII ғасырлардағы философиялық ой-пікір айлашықтардың бірігіп қалыптасуы, оның негізіндегі экономикалық теорияның пайда болуы.

Меркантилизм теориясы. Меркантизм елдердің экономикасының көзі сауда, нарықтық қатынастарға байланысты. Меркантизм теориясының негізіндегі экономикалық теорияның пайда болуы. Меркантизм теориясының негізіндегі экономикалық теорияның пайда болуы. Меркантизм теориясының негізіндегі экономикалық теорияның пайда болуы.

Меркантилистердің осы осалдығын физиократтар байқады да, қоғамдық байлық саудада емес, өндірісте екенін дәлелдеді. Бірақ физиократтар Ф. Кенз, А. Тюрго т.б. өндіріс қатарына тек ауыл шаруашылығын жатқызды. Олардың пікірінше, қоғам байлығының бірден бір көзі ауыл шаруашылығы өнімдері, сондықтан өсімтал тап қатарына тек қана шаруалар жатады деген ұғымды дәріптеп, Ф. Кенз тұңғыш рет ұдайы өндіріс теориясына қатысты «Экономикалық несте» жасады. Бұл нестеде бір жыл ішінде өндірілген ауыл шаруашылық өнімдерінің ұдайы өндіріс процесі зерттелінді.»

ҚОҒАМДЫҚ ӨНДІРІС, ОНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Қоғамдық өндіріс негіздері

Адамның және қоғам өмірінің негізгі шаруашылық қызметтері болып табылады. Өндіріс — адамның табиғи заттарға әсер ете отырып материалдық және рухани игіліктерді жасау процесі. Өндіріс адамның еңбегін еңбек заттары және еңбек құралдарының көмегімен іске асырады, оларды қарқынды еңбек процесі элементтері деп атайды.

Адамзат баласының өмір сүруіне және дамуына қажетті игіліктерді жасау процесін

өндіріс деп атаймыз. Өндіріс кезінде өндіріс факторлары: жұмысшы күші мен өндіріс

құрал-жабдықтары өзара әрекеттеседі: Өндіріс нәтижесінде өнім өндіріледі. Жалпы

қоғамдық өнім — белгілі бір уақытта материалдық өндіріс салаларында жасалған өнімнің

жиынтығы.

Өндіріссіз экономика жоқ және әлемдік экономикаға кірмес бұрын, оның негізі болып саналатын өндіріс туралы түсінікке ие болу керек. Материалдық игіліктерді өндіру — адам мен табиғаттың өзара әрекетін, шаруашылық қызметі процесіндегі адамдардың бір-бірінің арасындағы өзара әрекетін көрсететін адам өмірі мен қоғамның негізі.

Өндіріс — бұл олардың шектеусіз қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған адамдардың мақсатты қызметі. Бұл адамдардың шектеусіз қажеттілігі шектеулі ресурстарға — материалдық, әлеуметтік, интеллектуалдық ресурстарға итермелейді. Ресурстардың шектеулілігі адамдар мен қоғамды қанағаттандыруға жататын қажеттіліктерді таңдауға итермелейді.

Өндіріс ресурстары — бұл тауарлар мен қызметтер жасау процесінде пайдаланатын табиғи, әлеуметтік және рухани күштердің жиынтығы.

Кез-келген ұлттық экономикалық жүйе екі саладан: материалдық өндіріс аясындағы салалардан және материалдық емес салалардан қалыптасатын экономиканың салалық құрылымдарының жиынтығынан тұрады. Бірінші топтағы салаларға мыналар жатады: өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, құрылысы, көлік пен байланыс, сауда мен қоғамдық тамақтандыру және т.б. Екінші топқа кіретіндер: мәдениет, білім және ғылым, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау, тұрмыстық қызмет көрсету және т.б.

2 кесте

Қоғамдық өндіріс құрылымы

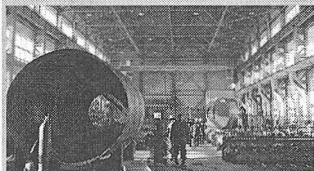
Материалдық өндіріс	Материалдық емес өндіріс
Өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, материалдық-техникалық жабдықтау, сауда, қоғамдық тамақ саласы, құрылыс, су тартушылығы және т.б.	Денсаулық сақтау, білім беру, көлік, байланыс, мәдениет, несиелік мекемелер, қоғамдық мекемелер, басқару ортақтары.

Өндіріс үзліссіз, қайталанып отыруы қажет. Өндіріс процесінің тұрақты қайталануын, үзліссіз жаңғыруын ұлттық өндіріс деп атайды.

Ұлттық өндірістің үнітері

жалп өндіріс   ұлттық өндіріс.

Қоғамдық өндіріс екіге бөлінеді. Біріншісі — өндіріс құрал-дәрісін жасайтын салалар мен кәсіпорындардан, ал екіншісі тұтыну заттарын өндіретін салалар мен кәсіпорындардан тұрады. Қоғамдық өндіріс нәтижесі — қоғамдық өнім. Өндіріс нәтижесі мен оған кеткен шығындардың арақатынасы осы өнімнің даму тиімділігін көрсетеді.

Өндіріс тиімділігі мен ресурстарының түрін пайдалануда жеке көрсеткіштер пайдаланылады:

- **өңбек өнімділігі** — өнім көлемінің өңбек шығынына ара-қатынасы;
  - өнімнің өңбек сыйымдылығы — өңбек өнімділігіне кері көрсеткіш;
  - материал қайтарымы — өңбектің заттық түрінде өнімнің өңбек шығынына арақатынасы;
  - материал сыйымдылығы — материал қайтарымына кері көрсеткіш, бір өнімге кеткен материал шығынының деңгейін көрсетеді;
  - қор қайтарымы — неғал өндіріс қорларын пайдалану деңгейін көрсетеді және өнімді қор сомасына бөлумен анықталады;
  - өнімнің қор сыйымдылығы — қор қайтарымына кері көрсеткіш, бір өнімге қор шығынының деңгейін көрсетеді.

Негізінде өндіріс факторлардың арасында:

Жер - табиғи ресурс, адамзаттың өмір сүруіне өте ағор үлес қосады.

Өңбек - адамның маңыздандырылған жігерлігі. Ол тулғаннан немесе қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыруды мақсат өтеді.

Қапитал - пайда алу үшін арналған меншіктердің жиынтығы.

Кәсіпкерлік қабілет - қаптия экономикалық ресурстарын барлығын байланыстыратын фактор. Оның ішіне кәсіпкерлерді, кәсіпкерлікті, кәсіпкерлік инфрақұрылуға және кәсіпкерлік этика мен мәдениетін қосу керек. Кәсіпкерлердің арасына алдымен компаниялардың иелері, менеджерлер, және бизнес ұйымдастырушылар кіреді. Осы терминмен қатар "кәсіпкерлік потенциал" термині пайдаланады.

Ақпарат - экономикалық үдерісте қолданылатын ресурсы. Ақпарат өңбек үдерісін күрделі элементі болып табылады. Ақпараттың көп атқарымдылығы және басқа өңбек факторларына тез қайта түрленуі қазіргі күнгі қоғамның өндіріс күшүннің дамуы үшін жетекші рол атқарады.

3- тақырып

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨНІМДІ ӨНДІРУ, БӨЛУ, АЙЫРБАСТАУ, ТҮТІНУ БАРЫСЫНДА ТУЫНДАЙТЫН НЕГІЗГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ НЫСАНЫ МЕН МАЗМҰНЫН АЙҚЫНДАЙТЫН ҚАҒИДАТТАРДЫҢ, ЕРЕЖЕЛЕРДІҢ, ЗАҢ ЖҮЗІНДЕ БАЯНДЫ ЕТІЛГЕН НОРМАЛАРДЫҢ ТАРИХИ ТҮРҒЫДА ПАЙДА БОЛҒАН НЕМЕСЕ БЕЛГІЛЕНГЕН, ЕЛДЕ ЖҰМЫС ІСТЕП ТҮРҒАН ЖИЫНТЫҒЫ.

Экономикалық жүйелер – экономиканың өзара байланысқан элементтерінің жиынтығы. Экономикалық жүйелердің жіктелу елшемдері бойынша әртүрлі сыныптамасы бар:

Ашықтылық дәрежесі бойынша:

- **Жабық экономикалық жүйе** – бұл барлық іскерлік белсенділік операциялардың өл ішінде ғана жүргізілуі орын алатын экономиканың ұйымдастырылуы.
- **Ашық экономикалық жүйе** – бұл экономиканың халықаралық экономикалық қатынастар жағдайында белсенді түрде жұмыс жасауы, бұл жерде ұлттық валютамен қатар шетел валютасы қолданылады.

МЕНШІК ҚАТЫНАСТАРЫ БОЙЫНША:

Дәстүрлі экономикалық жүйе – газарлар бойы сақталған салт-дәстүрлерге негізделген қатынастар.

Бұл жүйенің сипатты белгілері:

- өнімді өндіру, бөлу және айырбастау салттарға, дәстүрлерге негізделеді;
- әлеуметтік-экономикалық артта қалушылық, ұдайы өндіріс қарқынының төмен болуы;
- төенікалық прогресстің шектелуі;
- халық санының өсуінің өнеркәсіптік өндірістің өсу қарқынынан тұрақты түрде артып отыруы;
- сыртқы қарыздың мәнғазды түрде орын алуы;
- мемлекеттің және қарулы күштер құрылымының жоғары рөлі.

Өмірлік-өкіміш экономикалық жүйе – орталықтандырылған жоспарлауға, өндірістің басшық факторларына мемлекеттік меншіктің орын алуына негізделген қатынастар.

Сипатты белгілері:

- өндіріс құрал-жабдықтарына деген мемлекеттің меншіктің орын алуы;
- экономиканы орталықтан жоспарлау;
- өндірушілердің монополиздалуы;
- ресурстардың орталықтандырылған қоры.
- ынталандырудың нарықтық жүйесінің болмауы.

НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ЖҮЙЕ – ЖЕКЕ МЕНШІККЕ ЖӘНЕ МҮДДЕЛЕР, ЕРКІН БӘСКЕЛЕСТІККЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАТЫНАСТАР.

СИПАТТЫ БЕЛГІЛЕРІ:

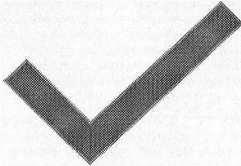
- Өндіріс қозғалымындағы және меншіктің орын алуы;
- Кәсіпкерліктің еркіндігі және таңдау мүмкіндігінің болуы;
- Шаруашылық субъектілерінің (еркегі, тұлғи) шаруашылық субъектілерді жеке мүдделеріне сай бөліп алдыруы;
- Өндірушілер арасындағы мүдделіліктер арасындағы бәсекелестік, бұл ешқим нақты экономикалық бәлікке ие болмайды.

Аралас экономикалық жүйе – нарықтық тетіктер мен экономиканы мемлекеттік реттеудің үйлестірілуі орын алатын қатынастар.

- Сипатты белгілері;
- әміршіл экономика мен нарықтық экономиканың ұштастырылуы;
- көптүрлі меншіктің болуы;
- күшті кәсіподақ қозғалысының орын алуы;
- мемлекеттік реттеу мен түзету рөлі белсенді болып табылады. **Өнеркәсіптік төңкерістің және ғылыми-техникалық прогрестің**

ДАМУ ДЕҢГЕЙІ БОЙЫНША:

- Индустриалдық дәйінгі жүйе** – қол еңбегіне негізделген натуралдық шаруашылық басым түрде орын алатын және ауыл шаруашылығына негізделген жүйе.
- Индустриалдық жүйе** – тауар-ақша қатынастарының дамуымен байланысты ірі машиналы өндіріске негізделген жүйе.
- Постиндустриалдық жүйе** – басты саласы – экономикалық өндірістік емес (қызмет көрсету) сала болып табылатын және әкірарап басты ресурс ретінде саналатын жүйе.

Аралас экономика — экономиканың мемлекеттік, кооперативтік жеке меншік нысандарына негізделген шаруашылықты жүргізу жүйесі. Әлемде Аралас экономиканың бірнеше типі қалыптасқан:

- өнеркәсібі дамыған АҚШ, Ұлыбритания, ФРГ, Жапония, Франция сияқты елдер постиндустриалдық Аралас экономикаға ауысуда;
- Шығыс Еуропа және ТМД елдері мемл. қоғамдық құрылыстан постсоциалистік аралас қоғамға ауысуда. Бұл елдердеп түрлі нұсқадағы нарықтық экономикаға ауысу оның даму дәрежесін әр түрлі қалыптастырып отыр;
- Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде жаңа индустриалдық Аралас экономиканың даму процесі жүруде және олардағы капитал нарығында мемл. бақылаудың икемді формалары, өнеркәсіптің жаңа салалары дамып өркендеуде;
- Үндістандағы нарықтық өзгерістер Аралас экономикада өзіндік ұлттық ерекшеліктер болатындығын көрсетті. Бұл елде инвестициялық жоспарлау мен оны ұтымды орналастыру арқылы мемл. меншікті алуан түрлі нысандары пайда болуда. Бірақ капитал нарығы мен мемл. кәсіпорындар бәсекелестігінің нашар дамуы ойдағыдай тиімділікке жеткізе қойған жоқ;
- Латын Америкасы елдерінде жекешелендіру қарқынына қарамастан мемлекеттік экономикаға араласуы, макро тұрақтандыру тиімділігін өсіріп, белсенді әлеуметтік саясат жүргізу үстемдік алуда.

ҚОҒАМДЫҚ ШАРУАШЫЛЫҚТЫҢ ФОРМАЛАРЫ

Адамзат қоғамының тарихында қоғамдық өндіріс екі түрлі формаға бөлінеді: натуралды шаруашылық және тауарлы шаруашылық.

Натуралды шаруашылық - қоғамдық өндірісті ұйымдастырудың ертедегі түрі болып табылады. Алғашқы қауымдағы адамның еңбек құрал сәйнесінің қарапайымдылығы оған өнімді тек өзінің тұтынысы үшін жасауға мүмкіншілік береді. Яғни натуралды дегеніміз - адамдар өнімді айырбасқа нарыққа шығаруға ұмтылмастан, тек өздерінің жеке бас қажеттіліктерін өтеу үшін өндіретін шаруашылықты айтамыз.

Олардың негізгі белгілері мыналар: өндіргіш күштер мен оларды ұйымдастыру аса қарапайым; өндірілетін өнімдер жиыны ғасырлар бойы өзгерістен жылдан- жылға бірдей көлемде өндіріледі.

Алайда «өндіріс - тұтындық» - принцип бойынша өмір сүру мүмкін емес екендігі кейінірек қоғамда дәлелдене бастады, яғни мұндай саясат елдің өлеңдік рыноктан оқшаулануына экономикалық ғылымның артта қалуына әкелді, сондықтан экономикалық ұйымдастырудың бұл формасын қолдану мүмкін емес. Осыдан кейін тауарлы шаруашылық қалыптасты. Мұның мәні мынада: Тауарлы деп - өнімдер сату үшін өндіріліп, ал өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы байланыс нарықтың көмегімен жүзеге асырылатын шаруашылық аталады. Тауарлы шаруашылықтың пайда болуының қажетті шарты: нақты бір өнім шығарушыға өндірушілердің намаңдануын білдіретін қоғамдық еңбек бөлінісі, яғни тауарлы шаруашылық - өндірілген өнім айырбасқа (сатуға) түседі. жеке меншіктің болуы; тауар өндірушілердің экономикалық оқшаулануы.

Тауарлы өндірістің шығу себебі жеке меншік және шаруашылық қатынастары арқылы өндірушілердің бір – бірінен оқшаулануы. Ол жеке меншік алғашқы қауымдық қоғамның ыдырау кезеңінде бой көтерді. Белгілері: Тауарлы өндірістің даму сипаты айырбаспен нарықтың дамуына байланысты. • жеке меншіктің пайда болуы; • тұтынушылар өз қажетін қанағаттандыра алу қабілеттілігі; • еркін кәсіпкерлікпен айналысуға жол ашылды; • қоғамдық өнімнің басым бөлігі тек жеке тұтыну үшін емес, нарық арқылы сатуға арналды; • экономикада мемлекеттік және жеке сектордың болуымен сипатталады

Тауар – сатуға немесе айырбасқа түсетін өнім. К.Марстың ойынша, тауардың екі қасиеті бар:

- адамның сұранысын қанағаттандыру, яғни тұтыну құны;
- басқа затқа айырбастау мүмкіндігі, яғни айырбас құны (өз құны);

Айырбастың ұзақ тарихи дамуының нәтижесінде арнайы тауар пайда болды: ол ақшалай тауар. Ақша – бұл жалпы эквивалент рөлін атқаратын ерекше тауар. Бірінше жүз жылдар бұрын көптеген халықта ақшаның рөлін мүйізді ірі қара мал атқарды. Біртіндеп жалпы эквивалент рөлін алтын атқарды. Оған әңгіз мұндай қасиеттері әсер етті: 1. Сапалық біртектілік. 2. Сандық болуы. 3. Қолалмайлығы. Ақшаның өз мәнішеріне көп жұмс құш кетеді. 4. Сақталуы, одеттегі тауар ретінде алтын – тұтыну құнына және құныға ие.

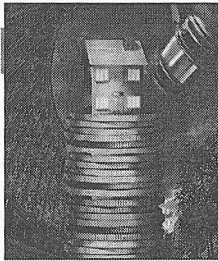
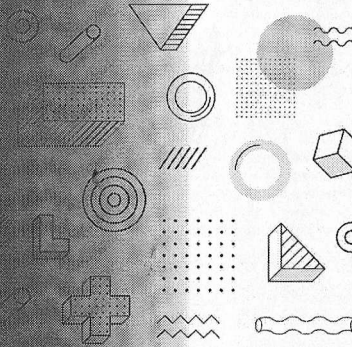
Тұтыну құны – тауардың пайдалылығы, адамның белгілі бір қажеттілігін қанағаттандыру қасиеті. **Айырбас құны** (тауардың өз құны) – тауардың басқа тауарларға айырбасталу қабілеттілігі. Тауардың мұндай қасиеттері оны өндіруге жұмсалған еңбектің екі жақты сипатына байланысты: Бірінші жағамы, еңбектің нақты түрі белгілі бір тұтыну құнын өндірумен сипатталады. Яғни, нақты еңбек арнайы еңбек құралдары пайдаланумен, жұмыскердің нанандығымен, одан қалды нақты нәтижесімен көрінеді. Сондықтан тұтыну құнын жасайтын еңбекті нақты еңбек деп атайды. Адамның жұмыс күші шығындары тұрғысында барлық еңбек біржелкі және оның нақты түріне тәуелсіз. Мұндай еңбек абстрактілі еңбек. **Нақты және абстрактілі еңбек** – бұл тауарды жасайтын бір еңбектің екі жағы. **Құл заңы** – өндірушілер арасындағы байланыстарды, сондай-ақ қоғамдық еңбекті болу мен ынталандыруды реттеп отырған экономикалық заң. Бұл заңның мазмұны: тауар өндіру мен айырбастау оның қоғамдық қажетті шығандарымен (ҚКШ) өлшенеді. Құл заңы нарықта баға заңы ретінде көрінеді, немесе баға – құл заңның көрінісі. Бағаның өзгеруі құл заңның өндіріс салалары арасында өндірістік ресурстарды қайта бөлу қызметін атқаратынын көрсетеді. Қандай бір қоғамда болсын, ақшаның қажеттілігі тауар өндірісі мен тауар айналымынан туындайды. Көптеген тауарлар нассасынан белгілі бір немесе бірнеше тауарлар айырбас кезінде делдалдық қызмет атқару мақсатымен бөлініп шығады. Мұндай тауарлар ұлу қабыршығы, аң терісі, мал мен алтын, тағы басқа да көптеген басқа тауарлар болуы мүмкін.

Ақшаның атқаратын қызметтері.

1. Құл өлшемі – бұл ақшаның барлық тауарлардың құнын өлшеу қабілетінен тұрады. Кез келген тауардың түрін ақшалай түрде көрсету үшін, нақты ақшаны талап ету керек емес. Тауар құнын ақшалай өлшеуі үшін баға деп атайды. Баға сұраныс мен ұсынысқа байланысты құнға ауытқуы мүмкін. Сондықтан тауар өз құнына да сұраныс пен ұсынысқа да тәуелді.
2. Айналы құралы – осы қызметті ақша қолна – қол түрінде атқарады, себебі олар нақты тауар айырбасында делдалдық жасады. Тауарды ешкім сәткімен келмейді егер оның айырбасталуына нақты ақша ұсынылмаса. Алтын қара айналы құл өлшемі және айналы құл ретінде өзімет.
3. Төлеу құралы – бұл қызметті тауарды ақшаға (несиеге тәліссіз) уағыз отырғып сатқан кезде, ақшаны қарызға бергенде, салықты, қаржы ретісін, жалақыны, дивидендты, пайыз төлеуін және т.б. төлеткенде атқарады. Несие қатынастарының дамуына байланысты жеке айналы құралы пайда болды: өкшелік, банкнот, төлеу талқынамасы, чек, пластиктік картасы, деректормалық ақша. Несие ақшалардың болуы қолна-қол ақшаларды қатыстырмай-ақ қарызды мабұнды ақшаға аяқтау мүмкіндігін қамтамасыз етеді.
4. Қорлық несиеге қазына жинау құралы. Ақша айналысын тоқтатпай және жиналады. Сөйтіп станок, машина, жабдықтың немесе ұзақ мерзімге лаулаушылық тауарларды сатып алу үшін қолданылады. Ақшаның қазына түрінде қорлануы әрбір тауар өндірушілердің белгілі ақша резерві болуы қажеттілігінен туындайды, өкіні оларды қолданыссыздықтан сақтауында. Ақшаның бұл қызметі ақша айналысын реттеу үшін маңызды.
5. Әлемдік ақша – бұл ақша алтын және өнеркәсібі дамыған елдердегі тұрақты валютқа болып табылады. Әлемдік нарықта ақшаның айналым құралы емес, төлеу құралының ролі біртүрлі ортаңсы болыды.

5- тақырып

МЕНШІК ҚАТЫНАСТАРЫ
ЖӘНЕ ОНЫҢ
ЭКОНОМИКАДАҒЫ РОЛІ

Меншік - өндірістер, ресурстар, өндірілген материалдар және рухани игіліктердің жағдайларын меншіктеу қатынасын білдіреді.

Меншік заңды және экономикалық категория болып табылады. "Меншік" термині екі мағынада қолданылады:

- а) құқық мағынасындағы меншік немесе заң жүзінде, құқық бойынша;
- ә) экономикалық мағынадағы меншік немесе іс жүзінде, нақты;

Меншікті заңды тұрғыдан қарастырғанда ол формальды және нақты құқықпен байланысты. Формальды құқық немесе меншік титулы - ресми, заңды түрде рәсімдеу және меншікті мойындау. Нақты құқық - шаруашылықпен айналысатын субъектілердің өзара іс-әрекеттерімен, барлық шектеулерімен болатын шын мәнінде нақты өмірде бар қатынастарды білдіреді.

Экономикалық мағынада меншіктің құрамына келесі элементтер кіреді:

- а) материалдық игіліктерді меншіктеу (өндіріс құралдарын және өндіріс нәтижелерін);
- ә) мүлікті шаруашылықта қолдану;
- б) экономикалық табыс алу.

Меншіктің заңды құқығы Римдік құқықтың дәстүрлі терминдерімен анықталады:

- Иемдену** - заңға негізделіп өз шаруашылығында нақты бір мүлікке ие болу мүмкіндігі;
- Пайдалану** - берілген мүлікті заңға негізделіп тұтыну мүмкіндігі;
- Басқару** - заңға негізделіп мүліктің тағдырын анықтау мүмкіндігі.

Меншікті экономикалық тұрғыдан қарастырғанда иемдену категориясымен байланысты.

Меншік — қоғамдық құрылымның экономикалық негізі — қоғамдық билеудің негізіне жатады. Сондықтан әрбір мемлекет меншік туралы заңдар қабылдап, оны қорғайды. Меншік заң шығарған алып елдерде, мүлкікті қатынастарға жатады. Құрыстық нормалар мен актілерде материалдық байлық әр түрлі субъектілер және адамдар, әлеуметтік топтар, талпар, мемлекет арасында калай мемделінеті және белгілеті азықталады. Мемше иесі зәммен анықталған мүлкігерге не болыды. Және ол мүлкігерді мемделіну, пайдалану және оған келіп жасу ерлетіген алады.

Қоғам өмірінде меншікке байланысты қатынастар арқашан маңызды роль атқарған. «Меншік» белгілі бір затты жеке мүлкі ретінде адамның иеленуінен шыққан. Ол қоғамдық негізі бастауларға жатады. Сондықтан кез келген үкімет меншік туралы заңдар шығарады.

Мемлекеттік меншікте меншік субъектісі мемлекет болып табылады. Басқару мен билеуді мемлекеттік билік органдары жүзеге асырады. Мемлекеттік меншікті ең басты ерекшелігі оның бөлінбестігі.

Мемлекетсіздендіру (мемлекет меншігінен алу) деген ұғымды былайша түсінуге болады, кәсіпорындарды басқаруда мемлекеттік органдардың функцияларын қысқарту, шешім қабылдауда кәсіпорындардың құқықтарын кеңейту процесі.

Жекешелендіру - мемлекеттік меншіктің кез-келген басқа мемлекеттік емес меншік түріне ауысу процесі. Мемлекетсіздендіру (мемлекет меншігінен алу) және жекешелендіру келесі формаларға іске асуы мүмкін:

- мемлекеттік мүлкіті келешекте сатып алу мақсатымен жалға беру;
- мемлекеттік кәсіпорындардың акционерлік қоғамдарға айналуы;
- мемлекеттік кәсіпорындарды конкурс бойынша немесе аукционда сату;
- мүлкіті еңбек ұжымдарына немесе жеке тұлғаларға қайтарымсыз беру.

Қазақстан Республикасында Экономикалық Реформа меншік реформасынан басталды. Өйткені, меншік Экономикалық қатынастардың ішіндегі ең басты өлөменті, жалпы Экономикалық қатынастардың негізі болып табылады. Меншік реформасы екі жопмен жүзеге асты:

- 1) меншікті мемлекеттен алу – акционерлік қоғамдарға айналдыру;
- 2) жекешелендіру – мемлекеттік мүлкіті жеке тұлғаларға, мемлекеттік емес және шетелдік заңды тұлғаларға сату.

Мемлекет иелігінен алу – бұл мемлекетті Экономикалық өмірді жоспарлау жөніндегі қамқорлығы мен жауапкершілігінен босату және тікелей шаруашылық басқару қызметінен босату болып табылады.

Мемлекет иелігінен алудың негізгі принципі – бұл еріктілік, еңбек ұжымдары мен жекеленген азаматтардың қызығушылығы, жариялылық. Мұның өзі еңбек өнімділігінің өсуіне әсер етеді. Мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру бойынша ҚР Бағдарламасы үш кезеңде жүргізіледі:

- 1) Жалпы жекешелендіру
- 2) Шағын жекешелендіру
- 3) Дербес жобалар бойынша жекешелендіру

НАРЫҚТЫҚ ШАРУАШЫЛЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Мақсат:

- Нарықтық экономиканың құрылу тарихын, оның әкімшілдік-әміршілдік экономика алдындағы артықшылықтарын оқу,
- нарықтық экономиканың құрулу принциптерін, қызметтері мен қатынастар жүйесін игеру,
- нарықтық әртүрлілігін, құрылымын және нарық экономиканың әртүрлі үлгілерін, оның ішінде қазақстандық нарықтық қалыптасу үлгісіне тоқталып өтіп жетік анықтау.

Нарықтың деңгейлік жіктеліктері

Нарық қасиеттерінің пайдалану сәтсіздігі

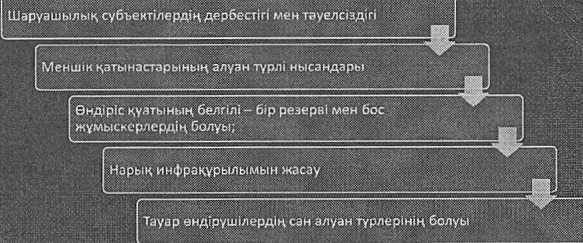
Натуралдық алдығымен қамтамасыз етілу

Тауар бағасымен қамтамасыз етілу

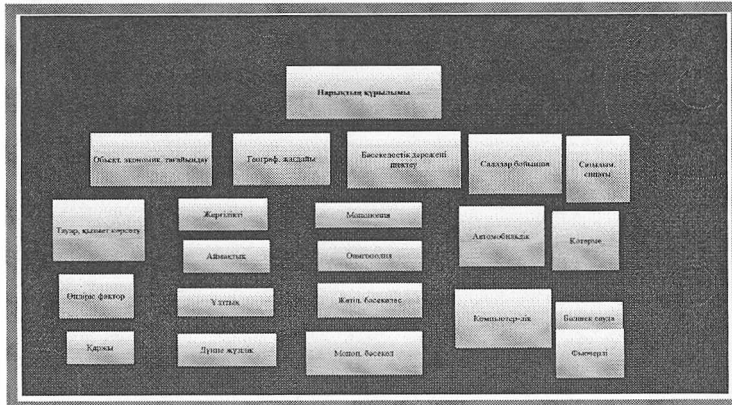
Тауар өлшеу бағасымен қамтамасыз етілу

НАРЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ҮШІН МЫНАДАЙ ШАРТТАРДЫҢ ОРЫНДАЛУЫ ҚАЖЕТ:

НАРЫҚ МЫНАНДАЙ ҚЫЗМЕТТЕР АТҚАРАДЫ: БӘСЕКЕ КҮРЕСІНІҢ ЖӘРДЕМІМЕН ҚОҒАМДЫҚ ӨНДІРІСТІ ТИІМСІЗ ШАРУАШЫЛЫҚ БІРЛІКТЕРІНЕН ТАЗАРТАДЫ ЖӘНЕ КЕРІСІНШЕ ОЛАРДЫҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ БАРЛАРЫНА ТИІМДІ ЖАҒДАЙ ЖАСАЙДЫ, ЖӘНЕ ЕҢБЕКТИҢ, ТАУАРДЫҢ ҚОҒАМ ҮШІН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ ОСЫ НАРЫҚТЫ АНЫҚТАЛАДЫ; ӨНДІРІСТІК ШЫҒЫНДАРДЫ АЗАЙТУДЫ ЫНТАЛАНДЫРАДЫ.

НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ:

- – Ресурстарды неғұрлым тиімді пайдалануға ықпал етеді;
- – Өндіріс жағдайының өзгеруіне те бейімделуінің қажеттілігін тудырады;
- – Жаңа тауарды өндіруде, жаңа технологияны енгізгенде, өндірісті басқару және ұйымдастыру тәсілдерін жетілдіруде ГТП-ты пайдалануға ынта туғызады;
- – Өндірушілер мен тұтынушылар әрекетін еркін таңдауды қамтамасыз етеді;
- – Өндірушілер қажеттілігін қанағаттандыруға және тауар мен қызмет көрсету сапасын жақсартуға бағыттайды.

НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ КЕМШІЛІКТЕРІ

- – өндірілмейтін ресурстарды сақтауға ықпал етпейді;
- – қоршаған ортаны қорғауға еш қорған бола алмайды;
- – ұйым пайдаланатын тауар өндірісі мен қызмет көрсету түрлерін дамытуды қамтамасыз ете алмайды;
- – ғылым мен білімді дамыту үшін жағдай жасалмайды;
- – еңбек ету, демалу, табыс алуға кепілдік бермейді;
- – әлеуметтік әділетсіздікке тосқауыл қоюым механизмі жоқ;
- – жұмысқа толық қамтуға және баға деңгейінің тұрақтылығына кепілдік бермейді.

7 тақырып

СҰРАНЫС ЖӘНЕ ҰСЫНЫС ТЕОРИЯСЫ

СҰРАНЫМ ЗАҢЫ

сұранымның біртіндеп төмендеуін анықтай алады. Белгілі бір тауар түрінің сатылуының немесе қызмет көрсетуінің азаюы тек бағаның өсуінен ғана бақпайды, сондай-ақ тұтынушылық сұранымның аса көп мөлшерін де өсер өтеді. Сұранымның біртіндеп төмендей түсу себебі мынада: тауардың бір түрін тұтынушының әрбір қайталап сатып алуы отан бағаның өсуімен салыстырмалы түрде өз түрде өсе біледі, сондықтан тұтынушылардың деңгейі де төмендейді.

САТЫП АЛУШЫЛАР СҰРАНЫМНЫҢ ӨЗГЕРУІНЕ ӨСЕР ЕТЕ АЛАТЫН БАҒАҒА ЖАТПАЙТЫН ФАКТОРЛАРҒА МЫНАЛАРДЫ АТАУҒА БОЛАДЫ:

- қоғамдағы кіріс деңгейі
- осы тауар түрі нарығының көлемі
- тұтынушылардың бұл тауарға субъективті көзқарасы
- сатылатын тауарға сервис көрсетуіне кепілдік берілуі

ПОТЕНЦИАЛДЫ САТЫП АЛУШЫ МЫНА ИНФОРМАЦИЯНЫ АЛУҒЫ ҚАЖЕТ:

Тауардың болуы жөнінде;

Осы тауармен қанағаттандырылатын қажеттілік

Қажеттілікті қанағаттандыру сапасы

Бұл тауармен қанағаттандырылмаған сатып алушы мүддесін қорғауға кепілдік болама

СУРАНЫМ ТҮРАЕРІ

- ▶ 1. Үнемсіз сұраным – егер нарықтың басым бағып тауарды жек көрсө және одан қытылу үшін кейбір шығыннан да қашпаса, онда сұраным үнемсіз болады. Мысалы, балмады өтуге, операция жасауға сұраным негізгі болды. Кәсіпкерлерден сөздіген немесе мақсудың бадыға сұраным үнемсіз.
- ▶ 2. Сұранымның жоқтығы – мақсатты қытылулардың тауарға қытылуының бақысуы немесе одан тауарсыз қаруы мүмкін. Мәселен, фермерлер және өзілем іздәуші әкізгілер, ол сұрықтарды шетелді өкілдікпен тауарды тауарды қытылуының бақысуы немесе одан тауарсыз қаруы мүмкін.
- ▶ 3. Қытылу қытылуының бақысуы немесе одан тауарсыз қаруы мүмкін. Мәселен, фермерлер және өзілем іздәуші әкізгілер, ол сұрықтарды шетелді өкілдікпен тауарды тауарды қытылуының бақысуы немесе одан тауарсыз қаруы мүмкін.

СУРАНЫМ ТҮРАЕРІ

- ▶ 1. Үнемсіз сұраным – егер нарықтың басым бағып тауарды жек көрсө және одан қытылу үшін кейбір шығыннан да қашпаса, онда сұраным үнемсіз болады. Мысалы, балмады өтуге, операция жасауға сұраным негізгі болды. Кәсіпкерлерден сөздіген немесе мақсудың бадыға сұраным үнемсіз.
- ▶ 2. Сұранымның жоқтығы – мақсатты қытылулардың тауарға қытылуының бақысуы немесе одан тауарсыз қаруы мүмкін. Мәселен, фермерлер және өзілем іздәуші әкізгілер, ол сұрықтарды шетелді өкілдікпен тауарды тауарды қытылуының бақысуы немесе одан тауарсыз қаруы мүмкін.
- ▶ 3. Қытылу қытылуының бақысуы немесе одан тауарсыз қаруы мүмкін. Мәселен, фермерлер және өзілем іздәуші әкізгілер, ол сұрықтарды шетелді өкілдікпен тауарды тауарды қытылуының бақысуы немесе одан тауарсыз қаруы мүмкін.

СУРАНЫМ МЕН ҰСЫНЫМНЫҢ КӨЛЕМІНЕ БАҒАНЫҢ ӨСЕРІ

Ұсыным (мәң даға)	Бағасы (сан)	Сұраным (мәң даға)
0	3	70
25	4	50
35	5	30
45	6	25
50	7	20
55	8	15

Сұраным мен ұсыныс алаң-жақты қарап үзетін Экономикалық табылу жасапты мағыналы ниетпенгі бо мүмкіндігі, оған практикалық мен дүзөр, бірден, мүлден ол тауар есебі қамтамасыз етіледі, әрқашан түсініксіздері бар. Жұмарт және өкілісі Ей тауар бағысының арғы, атылы қолемнің аяқын тұрғыда және оған кірісінің де болуы мүмкін. Бұл әсердің интенсивтілігі, әрі айнымалының интервалы мен өлшемі бірдей емес, яғни бая мей сайылым көлемі.

Эластичтік. Бұл термин Экономикаға қиынға пінінен кіретін, сабылған тауар көлемі мен бағаның өзара байланысы болатын ара қатынасының өзгерістерінен өлшеу үшін қолданылады. Мысалы, егер жеңіл машинаның бағасы 10 процентке өссе, онда оның сатуы қанша қаншаға және қандай уақыт интервалында өзгеретін болады? Немесе халықтың айлық, жылдық табысы 12 процентке өссе, оны автомобильге сұраным қанша өледі?

Нәтижесінде неғұрлым қолайлы бірегей өлшем - процент. Отыз процент кез келген Экономикалық өзгерістердің дәрежесін, оның басшысы өлшемі қандай болса да көрсете алады. Көбінесе нақты практикада әр айналаның бір процентке ауытқуындағы өзгерісті нағызаланған проценттің өлшемедегі өзгерісі анықтайды.

8 тақырып

НАРЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНДА КІРІСТІ БӨЛУ

Пайданың Экономикалық табиғаты

- Пайда - нарық Экономикасының негізгі категорияларының бірінен саналады. Өйткені, қоғамдық өндірістің барлық салаларының, түгел өсіпкерлердің негізгі мақсаты да пайда табу болып табылады. Бірақ, нақты өмірде пайда ала алмайтын жеке өндіріс, фирма және кәсіпкерлік те кездеседі.
- Пайда туралы түсінік өртүрлі және сол түсінік туралы пікірталас бірнеше ғасырлар бойы осы кезге өйін жалғасып келеді. Мәселен, көптеген оқыуықтарға, соның ішінде «Экономика» оқулығында «Пайда» категориясы: өндіріс, капитал, оның мөлшері, ұстамадық, тосу сияқты ұғымдармен байланысты.

$$W = MШ + K_0\theta + K_0\theta$$

$$Ш = MШ + K_0\theta$$

$$W = Ш + K_0\theta$$

$$W = 80 + 20K_0\theta = 100$$

мәнінде: МШ - материалдық шығын;

$K_0\theta$ - қажетті өнім;
 $K_0\theta$ - қосма өнім.

К.Маркс капиталға үш түрлі анықтама берді

капитал өздігінен өсетін құн

қосымша құн әкелетін құн

Экономикалық қатынас, қанау қатынасы.

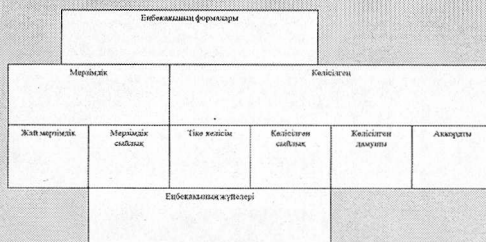
Жұмыс күші құны яғни жұмыскерлердің өніміне қажет және оның еңбекке қабілетін қалпына келтіруге жәрдемдесетін заттар жиынтығының құны.

жұмыскерлердің қажеттілігін қанағаттандыратын мүлік құны

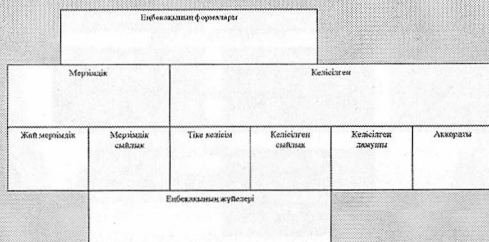
оны мамандыққа оқытуға шыққан шығындар

оны отбасының өмір сүруіне қажет заттар құны.

Еңбекақының әрбір формасының өзі жүйелерге бөлінеді.

Еңбекақының әрбір формасының өзі жүйелерге бөлінеді.

Нақты жалақы – бұл номиналды еңбекақыға сатып алынатын тауарлар мен қызметтердің саны. Бүлігізінен үш факторға байланысты болады: номиналды жалақының көлемі, салынған салық көлемі, тұтыну бағасының деңгейі.

Номиналды еңбекақы индексі. Кезеңнің басы мен аяғындағы номиналдык ЕА-сомаларының, % қатынасы. Мысалы еңбекақы 1000-нан 1100-ге өскенде оның индексі = 11%.

Тұтыну баға индексі – бұл кезеңнің басы мен аяғындағы тұтыну қоржымы құнының %-ке қатынасы. Мысалы тұтыну қоржымы құны 1000-нан 1250 тенгеге өссе, бұл индекс 125 % - ке тең болады.

Нақты еңбекақы индексі мына формуламен анықталады:

$$\frac{\text{көрсетілген еңбекақы индексі}}{\text{өмір құны индексі}}$$

Біздің мысалымызда:

$$\frac{110}{125} = 88;$$

Демек, бұл нақты жалақының 12%-ке түскенін көрсетеді.

9 – тақырып

КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТ,
ОНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ
МЕН ФОРМАЛАРЫ

Фирманың еңбек нәтижесі Питер Драккер (1954) теориясы бойынша жеті анықталады:

Еңбек, қолданылған қолжеткен нәтиже / белгіленген өлшемде	Түпқұндық - бөлінген шығындар / нақты шығындар	Әтім сипаты - фирманың бақыттарына байланысты нәтиже / нақты анықталады.
Еңбек тиімділігі - еңбек нәтижесін / нақты шығындар	Пайдалымдық - фирманың қаржы жағдайымен анықталады	Инновациялық өнімділігі - модернизациялау және қиын құрылымды оңтайландыру / жетілдіру. Фирманың қордың өнімділігіне қатысты анықталады.
Еңбекті өнімді сипаттау мақсатында және руданы көрсеткіштер жиынтығымен сипатталады.		

Нарықтық кәсіпкерлік оқулығында кәсіпкердік сипаттамасы толығырақ берілген : Кәсіпкерлік - қарқаржы жұмсап , пайда алуға бағытталған қызмет. Онда қоғамның және жеке адам мүддесін , пайдасын үйлестіру негізге алынған.
Кәсіпкерлік қызметпен жеке адам немесе бір топ адам айналысуы мүмкін.

```

graph TD
    A[Кәсіпкерлік қызметіне] --> B[Қаржы-материалдық]
    A --> C[Әлеуметтік]
    A --> D[Құқықтық]
    A --> E[Мәдени-әлеуметтік]
    A --> F[Технологиялық]
    
```

Барлық кәсіпкерлер үшін ортақ нәрсе , оларға тән ерекшелік : **инициативалылық** (ынталылық), **танқыраулық**, **творчестволық**, **тәуекелділік** , **жаңалыққа құштарлық**.

Кәсіпкерлік қызметті қалыптастыру үшін өзіне тән нақты орта қажет : **Экономикалық, мәдени-әлеуметтік, сұқыоттық, саяси , технологиялық және т.б.**

Экономикалық әлеуметтік жағдайлары : Тауар сұранымы мен қысымы , ақша ресурстары, табыс деңгейі , тұтынушылар табысы, талғамы және т.б.

Кәсіпкерліктің әлеуметтік жағдайлары: Тауарлардың дәмі, үлгісі , құт өнегесі мен діни нормалар еңбек ақының көлемі.

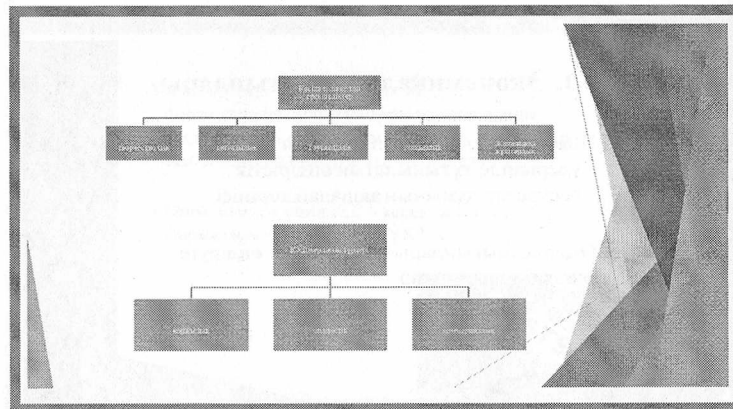

Кәсіпкерлікті жүргізетін кәсіпорындар жауапкершілігі шектелген және шектелмеген деп екіге бөлінеді.

Жауапкершілігі шектелмеген ұжымдық кәсіпорны деп, ұжымның барлық мүшелері әрбір іске толық жауап беретін, қалыптасқан, заң жүзінде бекітілген статусы бар, кәсіпкерлік әрекеттердің тірін айтамыз. Олардың әр қайсысы өздерінің мүліктерімен жауап береді. Жауапкершілігі шектелмеген ұжымдық кәсіпорындардың жай және толық серіктестік жағдайы. Жай серіктестіктер 1917 жылға дейін және жаңа Экономикалық саясат кезінде болды.

Көп елдердің заңы бойынша, оның ішінде ҚР-да да, мұндай серіктестіктердің өз аттары болуға тиіс (К. Смағұлов компаниясы) деген белгі қойылады. Сонымен, толық серіктестік, жай серіктестіктің, кооперативтің ұжымдық кәсіпорының жалпы белгісі - олардың құрамына кірушілердің жауапкершілігіне шек қойылмағанды. Мұнымен қатар жауапкершілігі шектелген серіктестіктерде кездеседі. Ондай фирмаларда иелерінің жауапкершілігі шектелген деген белгі болады. Әр фирманың жауапкершілігі капитал мөлшеріне тікелей байланысты болады.

ӨНДІРІС ШЫҒЫНДАРЫ

- ▶ Экономикалық шығындары
- ▶ Уақыт аралықтағы шығындар
- ▶ Ұзақ мерзімдегі шығынның қисығы
- ▶ Уақыт аралықтағы өндірістік шығындар

1. Экономикалық шығындары

Шығын дегеніміз игіліктерді өндіру үдерісінде тұтынылатын өндірістік ресурстар құнының ақшалай көрінісі

Өндіріс шығындары – бұл өнімді өндіруге кететін шығындар

- ▶ Бухгалтерлік шығындар дегеніміз сырттан алынған ресурстар үшін төленетін ақшалай төлемдер

Жалдамалы жұмысшыларға төленетін еңбекақы

Қаржылық заң қызметтерді төлеу

Шикізат пен материалдарды төлеу

- ▶ Экономикалық шығындар – барлық шығындар, сонымен қатар фирманың өз қорларын пайдаланғандағы табысын да айтамыз

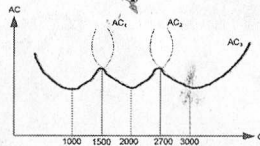
Ұзақ мерзімде фирма барлық өндіріс факторларының шығындары өзгерте алады, фирма белгілі өнім көлемін шығару үшін ең кіші шығынды факторлар жиынтығын алады

- ▶ Өнім шығару үшін K, L – керек, жалпы шығын формуласы – $TC = pL * L + pK * K$

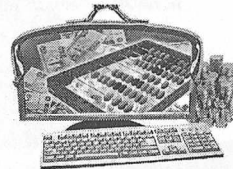
3. Ұзақ мерзімдегі шығынның қисығы

- ▶ Бұл уақыт ағымына байланысты өзгеріп тұруы мүмкін.
- ▶ $A_1A_2A_3$ қисықтары – көлемдері әр түрлі өнеркәсіп орындарының қысқа мерзім кезеңіндегі орташа жалпы қисықтары

4. Уақыт аралықтағы өндірістік шығындар

- ❖ Шығындар деп қандай да бір өндіріс көлемін өндіруге жұмсалған өндіріс факторларының ақшалай құнын алуға болады
- ❖ Өндіріс шығындары – бұл өнімді өндіруге кететін шығындар

Өндіріс шығындары

Айқын

(бухгалтерлік немесе сыртқы) – бұл сырттан алынған ресурстар үшін төленетін ақшалай төлемдер. Бұған кіретіндер:

- ▶ жалдамалы жұмысшыларға төленетін еңбекақы,
- ▶ шикізаттар мен материалдарды төлеу,
- ▶ көшілік, қаржылық және заң қызметтері үшін төлемдер

Айқын емес

бұл шығындар төленбейді және бухгалтерлік есеп беруде көрсетілмейді

ӨНДІРІС ФАКТОРЛАРЫНАН ТҮСЕТІН ТАБЫС

Өндіріс факторларына сұралымның өзгеруі еңбек ақыға, Экономикалық рентаға, пайыз деңгейіне және т.б. әсер етеді. Жер учаскесінің ұсыну арнайы икемаі бола бермейді, яғни жалдамалы еңбектің бір сағаттық ставкасы үзметке және кәсіподақ комитетіне түсетін табыс болмай.

Өндіріс факторлары	Табыстүрлері
Еңбек	Еңбек ақы және айлық түріндегі кіріс
Жер	Арендалық төлем түріндегі кіріс
Капитал	Процент түріндегі кіріс
Кәсіпкерлік қызмет	Кәсіпкерлік пайыз

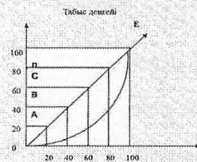
Мерзімдік еңбек ақы – істеген уақытына байланысты анықталады. Ал келісілген еңбек ақыда еңбек ақы жұмыскердің өндірген өніміне байланысты анықталады.

- Номиналды еңбек ақы индексі – бұл кезеңнің басымен аяғындағы номиналды ЕА-сомаларының қатынасы. Мысалы: еңбек ақы 1000-нан, 1100-ге өсті. Индексі = $(1100:1000) = 110$
- Ғұтұну бағасы индексі – бұл кезең мен басы мен аяғындағы ұтұтну қорының құнының процент қатынасы. Мысалы ұтұтну қорының құны 1000-нан 1250-ге өсті, бұл индекс 125%-ке тең болды (1250:1000).
- Нақты еңбек ақы индексі – мына формуламен анықталады:

$$\frac{\text{Көрсетілген еңбекақы индексі}}{\text{өмір құны индексі}} = \frac{110}{125} = 88;$$

демек бұл нақты еңбек ақының 12%-ке түскенін көрсетеді.

Экономикалық теорияда қоғамдағы табыстың нақты бөлінуін және оның әділетті түрде бөлінуін көрсететін М.Лоренцтің қисық сызығы пайдаланылады:

OE – табысты әділетті бөлу
 OABCD – табыстың нақты бөлінуі
 OABCD көлемі
 OE бөлімі
 $\frac{\text{OABCD көлемі}}{\text{OE бөлімі}}$
 = Джини коэффициент немесе табыстың теңсіз бөліну коэффициенті

Әлеуметтік саясат төрт бөліктен тұрады:

- Қоғам мүшелерінің әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әлеуметтік сфера ұйымдарына құқықтық, ұйымдастырушылық, қаржылық жағдай жасау.
- Өмір сүру деңгейін қажетті деңгейде сақтау үшін азаматтарға өз еркімен табыс табуына құқықтық, ұйымдастырушылық, өндірістік алғышарттар жасау.
- Мемлекеттің немесе муниципалды басқару органдары қолындағы және/немесе меншігіндегі әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту жолымен халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыруға жағдай жасау.
- Мемлекеттің немесе муниципалды басқару органдары қолындағы және/немесе меншігіндегі әлеуметтік сфераның өндірістік кәсіпорындары мен мекемелеріндегі өндірісті ұйымдастыру, бөлек тауарлар мен қызметтерді бөлу және тәртіпту.

12-тақырып

БӘСЕКЕ ЖӘНЕ
 МОНОПОЛИЯ

Бәсеке, оның
мәні және
түрлері

Нарық өзін-өзі реттеуші қызметін тек Экономикалық бәсеке болғанда атқара алады. Бәсеке (латын сөзі *sollicitudo* – соғысу) нарық қатынасына қатысушылардың тауар өндіру, оны сату, сатып алудың ыңғайлы жағдайлары үшін Экономикалық сайысы.

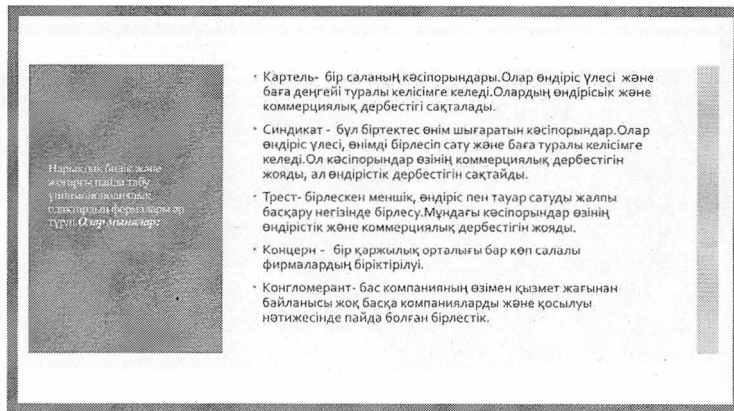
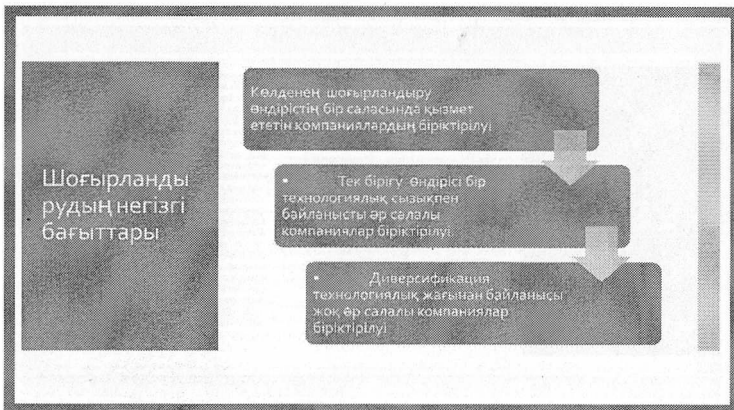
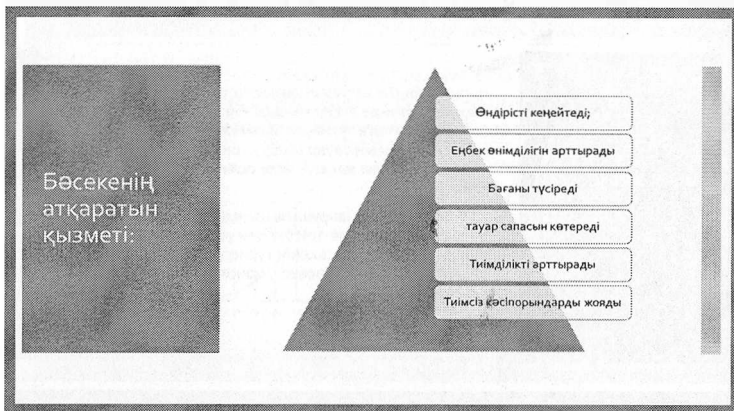
Бәсеке тауар шарушылығының заңдылығы. Бәсеке нарықта теңе-тең бағаны ұстап тұруға мүмкіндік береді. Бәсекенің түрлері көп: жетілген бәсеке, жетілмеген бәсеке, монополистік бәсеке, олигопия.

Жетілген бәсеке. Жетілген бәсеке жағдайында нарық өзара бәсекелесуші көптеген сатушылардан тұрады. Олардың әр қайсысы көптеген сәтсіз ақушыларға стандарты бір түстес оны ұсынады. Жекө өндiрушiлер жағдайы өндiрiстiң және ұсынымын нарықтағы тиiрдiң өте аз үлесiн қарғандықтан, нарық бағанын әсер ете алмаған соң, нарықтың осы баға келсiн оны берiлген параметр есебiнде қабылдайды.

Жетілмеген бәсеке. Таза бәсекенің тек бір жағдайы орындалмаған жағдайда жетілмеген бәсеке пайда болады. Нарықта өнімнің басым көпшілігін ұсынаған фирмалардың саны шектелген, ұсынымын едәуір бөлігі бір қолға шоғырланған. Бір корпорациялардың нарықтық ортамен қатысу ерекше болады. Біріншіден, олар нарықта үстемдік жасай, оларда сақтау әсерін тигізеді. Екіншіден, нарыққа кіткесушілардың да қатыстары өтесемді жасай, өндiрушiлер өз бәсекелестерiнiң тәртібiн құрыптылық пен басылап отырады және олардың тәртібiн өзгертiстерге ұақытында қарсы кимыл жасайды. Мұндай конкуренттiк қатынастарды жетiлмеген бәсеке теориясы зерттейдi.

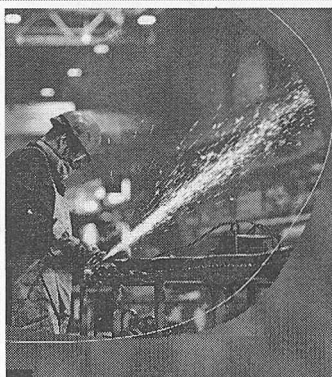
Бәсеке
түрлері аса
көп. Мәселен

- 1. **Монополиялық форма арқындағы бәсеке.** Еңін өткiзу нарығы, шикi зат көзi, пайдалы тапсырыстар мен несиелер, патент, дiшкiсия және т.б. үшiн бiрiстейдi.
- 2. **Монополиялық бiрлестiк шiнде нарық.** Олдың кейнесе пайдалы жағдай баға белiлеу үлестердi өндiру басын орнандыру үшiн бiрiстейдi.
- 3. **Монополистикалық және монополистикалық емес фирмалар.** Ауғандықтармен ерiкшiлдi Тауарды өндiру мен өткiзудiң пайдалы жағдайларын үшiн бiрiстейдi.
- 4. **Түтсiздiктердiң өздерiнiң өресiнде сәтiп алушылар үшiн дiстүрлi бiрiн бәсекелестiк түрiнде бiрiстейдi.**

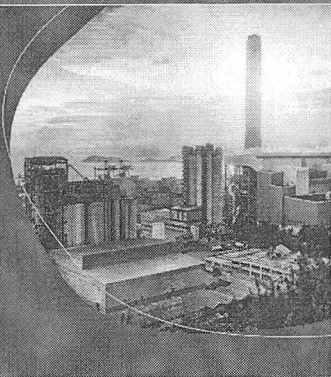

Капиталдың айналымы мен ұдайы өндірісі

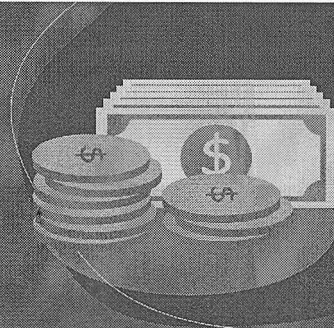
- Өндіріс деп біз, факторлардың өзара жалғасын айтамыз. Ал өндіріс нәтижесінде өндірілген материалдық және рухани игіліктер тұтынылады. Қоғам тұтынуды тоқтатпайды. Демек өндіруді де тоқтатпақ емес.

- Өндірістің ең басты міндеті – айқындылығы, үздіксіздігі және тұрақты түрде түрленуінде. Өндіріс процесінің қоғамдық түрі қандай болса да, ол үздіксіз болуы керек, яғни белгілі бір сағыларды көзеңмен қайталанып және қайта қайталанып жүріп отыруы қажет.

Негізгі және айналмалы капитал

Негізгі капитал- бұл өндіріс процесіне тұтас қатынасатын, бірақ өз құнын өнімге бірте-бірте ауыстырып, мәндік иесіне ақшалай формада бірте-бірте оралатын капитал. Негізгі капиталға барлық жабдықтардың, машиналардың, өндірістік ғимараттардың, құрылыстардың құны жатады. Шикізат, отын, материалдар айналымы капиталға жатады, бұлардың құны әрбір ауыспалы айналым актысынан кейін қайтып оралып отырады. Осыған жұмысшы күшінің төлем құны да жатады.

Бір немесе бірнеше қолданылмай тұратын, пайда уақыт ұшін тауар мен қызметтер жасап шығаруға ресурстарды пайдаланатын ұйымды фирма деп атайды. Фирмаларды жіктеу үшін 40 түрлі көрсеткіштер қолданылады. Олардың ең маңыздысы меншіктің формаласы және фирманың сәйкесі жатады.

Меншіктің формаларына сәйкес фирмалардың үш түрі аталады:

- индивидуалдық немесе жеке меншік
- сарқитылып
- қорғалмап

14- тақырып

КАПИТАЛДЫҢ ҰДАЙЫ ӨНДІРІСІ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАҒДАРЫС

ҚОҒАМДЫҚ ЖИЫНТЫҚ ӨНІМДІ ЕКІ ТҮРДЕ ҚАРАУҒА БОЛАДЫ:

Жай ұдайы өндіріс кезінде өнімді өткізудің негізгі шарты мынадай пропорцияның болуында: $|C+V+m|=|C|$ яғни 1 бөлімше жұмысшылары мен капиталистердің жылдық табысы 2 бөлімшенің 1 жылда тұтынған тұрақты капиталына тең болуы тиіс. Бұдан мынандай екі тұынды шығады:

$|C+V+m|=|C+||C|$, яғни 1 бөлімшенің тұрақты капиталын тең болуы тиіс.

$|C+V+m|=|(V+m)+|(V+m)$, яғни 2 бөлімшенің жұмысшылары мен капиталистері табысын тең болуы тиіс.

ҰЛҒАЙМАЛЫ ҰДАЙЫ ӨНДІРІСТІ ТАЛДАУ КЕЗІНДЕ К.МАРКС
МЫНАДАЙ ШАРТТЫ ЖАҒДАЙЛАРДЫ ҚОЯДЫ

- 1) 1 бөлімшеде өндірілген барлық бөлігі қосымша күн капиталистерінің жеке тұтынуына кетеді.
- 2) Капиталдың органикалық құрылымы екі бөлімшеде де өз өзгермей қалады.
- 3) 1-ші бөлімшеде қосымша күн 1 мың.

ҰДАЙЫ ӨНДІРІСТІҢ ҚАЙШЫЛЫҚТАРЫ

- Дегдірме – сырттан қарағанда артық тауар өндіріледі, тауар бағасы төмендейді, қосымша хүн және пайда нормасы азаяды. Пайда азайып тауар өндіру қасқарады. Өндірістің қасқаруынан жұмыссыздар саны көбейеді. Еңбекшілердің сааты алу қабілеті құлдырайды. Қарыз принципті өседі. Сауда және өнеркәсіпте жаппай банкрот басталады.

- Өрлеу – табыс деңгейі артады, несие сақранымы да артады. Акция және құнды қағаздар курсы жоғарлайды, өндіріс ұдайы өндіріледі. Бұл қайшылықтардың дамуы жана Экономикалық дағдарысқа иетгі болады.

Капиталистік Экономика 160 жылдан астам уақыт бойы фиркалыпты даму процесі әрдайым мезгіл – мезгіл бұзылып келеді. Қоғамдық өндірістің қысқаруы, жаппай жұмыссыздарды жұмыстан шығару, жұмыссыздар салымын көбеюі, Экономиканы артқы иетгерелі.

- Марксизм – ленинизм Экономикалық дағдарыстың себебі жаңдай да болса, оны жобға болмайтындығын ескертелі. Бұған байланысты тауар айналысын жалпы формулалардан К.Маркс Экономикалық дағдарысын болатынын анықталады.

15- такырып

ЖЕКЕ-ДАРА ҰДАЙЫ ӨНДІРІС

ЖЕКЕ ҰДАЙЫ ӨНДІРІС, ОНЫҢ МӘНІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Нарық Экономикасы фирманы өзінің ең тиімді қызмет атқаратын, Экономикалық агент есебінде таңдап алады.

Демек, фирма нарықтық Экономиканың негізгі Экономикалық агенті. Өйткені, фирма, кәсіпорны немесе жеке тұлға болады, олардың бәрі де кәсіпкерлікпен шұғылданады. Олар өздерінің жеке ұдайы өндірісін тоқтаусыз жүргізуге ынталы. Негізгі мақсат әр кәсіпкер мейлінше аз шығын жұмсап, көп оңым өндіру, пайданы арттыру. Ол үшін бір шығынды көбейтсе, екіншісін азайтады. Мұндай байланысты математикалық мына формуламен анықтауға болады:

$$\theta = f(a, a, \dots, a);$$

мұндағы θ – өндірілген өнім саны, f – функция, $a, a, \dots, a$ – өндіріс факторлары

Мына біз өндіріс функциясы деп атаймыз.

ӨНДІРІС ФУНКЦИЯСЫНЫҢ ЖАЛПЫ ҚАСИЕТТЕРІ

Фирмалар өндіріс факторларын тиімді пайдалануға ұмтылады. Демек, факторлардың санын арттырып, өндірілетін өнім көлемін көбейте түседі.

$$\frac{\partial Y}{\partial L} \cdot \frac{\partial Y}{\partial K} \geq 0$$

1) Бір факторды көбейтіп басқа факторларды өзгертпей, өнім өндіруді арттырсақ, оның арту шегі болады, яғни айнымалы фактор өнімділігінің төмендеу заңы орын алады.

ФИРМА ӨЗ ЖҰМЫСЫНЫҢ ТҮПКІ НӘТИЖЕСІН АНЫҚТАУ ҮШІН КӨПТЕГЕН КӨРСЕТКІШТЕРДІ ПАЙДАЛАНАДЫ. СОНЫҢ ІШІНДЕГІ НЕГІЗГІЛЕРІ:

ЖАЛПЫ ТАБЫС – БҰЛ БҮКІЛ ӨТКІЗІЛГЕН ӨНІМНЕН ТҮСКЕН БАРЛЫҚ ТҮСІМ.

ОРТАША ТАБЫС – БҰЛ САТЫЛҒАН БІРЛІГІНЕН ТҮСЕТІН ТАБЫС.

ШЕКТІ ТАБЫСТЫ ДА ЕСЕПТЕУДІҢ ӨЗІНДІК МӨНІ БАР, ӨЙТКЕНІ МҮНДА ЖАЛПЫ ТАБЫС ӨСІМІ ӨРБІР ҚОСЫМША САТЫЛҒАН ӨНІМ БІРЛІГІНЕ ЕСЕПТЕЛЕДІ.

ҰДАЙЫ ӨНДІРІС ЖАЙ ЖӘНЕ ҰЛҒАЙМАЛЫ ӨНДІРІС ДЕП 2-ГЕ БӨЛІНЕДІ.

Жай ұдайы өндірісте – өндірілген қосымша өнім түгелдей тұтынуға жұмсалады.

Ұлғаймалы ұдайы өндірісте өндірілген қосымша өнім: тұтыну және қорлану қорына бөлінеді және өнім көлемі жыл сайын өсіп отырады.

ЭКОНОМИКАНЫҢ ЦИКЛМЕН
ДАМУЫ. ИНФЛЯЦИЯ ЖӘНЕ
ЖҰМЫССЫЗДЫҚ!

Экономиканың циклдік даму түсінігі.

- Экономика, табиғаттағы барлық нәрсе сияқты, біркелкі емес, периодты түрде дамиды. Бірақ, олардың өзгеруі ырғақты және сөзсіз болатын табиғи циклдерден айырмашылығы, қоғамдағы циклдік аз айқын және едәуір қайшылықты.

Экономиканың циклдік даму түсінігі.

- Экономиканың циклдік дамуы көтерілістер мен құлдырауды (дағдарыстарды) білдіреді. Алғашқы дағдарыс 1825 жылы түскенді, осы уақытқа дейін капиталистік қатынастар басым болды. Содан бері дағдарыстар нарықтық экономиканың тұрақты серігіне айналды.
- Классикалық тереңдік пен қамту мағынасында, "Ұлы депрессия" деп аталатын 1929-1932 жылдардағы экономикалық дағдарыс болды. Содан бері экономика ғылымы экономикалық дағдарыстардың себептерін, көріну формаларын және жолдарын мұқият зерттей бастады.

Экономикалық цикл, оның фазалары. Цикл түрлері. Н. Д. Кондратьевтің "Үлкен циклдар" теориясы

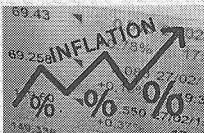

Экономикалық цикл төрт кезеңнен тұрады:

- Дағдарыс;
- Тоқырау (депрессия);
- Жанлану;
- Көтерілу.

ИНФЛЯЦИЯ

• **Инфляция** – это процесс обесценивания денег в результате несоответствия объемов денежной и товарной масс. Инфляция проявляется в первую очередь в форме повышения уровня товарных цен (рост цен), а также в форме относительного удорожания золота и иностранной валюты.

Инфляцияның негізгі себептері:

- ақпсадай сұраныс пен ұсыныс арасындағы сәйкессіздік;
- бюджеттік тапшылық;
- жинақтану мен инвестициялар төңірегінде;
- экономикалық милитаризациялау (қоғамның ресурстарын әлсіретеді, азаматтық салалардың өсуін баулап тастайды, бұл қоғамдағы шығындар сомасын тұтыну тауарларымен барабар жабумен таптайтын жағдайға әкеледі);
- әлемдік нарықтардағы бағаның өсуі және т. б.

ЖҰМЫССЫЗДЫҚ

- Нарықтық экономиканың ажырамас ерекшелігі жұмыссыздық болып табылады, бұл экономикалық бәсеңді (яғни еңбекке қабілетті) халықтың бір бөлігінің уақытша жұмыспен қамтылмауын білдіреді

Жұмыссыздық деңгейі =

ЖҰМЫС КҮШІНІҢ САНЫ

ОУКЕН ЗАҢЫ

- Жұмыссыздықтың нақты деңгейінің оның табиғи деңгейінен 1% – ға артуы нақты ЖҰӨ-нің өлеуетті ЖҰӨ-ден 2,5% – ға арта қалуын білдіреді.
- 2,5- Оукен коэффициенті

ЭКОНОМИКАНЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ

Бұл салада мемлекеттің
атқаратын негізгі функциялары:

- нарықты тиімді жұмыс істеу үшін әлеуметтік және құқықтық ортаны қамтамасыз ету
- бәсекені қолдау
- байлықты және табысты қайта бөлу
- ресурстарды қайта бөлу
- инфляция және жұмысқа кірмеу деңгейіне бақылау жүргізу
- Экономикалық өсуді ынталандыру
- сыртқы Экономикалық саясатты тиімді жүргізу

Мемлекеттік реттеу тәсілдері:

- ▶ Өкімшілік тәсіл
- ▶ Экономикалық тәсіл
- ▶ ақша – кредит тәсілі (ашық бағалы қағаздар нарығындағы операциялар, міндетті резерв нормасын белгілеу);
- ▶ бюджет – салық тәсілі (салық салу жүйесі, салық ставкасын анықтау, салық жеңілдіктерін беру);
- ▶ амортизацияны тездету (амортизация нормасы);
- ▶ сыртқы Экономикалық тәсілдер (экспортты ынталандыру, экспортқа кредит беру, шетел капиталын енгізу немесе оған шек қою).

Реттеудің ең негізгі тәсілі – Экономикалық тәсіл. Оның негізгі түрлері:

- ▶ мақсатты қаржыландыру (экологиялық бағдарлама, әлеуметтік сфераға қаржы бөлу, ғылыми – техникалық туындыларға дотация беру);
- ▶ мемлекеттің өнімді сатып алуы;
- ▶ Экономиканың мемлекеттік секторының қызметі.

ФИКСАЛЬДЫҚ САЯСАТ

Ол мемлекеттік бюджетпен байланысты реттеу құралдарын қамтиды. Бұған ең алдымен мемлекеттік сатып алу да көбейту немесе азайту, ірі қаржылар жұмсау бағдарламасы, әлеуметтік төлемдер, кейбір өндіріс салалары мен кәсіпорындарға бюджеттің есебінен берілетін жәрдем қаржылар (дотация) мен жәрдем ақшалар (субсидия), салық шаралары жатады.

18-тақырып

ЖҮЙЕ РЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА

Экстенсивті Экономикалық өндіріс:

өндірістің материалдық факторын ұлғайту
(шикізат, материалдар, отын, жарамды
жерлер және т.б.)

өндіріс факторларын сандық тұрғыдан
кеңейту есебінен өндірісті кеңейту

Экстенсивті Экономикалық өндіріс:

өндірістің материалдық факторын ұлғайту
(шикізат, материалдар, отын, жарамды
жерлер және т.б.)

өндіріс факторларын сандық тұрғыдан
кеңейту есебінен өндірісті кеңейту

Бұл көрсеткіштер бір – бірінен мәні және есептеу
жолдарымен ажыратылады:

• Жалпы ұлттық өнім, ұлттық таза өнімнен айырмасы, оның құрамына жалпы инвестиция кіреді. Ал, ұлттық таза өнімге таза инвестиция кіреді.

• Екіншіден, жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) мен ЖҰӨ айырмасы, ЖІӨ-де ел ішіндегі өндірістің барлық нәтижесі алынады да, ал ЖҰӨ – де ел ішіндегі және шет елдердегі жүрген азаматтардың қызметінің нәтижесі алынады.

• Ұлттық өнімнің, ұлттық табыстан айырмашылығы, мемлекеттік нарықтық бағаға әсер етуінің нәтижесінде болады. Ұлттық табысты есептегенде жаңама салық алынбайды.

Нарық экономикасының барлық субъектілері бірден, әрі сатушы және сатып алушы болғандықтан макроқоресткіштер екі едіспен есептеледі:

1. Барлық шығындардың қосындысы бойынша:

$$ЖҮӨ_{шығ} = C + j + G + X$$

Мұндағы: C – жеке тұтыным шығындары;

j – жалпы ішкі жеке инвестиция;

G – мемлекеттердің сатып алған тауарлары және қызмет түрлері;

X – таза экспорт.

2. Барлық кіріс бойынша:

ЖҮӨ_{кір} = амортизация + бизнестің жаңа жанама салығы + EA + рента + төлемі + процент + пайда.

$$ЖҮӨ_{шығ} = ЖҮӨ_{кір}$$

Ұлттық байлық өзінің қолданылуы бойынша былай бөлінеді:

Өндіріс – құрал жабдығына

•

Тұтыну заттарына.

•

Егер қоғам аса дамымаса, онда оның материалдық негізін табиғи байлықтар құрайды. Ал, қоғам тым дамыса, онда оның материалдық негізін адам еңбегімен жасалған байлық құрайды.

Алдағы уақытта ұлттық байлықты жетілдіру көбінесе оның сапалық жақсаруымен, табиғи байлықты тиімді игерумен, қоғамның қоршаған ортаны барынша сақтау қамқорлығымен, экологиялық қауіпсіздікті қолдай деңгейімен анықталады.

ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІ. МЕМЛЕКЕТТІК САЛЫҚ САЯСАТЫ.

Мемлекеттік қаржы

Бұл мемлекеттің өзіне тиесілі функцияларды орындау үшін орталықтандырылған ақша қорын жинақтауы түрінде көрінеді. Былайша айтқанда – бұл мемлекеттік мекемелердің кіріс және шығысы жөніндегі финанс жөеліпары. Мұнда бір ерекшелік ақша қаржыларының жинақталуы және оның бөлінуі қайтып алынбайтын және қайтып берілмейтін принцип бойынша жүрзіледі. Сондықтан да, финанс органдары мемлекетке қаржыны аудару және оны заңдылықпен жұмсалуына бақылау жүрзіп отырады.

Қарыздарды қайтару үшін мемлекет үш түрлі шара қолдану мүмкін:

Қарызды рефинанстау (қайта немесе көрі финанстау) – уақыты жеткен қарыздарды төлеу үшін жаңа облигациялар сату

Салықтарды көбейту

Жаңа ақша эмиссиясын жүзеге асыру

Ресурс	Осы ресурстың сандық қандық көрсеткіштері	Жақсы және тиімді пайдалану жолдары	Ғимді пайдалану жолдары
Табын ресурстары	Әрбір түрі үшін әрқилы көрсеткіш қолданылады.	Неғұрлым толық игеру, пайдалану өңдеу, табиғат заңының қарсаңы.	Өнім, материал сыйымалылығы
Еңбек ресурстары	Еңбекке жарамды халық саны және квалификациялық жинамалдылығы	Білімді жетілдіру, денсаулық сақтау, еңбек ұйымдастыруды жақсарту.	Еңбек өнімділігі
Кәсіпкерлік клібелігі	Білімді таланти, еңбек сүді ішкісі	Тұрмысты жетілдіріп өсіру	Көп қайтырымды өнім санымен
Негізгі капитал	Өндіріс құралдылығы	Технологияны жетілдіру, өндірісті ұйымдастыру	Көп қайтырымды өнім санымен
ҒҰП – өнімді жеткізгіштері	Өніммен бірлігіне жұмсалған шығын деңгейі	Ғалымды жетілдіру, онымен жеткізгіштерін пайдалануды жақсарту	Максимум пайдалану, жаңы тауар шығару, қоршаған ортаны жақсарту
Жаннетік құралды	Ақша көлемі	Инфляцияға қарсы күрес, жұмысшылар сұранымын зерттеу	Табысты алуға мөткіткі өлшегі бөлу

Ұсыным жиынтығына салық ставкасының азаюының әсер етуі, табысты өсіре түсетінін дәлілдейді

Халық табысы артады, олай болса, сақтық қорда өседі

•

Кәсіпкерлер табысы көбейеді, демек инвестиция пайдалылығы артады

•

Сақтық көмуі ұлттық өндірісті және табысты арттырады. Мұның өзі мемлекеттік қаржы түсімін көмітпейді және қаржы тапшылығын болдырмайды.

Осы ресурстар өндіріске тікелей әсер етеді. Ал, жаңа жолмен өсер ететін тағы да көптеген ресурстар бар. Мәселен, өнімге сұраным еңбекқақының мөлшеріне байланысты. Ал еңбекқақы мөлшері жұмысшылар мен кәсіпкерліктің шарт жасау ережесімен анықталады. Сонымен қатар, бұл мемлекеттің фискальдық саясатына, халықтың қорлануға икемді болуы, тұтыну бюджетінің құрылымына байланысты.

Экономикалық өсудің екі факторлы моделі. Нақты практикады Экономикалық өсудің екі факторлы моделі көздері: еңбек және капитал моделі. Еңбек моделінде ҒҰП еске алынбайды, ал капитал моделінде ҒҰП еске алынады. Еңбек моделінде капиталдың қорлануы шығын өзгермегенде түпкі шегіне жеткен өнім азаяды. Ал, егер еңбекқақы деңгейінің нақты процентке немесе капитал табысының деңгейіне қатынасын алатын болсақ, онда біз еңбектің капиталмен қарулануының өскенін, нақты проценттің кемігенін байқаймыз.

МЕМЛЕКЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ САЯСАТЫ

Мемлекеттің әлеуметтік саясатына
мыналарды айтуға болады:

Еңбек ақының ең төменгі мөлшерінгі
реттеу

Зейнетақы, жәрдемақы және т.б.
мөлшерін реттеу

«Қазақстан егеменді ел ретінде қалыптасуы мен даму
стратегиясы» бағдарламасы қоғамдық өмірдің шешуші
саласындағы стратегиясы үш кезең ішінде нарықтық жүйеге
өтуді жалғастырудан тұрады.

Кезең 1992-1995 ж.
Макроэкономикалық
тұрақтандырылу және өкіметтің
продуктивті экономикалық
мәнінің баяндалуы және
адамдардың қолдануының
қалыптасуы.

Кезең 1996-2005 ж.
Экономикалық Шығыс Еуропаға
өтудің кезеңі. Бұл кезең
талақ және қиындықтар
мен қиындықтармен және
жұмыссыздықпен және
адамдардың қолдануының
қалыптасуы және өкіметтің
мәнінің баяндалуы.

Кезең 2006-2012 ж.
Экономикалық өсудің тиімді және
қорғаныс және өкіметтің
мәнінің баяндалуы және
Стратегиялық Мақсаттары. Жеті
Жыл Қорғаныс және өкіметтің
мәнінің баяндалуы және
өкіметтің мәнінің баяндалуы.

Әлеуметтік саясаттың негізгі мақсаттары:

- ▶ - Қоғамдық қатынасты үйлесімді дамыту, халықтың әр түлі топтарының мүдделері мен қажеттіліктерін қоғамның мүддесімен келістіру, қоғамдық саяси жүйені тұрақтандыру.
- ▶ - Халықтың материалдық тұрмыс жағдайын көтеруге жағдайлар жасау, қоғамдық өндіріске қатысу үшін экономикалық ынталандыру, әлеуметтік мүдделерді теңестіру.
- ▶ - Халықты әлеуметтік қорғау мен мемлекеттік қепілдік беретін әлеуметтік экономикалық қиынқты қамтамасыз ету. Оның ішінде халықтың табысы аз, тұрмыс жағдайлары төмен бөлігіне қолдау көрсету.
- ▶ - Қоғамдағы еңбекпен қамтамасыз етуге ықпал ету.
- ▶ - Қоғамдағы қылмыс деңгейін төмендету.
- ▶ - Әлеуметтік салаларды (Білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, мәдениет, тұрмыстық
- ▶ үй т.б.) дамыту.
- ▶ - Еліміздің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Әлеуметтік саясаттың негізгі мақсаттары:

- ▶ - Қоғамдық қатынасты үйлесімді дамыту, халықтың әр түлі топтарының мүдделері мен қажеттіліктерін қоғамның мүддесімен келістіру, қоғамдық саяси жүйені тұрақтандыру.
- ▶ - Халықтың материалдық тұрмыс жағдайын көтеруге жағдайлар жасау, қоғамдық өндіріске қатысу үшін экономикалық ынталандыру, әлеуметтік мүдделерді теңестіру.
- ▶ - Халықты әлеуметтік қорғау мен мемлекеттік қепілдік беретін әлеуметтік экономикалық қиынқты қамтамасыз ету. Оның ішінде халықтың табысы аз, тұрмыс жағдайлары төмен бөлігіне қолдау көрсету.
- ▶ - Қоғамдағы еңбекпен қамтамасыз етуге ықпал ету.
- ▶ - Қоғамдағы қылмыс деңгейін төмендету.
- ▶ - Әлеуметтік салаларды (Білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, мәдениет, тұрмыстық
- ▶ үй т.б.) дамыту.
- ▶ - Еліміздің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Әлеуметтік саясаттың негізгі мақсаттары:

- ▶ - Қоғамдық қатынасты үйлесімді дамыту, халықтың әр түлі топтарының мүдделері мен қажеттіліктерін қоғамның мүддесімен келістіру, қоғамдық саяси жүйені тұрақтандыру.
- ▶ - Халықтың материалдық тұрмыс жағдайын көтеруге жағдайлар жасау, қоғамдық өндіріске қатысу үшін экономикалық ынталандыру, әлеуметтік мүдделерді теңестіру.
- ▶ - Халықты әлеуметтік қорғау мен мемлекеттік қепілдік беретін әлеуметтік экономикалық қиынқты қамтамасыз ету. Оның ішінде халықтың табысы аз, тұрмыс жағдайлары төмен бөлігіне қолдау көрсету.
- ▶ - Қоғамдағы еңбекпен қамтамасыз етуге ықпал ету.
- ▶ - Қоғамдағы қылмыс деңгейін төмендету.
- ▶ - Әлеуметтік салаларды (Білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, мәдениет, тұрмыстық
- ▶ үй т.б.) дамыту.
- ▶ - Еліміздің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ВАЛЮТА ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ИНСТИТУТТАРЫ

Әлемдік валюта нарығы

Субъектілері:

- үкімет құрылымы;
- финанс институттары;
- өнеркәсіптік-сауда фирмалары;
- халықаралық банкілер;
- елдің орталық банкісі;
- ірі коммерциялық банкілер;
- валюта биржасы;
- брокерлік ұйым;
- дилерлер;
- физикалық тұлға және т.б.

Объектісі:

- Елдің ұлттық валютасы;
- Халықаралық валюта бірлігі;
- Халықаралық валюта қоры, алтын;
- Чек, аккредитивтер, вексельдер;

ВАЛЮТАНЫҢ АЙНАЛЫСҚА ҚАБІЛЕТТІГІН- ТОЛЫҚ
АЙНАЛҒЫШ ЖӘНЕ ЖАРТЫЛАЙ АЙНАЛҒЫШ ДЕП ЕКІГЕ
БӨЛЕМІЗ.

Толық айналғыш валюта. Бұл валюталық шектеу жойылған кезде болады. Оның өзінде күшті валюта еркін айналғыш деп аталады және кең қолданылады. (АҚШ, Канада, ФРГ т.б) күшті валюталары.

Жартылай айналғыш валюта. Мұнда айналғыштыққа шектеулер салынады. Мысалы: ішкі айналғыштық нақты елдің ішінде ғана, ал сыртқы айналғыштық шетел азаматтары мен фирмалары.

Валюта курсының халықаралық жүйесі	Әрекет жасау кезеңдері	Жүйенің типі	Валюта курсының режимі
Алтын стандарт жүйесі	19 ғ. Соңы XX-30ж.	Алтын стандарты	Алтын тепе-теңдігіне бағытта бекітілген валюта курсы
Бреттен-Вуд жүйесі	1946- 1970ж.	Алтын-валюта стандарты	Долларға қатысты және доллар алтын бағасына сәйкес валюта курсының сомасы
Еркін қозғалыстағы валюта жүйесі (Ямайка валюта жүйесі)	1971ж соңына дейін	Көпвалюталық стандарт	Аймақтық валюталық топтар өзара байланысты валюта курсы басқарылатын еркін қозғалы

ВАЛЮТА КУРСЫН ҚОЛДАУ МЕН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ ТӘСІЛДЕРІ

- Валюта интервенция. Валюта сұранысы мен ұсынысына ықпал жасап, оның бағытын (курсін) өзгерту үшін валюта нарығында валюта мен валютаны қол қолдау сатып алу. Нарыққа қосымша валютаны шығару үшін, біріншіден мемлекеттің валюта ісін, екіншіден, алтын сатудан түскен табыс, үшіншіден, халықаралық валюта қорының несиесі қолданылады.
- Сыртқы саудаға бақылау қою. Мысалы: ФРГ нарығында долларға сұраным өсіп, ұсынысы аз болған жағдайда мемлекет басшылары АҚШ тауар импортын қысқартады, экспорты қолдайды. Мұнымен валюта курсы бірқалыпта ұстап тұруға жасайды.
- Валютаны реттеу. Мемлекет экспортшы фирмаларды барлық валюталық табысын өзіне сатуға міндеттеп, ал валютаны импортшы фирмаларға бөліп береді.

Валютаның айналымы курсы жағдайында баға нарықтың сұраным мен ұсыным күшімен анықталады.

Шет ел валютасына сұраным көлемі елдің импорт тауары мен қызмет көрсету қажеттілігімен, туристердің шығындарымен, әртүрлі төлемдер көлемі мен анықталады. Ал, валюта ұсынымының көлемі елдің экспорт тауарының көлемімен, елдің алатын заемдары көлемімен және тағы басқаларымен анықталады.

Валюта курсына әсер ететін факторлар: ұлттық табыс және өндіріс шығынының деңгейі, ақшаның нақты сатып алу қабілеттілігі және елде инфляция деңгейі, төлем балансының жағдайы, процент ставкасының деңгейі, дүниежүзілік нарықтағы валюта сенімділігі және т.б

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР. СЫРТҚЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ РЕТТЕУ

Халықаралық экономикалық қатынастардың сипаты

- ▶ Халықаралық еңбек бөлінуі - дүниежүзі елдерінің өздерінде өнімнің белгілі бір түрінің дамуына ең қолайлы жағдайлар бар өнімдерді өндіруге мамандандырылуы.
- ▶ Халықаралық сауда- еңбек бөлінісі негізінде әр түрлі елдердің тауар өндірушілер арасында пайда болатын байланыстардың нысаны және олардың өзара Экономикалық тәуелділігі.

Қазіргі кезеңдегі дүниежүзілік шаруашылық - дамуының жаңа бағыттары

- мемлекеттердің, олардың материалдық қызығушылықтары негізінде халықаралық ынтымақтастығы
- дүниежүзілік нарықтық кеңістікті кеңейту
- елдер арасында шаруашылық байланыстардың барлық нысандарын дамыту

Дүниежүзілік сауданың құрылымы

- ▶ Инжиниринг - клиентке көрсетілетін инженерлік қызметтердің жиынтығы.
- ▶ Лизинг - машиналар мен жабдықтардың белгілі бір мерзімге арендаға беру туралы келісім. Лизинг халықаралық және ұлттық деңгейде өнеркәсіп-банк, Монополияларының жалғасып кетуінің жаңа нысаны.
- ▶ Консалтинг - жобаларды дайындау және жүзеге асыру кезіндегі кеңес беру қызметі.

Сыртқы сауда саласындағы мемлекеттік саясат түрлері

Протекционизм(ішкі нарықты шетел тауарларынан қорғау және импортты шектеу)

- шеттен әкелуге баждар енгізу,
- белгілі тауарлар саудасына мемлекеттік монополия орнату,
- импорт және экспорт квоталары,
- айыппұлдық тосқауылдар,
- ұлттық экономикаға жәрдем қаражат бөлу саясаты,
- демпинг.

→ **Фритредерлік** (еркін сауда саясаты)

Капиталды шығару- экспорт-лайдағырақ орналастыру мен қолдану мақсатымен капиталдың басқа елдерге шығарылуы.

Сыртқы экономикалық жағдайларды тұрақтандыру үшін қажетті шаралар:

- ▶ - аяқталған кешен құру;
- ▶ - экономиканың құрылымдық қайта құру бағдарламасын жасау;
- ▶ - технологиялық кешендер құру;
- ▶ - өндіру салаларды экстенсивті дамудан интенсивті дамуға көшіру;
- ▶ - дүниежүзілік деңгейде жаңа технологияларды пайдалану;
- ▶ - экспорт мүмкіндіктерін ұлғайту үшін интенсивті ауыл шаруашылығын, жеңіл және тамақ өнеркәсібін дамыту.

ЗАМАНУИ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК
ШАРУАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ
ӨРІСТЕУІ. ДҮНИЕЖҮЗІЛІК
САУДА

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ШАРУАШЫЛЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ 3
КЕЗЕҢГЕ БӨЛІНЕДІ:

Индустрияландыруға дейінгі кезең

Индустриялану кезеңі

Қазіргі кезең

- Дүниежүзілік сауда әлем елдеріндегі шаруашылық байланысы халықаралық саудадан басталады. Сыртқы саудадағы айырбасы – Экономикалық қатынастардың басты бөлімі болып табылады. Сыртқы сауда айналымын анықтайтын көрсеткіш ретінде экспорт квотын алуға болады. Сонымен қатар мұндай негізгі көрсеткішке тұрғындардың жан басына шаққанда алатын экспорт көлемі тағы басқа критерилер жатады. Бұның нәтижесінде қоғам Экономикалық жағынан өсіп материалдық жағдайы жақсарады.
- Көптеген елдер протекционизм мен еркін сауда саясатын ұштастыратын сыртқы сауда саясатын жүргізеді. Мұндағы жалпы бағыт дүниежүзілік сауданы ынталандыру. Ол 1947 жылы пайда болды. Мұнда тарифтар мен сауда туралы келісім жасалды. Келісімдегі негізгі қаралатын мәселелер: салықты азайту және импорт үлесін жою.

ДСУ БАСТЫ МІНДЕП — ІРКІЛІСІЗ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САУДА-САТТЫҚКА МҮМКІНДІКТЕР ЖАСАУ. ДАМУЫҒАН ЕЛДЕРДІҢ БАСТАМАСЫМЕН ҚҰРЫЛҒАН АТАЛҒАН УЙЫМ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САУДАДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСІМ МЕН АДАМДАРДЫҢ ТҮРМЫС ТІРШІЛІГІН КӨТЕРУГЕ ЫҚПАЛ ЕТЕДІ ДЕП ЕСЕПТЕЛЕДІ. БҮГІНГІ ТАҢДА ӘЛЕМДІК САУДА ЖҮЙЕСІ НЕГІЗГІ БЕС УСТАНЫМҒА СӨЙКЕС КЕЛУІ ТІС:

- Саудада еш кемсітушіліктің болмау шарты, яғни бірде-бір мемлекет қайсыбір мемлекетке экспорт пен импортқа шектеушілік қоюға құқығы болмайды;
- Сауда недергілерін азайту, немесе қайсыбір елдің нарығына шетелдік тауарлардың көлуіне жолды көлтіретін факторларды жою, оларға бірінші кезекте кедендік алымдар мен импорттық квоталар жатады, басқаша айтқанда импортқа қойылатын көлемдік шектеулер;
- Тұрақтылық пен сауда шартының злды-ала болжамдылығы, бұл шетелдік компаниялар, инвесторлар мен үкіметтер қолданыстағы сауда шарттарының кенеттен жаңа бір тараптық ерімен өзгерілмейтініне кепілдік береді;
- Халықаралық саудадағы бәсекелестікті ынталандыру, яғни түрлі елдер фирмаларының тең құқықты бәсекелестігі үшін әділетсіз тасілдерді жою, оған экспорттық субсидиялар (экспортшы-фирмаларға мемлекет демеушілігі), яғни сату нарықтарын иелену мақсатында демпингтік бағаларды пайдалану;
- Жоғары дамымаған мемлекеттер үшін халықаралық саудада жеңілдіктер жасау. Нақ осы бағ жоғарыда көрсетілген ұстанымдарға қарағар келеді, алайда ол әлемдік шаруашылыққа осал дамыған елдерді тарту үшін қажет болды. Бұл елдер алғашқы кезеңде дамыған мемлекеттермен бәсекелесе алмайтыны айдан анық, сондықтан да нашар дамыған елдерге ерекше жеңілдіктер қарастыру «әділетті» болар деп есептеледі.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ МЫНАДАЙ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ БАР:

халықаралық сауда;

халықаралық валюта қатынастары;

халықаралық капитал шығару және халықаралық несие

халықаралық жұмыс күші миграциясы;

ғылым мен техника саласындағы халықаралық алмасу.

Дүниежүзілік экономикалық қатынастардың формасы:

тауар және қызмет көрсету салаларына дүниежүзілік сауда капитал

шетел инвестицияларының қозғалысы

жұмысшы күшінің миграциясы

елдер арасындағы өндіріс кооперациясы

валюта несие қатынастары

ғылым және өндіріс саласынан айырбас

Пәннің тест сұрақтары

1.Экономиканың ең алғашқы түсінігі?

Үй шаруашылығы, үй шаруасын жүргізу өнері

Халыққа көмектесу

Елдің экономикасын көтеру

Елдің бюджеттік ықпалын нығайту

Үйдің бюджетін нығайту

2.Экономикалық теорияның әдістемелік қызметі?

Экономикалық ғылымдар жүйесінің теориялық және әдістемелік негізі

Экономикалық жүйенің Экономиканы танып білу мақсаты

Теориялық тәсілдер арқылы елдің ықпалын нығайту

Тәжірибелік шаруашылықты ұтымды пайдалану

Ұлттық байлықтың нағыз қайнар көзін табу

3.Экономикалық теория мағынасы?

Қоғамның шаруашылық негізімен, өндірістің даму заңдары туралы ғылым

Халықтың әл ауқатын нығайту

Халыққа ақшалай көмектесу

Мемлекеттің бюджеттік статистикалық жағдайын жақсарту

Шаруашылықтың нарықта ұтымды жағын қарастыру

4.Абстаркция деген не?

Зерттеліп отырған процесс туралы біздің ұғымды кездейсоқ, өткінші сипаттағы, жекелеген құбылыстарды жекелеген құбылыстардан тазартып, типтік белгілерді тауып көрсету

Экономикалық құбылыстардың маңызды жақтарын бейнелейтін жалпыла экономикалық түсініктер

Экономикалық процесстерді танып білу

Тарихи жүйелікпен оларды оқып үйрену

Талдау жүргізу

5. Жалпыға ортақ таным тәсілдер?

Позитивті, ғылыми, дерексіздік талдау

Балансты, қызметтік

Өндіру, бөлу, алмасу

Тауар еңбек, факторлары

Қаржылар статистикасы, бухгалтерлік есеп

6. Латын сөзінен шыққан бас (голова) деген ұғымды береді

Капитал

Жер

Еңбек

Тауар

Қоғам

7. Экономикалық теорияның негізгі мәселесіне болып табылады?

Өндіріс тиімділігі

Сауда шарттары

Өндірістік қатынастар

Кооперациялау

Өндіріс тәсілі

8. Материалдық қорларларға не жатады?

Жер

Еңбек

Кәсіпкерлік әрекет

Пайдалы қазбалар

Ақша қорлары

9. Экономикалық қатынастар құрылымын неше бөлімге бөліп қарауға болады?

2

3

4

5

6

10. Тұтынымдарды қанағаттандыруға қажетті құралды не деп атаймыз?

Игіліктер

Материалдық қорлар

Адам қорлары

Өндіріс құралдары

Өндірілген тауар

11. Экономикалық жүйе неше топқа бөлінеді?

4

3

2

1

7

12. Дәстүрлі экономика-

Көп әдетті экономика

Күшті кәсіподақ қозғалысы

Бәсекелестік

Еркін баға қою

Өсу қарқыны

13. Қытай елінде қай жылы ауыл шаруашылық реформасы аяқталды ?

1984

1985

1986

1987

1578

14. Тек өз қажеттілігі ғана қанағаттандырылады , былайша айтқанда не өндірілсе, соның бәрі тұтынылады

Натуралды

Дәстүрлі

Аралас

Меншікті

Меншік

15.Үкіметтің және жеке сектордың әрекеттерін үйлестіру үшін дамыған жоспарларды пайдаланады.

Жапондық жүйе

Швед жүйесі

Қытай жүйесі

Франция жүйесі

Италия жүйесі

16.Қоғамдық өндірісті ұйымдастырудың алғашқы формасы?

Натуралды өндіріс

Капиталистік тауар өндірісі.

Жәй тауар өндірісі

Күрделітауар өндірісі

Жоспарлы өндіріс

17.Феодалдық қоғамда шаруаларды қанаудың үш формасы қолданылды:

Өніммен өтеу рентасы.

Айырбас

Өндіргіш күштермен

Күрделі күштермен

Қарапайым күштермен

18.Таза көрінетін абстрактылы еңбек дегеніміз?

Құн

Ақша

Тауар

Өндіріс

Өлшем

19.Құнның ең қарапайым формасы?

1 балта = 1 қойға

1 қой = 4 қап астық 1 балта

1 қап астық =1 балта =1 қой

1қой=1балта=1 қап астыққа

1қап астық =1қойға

20. Құн заңы ?

Тауар өндірісінің объективі экономикалық заңы

Бұл жалпыға ортақ эквивалент және ерекше тауар болып табылады

Жалпыға ортақ эквиваленттің қызметін алуан түрлі тауарлар

Айналысқа қажетті ақша мөлшері немесе ақша айналымның заңы

Екінші тауар эквиваленттің формасы

21. Меншіктің екі жағы бар, атап өтіңіз:

Объективті және субъективті

Жаппай және шағын жекешелендіру

Иелену және пайдалану

Потенциалдық және толық меншік

Жеке тұлға және толық меншік

22. ҚР заңнамалық актілерінде меншіктің қандай категориялардың түсінігі берілген.

Иелену, Пайдалану, Билік ету

Потенциалдық және толық меншік

Жекеменшік және потенциалдық меншік.

Объективті және субъективті

Жаппай және шағын жекешелендіру

23. Иелену терминінің дұрыс түсінігін таңдаңыз

Бұл меншік объектісінің иеленудің заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі.

Меншік объектісінің дағдырын анықтаудың заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі.

Затты сататын, сыйлық беретін, кепілдікке қоятын құқығы бар, яғни заттың бағалылығына иелік етеді.

Өзі үшін игіліктердің пайдалы қасиеттерін пайдалану.

Қалдық сипат құқығы

24. Фирмалардың түрлері:

Жеке меншіктегі фирмалар, жауапкершілігі шектелмеген ұжымдық кәсіпорындар.

Жаппай және шағын жекешелендіру
Объективті және субъективті фирмалар
Потенциалдық және толық меншік
Дербес жобалар бойынша фирмалар.

25. ҚР-дағы меншік түрлері.

Республикалық, жергілікті, аралас және жеке меншіктер
Халықаралық, шағын, дербес меншіктер
Жеке мүлікті меншіктер.
Объективті және субъективті меншіктер
Жаппай және шағын жекешелендіру меншіктер

26. «Бағаға қандай болмасын өзгеріс жүрсе де, сұраныстың көлемі өзгермейді ($E_d=0$)» бұл қандай сұраныс?

Бірлік икемділік
Икемді сұраныс
Өте икемді емес ұсыныс
Шексіз икемді сұраныс
Икемді емес сұраныс

27. «Көп пайда алып, нарыққа тез ену» бұл ненің мақсаты?

Интенсивті маркетинг
Іріктеп ену
Кең көлемде ену
Нарыққа түсіру
өнім енкізу

28. Жүйесіз сұраным маркетингтің міндеті:

Нарықтың мүмкіндігін есептеп, сұранымды қанағаттандыра алатын тауарлардың жаңа тиімді түрлерін табу
Тұтынушыларға тауардың өзіне тән қасиеттерін түсіндіру
Ынталандыруды икемді бағалады және тағы осыларға ұқсас тәсілдерді пайдалану арқылы сұранымды бір жүйеге келтірудің жолын іздеу
Сұранымды жою емес, тек оның деңгейін төмендету
Бәсеке деңгейіне қарамай сұранымды осы деңгейде сақтап қалу.

29. «Денсаулыққа зиянды тауарлардың сұранымына қарсы әрекет жасау. Темекіні, спиртті ішімдіктерді және есірткі заттарды, қару – жарактарды сатуға қарсы түрлі шарлар қолданылады»-қай сұраным?

Шамадан тыс сұраным

Рационалды емес сұраным

Жүйесіз сұраным

Құлдыраушы сұраным

Бүкпе сұраным

30. Икемділіктің неғұрлым қолайлы бірегей өлшемі?

Сантиметр

Грамм

Литр

Процент

Бардығы дұрыс

31. Экономикаға физика пәнінен кірген, сатылған тауар көлемі мен бағаның өзара байланысы болатын ара қатынасының өзгерістерінен өлшеу үшін қолданылатын термин?

Экономикалық

Нарық

Сұраным

Ефицит

Эластикалық

32. Нарықтағы негізгі және анықтаушы фактор?

Баға

Өлшем

Сұраныс

Тауар

Экономия

33. Төменнен стратегияның түріне жатпайтын сатыны көрсетіңіз

Интенсивті маркетинг

Іріктеп енуі

Тез енуі

Кең көлемде енуі

Пассивті маркетинг

34. Потенциалды клиенттерді хабарландыру тәсілдеріне жатпайтын жолды көрсетіңіз

Смс арқылы

Жарнама (журнал, газет, радиохабары)

Теледидар

Көрме және жәрменке

Баяндамалар, симпозиумдар, конференциялар, фильмдер

35. Егер тауар бағасы В нүктесінен А нүктесіне дейін өсетін болса, онда сатылым көлемі не істейді?

Өседі

Кемиді

Өзгермейді

Кері қозғалысты көрсетеді

Орташа бағаны көрсетеді

36. Тауар өндірісінен түскен табыстың тауарды өндіргендегі шығыннан асып түсуі қалай аталады?

Пайда

Табыс

Қосымша табыс

Жылдық табыс

Шығын

37. К. Маркс капиталға неше анықтама берді?

3

5

4

2

1

38. “Капитал – дисконтталған кіріс тасқыны” - деп кім айтқан?

- И. Фишер
- К. Маркс
- Д. Хайман
- П. Хейне
- Э. Долан

39. Жұмыскерлерге, оның еңбегі үшін сапасына және қажетті өнім көлеміне сәйкес берілетін төлем?

- Еңбекақы
- Тариф
- Капитал
- Несие
- Салық

40. Еңбеккерлердің еңбегіне төленген ақша саны.

- Номиналды жалақы
- Шынайы жалақы
- Негізгі жалақы
- Қосымша жалақы
- Мерзімдік жалақы

41. Кәсіпкерліктің өмір сүру жүйесінің неше түрі болады?

- 2
- 1
- 5
- 8
- 3

42. Кәсіпкерлікті жүргізетін кәсіпорындар жауапкершілігіне қарай қандай түрге бөлінеді?

- Шектелген, шектелмеген
- жай серіктестік, толық серіктестік
- Аралас күрделі
- Ашық жүйелі, Жабық жүйелі
- Саяси, құқықтық

43. Қазіргі Экономика аймағында кәсіпкерліктің қандай түрлері қолданылады?

Өндірістік, коммерциялық және қаржылық

Қаржылық және кәсіпкерлік

Экономикалық, коммерциялық және қаржылық

Өндірістік, коммерциялық

Экономикалық, кәсіпкерлік және коммерциялық

44. Жай серіктестіктер қай жылға және қай кезеңге дейін болды?

Экономикалық саясат, 1917 жылға дейін

Экономикалық саясат, 1967 жылға дейін

Экономикалық саясат 1916 жылға дейін

Экономикалық саясат 1697 жылға дейін

Экономикалық саясат 1918 жылға дейін

45. Кәсіпкерлікке тән ерекшеліктерге жатпайды?

Адамгершілік

Ынталылық

Тәуекелділік

Тапқырлық

Жаналыққа құштарлық

46. Экономикалық шығындар:

Барлық айқын және жасырын шығындарды, соның ішінде қалыпты кірісті қамтиды;

Бухгалтерлік есептілікте көрсетілетін шығындарды ғана қамтиды;

Қалыпты пайда көлеміне анық және анық емес шығындар сомасынан асып кетеді;

Айқын да, жасырын да шығындарды қамтымайды;

Өз ресурстарын тиімді балама пайдаланумен байланысты;

47. Дұрыс тұжырымды тап:

Егер бухгалтерлік пайда өндірістің жасырын шығындарына тең болса, экономикалық пайда нөлге тең болады;

Экономикалық пайда өндіріске жұмсалған жасырын шығындар мөлшеріндегі бухгалтерлік пайдадан көп;
Бухгалтерлік пайда бухгалтерлік шығындар сомасына экономикалық пайдадан көп;
Егер қалыпты пайда экономикалық пайдаға тең болса, бухгалтерлік пайда нөлге тең болады;
Дұрыс тұжырым жоқ;

48. Жанама шығындар түрі :

Негізгі өндірістік жұмысшылардың жалақысы
Жабдықты пайдалану және ұстау бойынша шығындар
Шикізат
Технологиялық қажеттіліктерге отын және энергия
Материалдар

49. Цехтың өзіндік құнына енгізілмейтін шығындар ?

Жалпы шаруашылық шығындар
Жалпы өндірістік шығындар
Шикізат қоры
Негізгі материалдардың құны
Цех жұмысшыларының жалақысы

50. Орташа жалпы шығындар минималды мәнге ие болған кезде:

Олар шекті шығындарға тең болған кезде
Жалпы өнім аз болған кезде
Жалпы өнім максималды болған кезде
Айнымалы шығындар аз болған кезде
Белгіленген шығындар аз болған кезде.

51. Пайыз-бұл факторға табыс

Капитал
Жер
Еңбек
Кәсіпкерлік
Нарықтық конъюнктура

52. Дивиденд - бұл:

Акция иесі алатын табыс

Акцияларды тарату арқылы ақша қаражатын жинау

Акционерлік қоғамға төленетін жарна

Акцияларды сатудан түсетін кіріс

Банкке салынған ақша.

53. Рента-бұл факторға түсетін табыс:

Жер

Еңбек

Капитал

Кәсіпкерлік

Ақпарат.

54. Осы факторлардың қайсысы саланың ресурстарға деген сұранысына әсер етпейді?

Инфляциялық құбылыстарға байланысты ресурстарға бағалардың біркелкі өсуі;

Өндіріс технологиясын жетілдіру;

Ресурстар бағасының салыстырмалы өзгеруі;

Тұтынушылардың талғамы мен қалауының өзгеруі;

Саланы монополияландыру.

55. Жердің бағасы қандай факторларға байланысты:

Барлық аталған факторлар.

Несие пайызының мөлшерлемелері;

Жерге сұраныс;

Жер ұсыныстары;

Жалдау мөлшері;

56. Бәсеке дегеніміз не?

Нарық қатынасына қатысушылардың тауар өндіру, оны сату, сатып алудың ыңғайлы жағдайлары үшін Экономикалық сайысы

Нарықта тепе тең бағаны ұстап тұру

Латын тілінен аударғанда Экономика деген мағына

Экспорт пен импорттың нарықта қарқынды дамуы

Латын тілінен аударғанда нарық деген мағына

57. Бәсекенің түрлерін ата:

Жетілген, жетілмеген, монополистік, олигопия.

Дамыған бәсеке, конкуренттік, жүйелік

Қарқынды дамиды, негізгі, әлсіз

Нарықтық, әрі орташа

Бюджеттік, күштік, нарықтық

58. Жетілген бәсеке...

Жағдайында нарық өзара бәсекелуші көптеген сатушылардан тұрады

Арасында нарықтық баға төмендейді

Экспорт пен импорттың құны жоғарылайды

Тек қана нарықтық, бюджеттік проблемалар шешіледі

Монополистік бәсеке әлсірейді

59. Бәсекенің атқаратын қызметі:

Өндірісті кеңейтеді, еңбек өнімділігін арттырады, бағаны түсіреді, тауар сапасын көтереді

Экспорт пен импортты жақсартады

Тек қана тауар өндірісі дамиды

Еңбек өнімділігі мен ресурс көбейеді

Нарықтық өндіріс жетіледі

60. Монополия дегеніміз:

Кең мағынада алғанда, бір жеке адамның топтың немесе мемлекеттің бір экономикалық әрекетке ерекше құқығы, тар мағынада алғанда бір сатушының ерекше шаруашылық жағдайы;

Өндіріс пен капиталдың шоғырландырылуы;

Белгілі бір фирманың белгілі бір тауар нарығында үстемдік құруы;

Бұл біртектес өнім шығаратын кәсіпорындар олар өндіріс үлесі, өнімді бірлесіп сату және баға туралы келісімге келеді.

ол кәсіпорындар өзінің коммерциялық дербестігін жояды, ал өндірістік дербестігін сақтайды;

Бір қаржылық орталығы бар көп салалы фирмалардың біріктірілуі.

61. Бәсеке (лат. *concurrere*) қандай мағына береді?

Соғысу

Пайда табу

Зерттеу

Үйрену

Көрсету

62. Бәсеке түріне жатпайды?

Тәуекел

Жетілген бәсеке

Жетілмеген бәсеке

Олигопия

Монополистік бәсеке

63. Монополиялық бағаның неше түрі бар?

2

3

7

4

5

64. Монополияның пайда болуының басты себебі неде?

Өндіріс пен капиталдың шоғырландырылуы

Бәсекелестіктің күшеюі

Техниканың дамуы

Жұмыс күшінің кемуі

Экспорттың артуы

65. Қазіргі монополияға қарсы заңның неше бабы бар?

2

4

3

1

5

66. Өндіріс процесінің тұрақтықай талануы және үзіліссіз жаңаруы қалай аталады?

Ұдайы өндіріс

Жеке дара өндіріс

Тәжірибелік өндіріс

Индивидуалдыөндіріс

Инвестиция

67. Меншіктің формасына сәйкес фирмалардың түріне жатпайды

Коммерциялық

Серіктестік

Корпорация

Индивидуалдықнемесежекекәсіпкерлік

Акционерлік қоғам

68. Өндіргішкапиталдыңнегізгіқызметі неде?

Жаңақұн өндіру

Табыс әкелу

Материалдықшығындарды есептеу

Тек қосымшақұнөндіру

Қалдыққұн өндіру

69. Капитал қозғалысының негізгі, анықтауыш сатысы

Екінші

Бірінші

Төртінші

Үшінші

Бесінші

70. Негізгікапиталдыңтозуықандай болады?

Табиғижәнеморальді

Табиғижәнефизикалық

Уақыт пен материал

Моральді

Табиғи

Оқу құралы

---

71. Орталық өндірістің қоғамдық сипаталуына әсеретпеген фактор?

Экономикалық дағдарыс
Қоғамдықеңбек бөлісінің дамуы
Капиталдың шоғырлануы
Капиталдытану
Барлық жауап дұрыс

72. Дағдарысқатәнемессипат?

Табыс деңгейі артады
Сырттан қарағанда артық тауар өндіріледі
Тауарбағасы төмендейді
Құн нормасы азаяды
Пайда нормасы азаяды

73. Жеке капиталды қараласып, өзара байланыс ужиынтығы қалай аталады?

Қоғамдық капитал
Тұрақты капитал
Айналым қаражаты
Өндіргіш капитал
Негізгі капитал

74. Өндіріс анархиясының күшею себебі?

Капитализмнің дамуы
Жұмысшыларсанының артуы
Шығынның артуы
Дағдарыс
Жұмыссыздарсанының артуы

75. Ұлғаймалыұдайыөндірістіңнегізгіқайнаркөзі?

Қосымша күн
Арнайы күн
Қалдық күн
Қалпынакелтіруқұны
Барлықжауап дұрыс

76. Ұлғаймалы ұдайы өндірістің негізгі қайнар көзі не?

- Қосымша құн
- Акционерлік капитал
- Қаржы ресурстары
- Амортизация қоры
- Жарғылық қор

77. Сырттан қарағанда артық тауар өндіріледі, тауар бағасы төмендейді, қосымша құн және пайда нормасы азаяды. Бұл қандай құбылыс?

- Дағдарыс
- Жұмыссыздық
- Жемқорлық
- Инвентаризация
- Барлық жауап дұрыс

78. Ұлғаймалы ұдайы өндірісті талдау кезінде К.Маркс неше шартты жағдай ұсынды?

- 3
- 2
- 6
- 1
- 5

79. Құрал – жабдықтарға сұранымның өсуінің негізгі себебі неде?

- Тұрақты капитал
- Тариф
- Капитал
- Несие
- Салық

80. Жеке тұтынатын заттарға сұранымның артуының негізгі себебі неде?

- Өзгермелі капитал
- Тариф
- Салық
- Несие
- Мерзімдік жалақы

81. Шекті пайдалылықтың төмендеу заңы мынаны айтады:
Жалпы жиынтық пайдалылық белгілі бір нүктеге дейін артады, содан кейін тауарлардың көбірек бірлігі тұтынылған сайын азаяды.

Өнімнің көбірек бірлігі тұтынылған сайын шекті пайдалылық азаяды.

Жалпы пайдалылықты қанағаттандырудың максималды деңгейіне шекті пайдалылық нөлге тең болған кезде қол жеткізіледі.

Толық және жиынтық пайдалылық тауарды тұтыну қажет болмаған кезде теріс мән болуы мүмкін.

Жақсылықтың пайдалылығын өлшеу мүмкін емес.

82. Өндіріс факторларының өзара алмасуы:

Өндірістік функцияны оңтайландыру.

Факторлар арасындағы қатынасты еркін өзгерту.

Өндіріс функциясын азайтыңыз.

Өндірістік функцияны ұлғайту.

Факторлар арасындағы қатынасты қатаң сақтаңыз.

83. Шекті өнімділіктің төмендеу заңының әрекеті мынаны білдіреді:

Шығындар артады.

Айнымалы фактордың белгілі бір мәні бар шекті өнімнің мәні (mr) теріс мәнге айналады.

Орташа өнім (ar) x айнымалы факторының белгілі бір мәніне дейін артады, содан кейін төмендейді.

Еңбек өнімділігі шексіз өсе алмайды.

Айнымалы фактордың тұрақты өсуімен шекті өнім (mr) төмендей бастайды.

84. Өндіріс функциясы көрсетеді:

Ресурстардың әртүрлі комбинацияларын қолдана отырып алуға болатын өнімнің максималды мөлшері.

Ресурстардың әртүрлі комбинацияларын қолдана отырып алуға болатын өнімнің ең аз мөлшері.

Шығарылымның белгілі бір көлеміне қандай шығындар қажет. Ресурстардың осы бағаларында компания үшін ең тиімді шығарылым.

Ресурстарға төмен бағамен компания үшін ең тиімді өнім.

85. Еңбек өнімділігінің өсуіне не әсер етпейді?

Өндіріс ауқымының әсері.

Қызметкерлер санын ұлғайту.

Өндірісті ұйымдастыру деңгейі.

Технологиялық өзгерістер.

Қызметкерлердің білім деңгейі мен біліктілігі.

86. Циклдік даму мен дағдарыстардың себеп топтары:

Циклдің ақша-несие теорияларының жиынтығы.

Мемлекеттің ақша-кредит саясаты.

Кері байланыс.

Мемлекеттің ақша-кредит саясаты.

Заңнаманы өзгерту.

87. Экономикалық циклдің қозғаушы күші ...

Инвестициялар және инновациялар.

Мемлекеттік бағдарламалар.

Нанотехнология.

Жинақтар.

Қор жинау.

88. Экономикалық дамудың циклдік сипатын білдіреді:

Макроэкономикалық тепе-теңдіктің қайталанатын бұзылу мерзімділігі.

Резиденттердің экономикалық белсенділігін қалпына келтіру тәсілі.

Ұлттық экономиканы мемлекеттік реттеу сипаты.

Демографиялық ауытқулар.

Депрессиядан жандануға және керісінше көшу шеңберіндегі экономикалық жүйенің қозғалысы

Оқу құралы

---

89. Әдетте ... экономикалық циклдердің негізгі түрлерін ажыратады:

Төрт

Бес

Үш

Алты

Жеті

90. Искерлік белсенділік циклінің бір кезеңі:

Көтерілу

Төмен

Түсу

Тау

Бор

91. Экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін, мемлекеттің қолданатын экономикалық, саяси және заң жүзіндегі шаралар жүйесі қалай аталады?

Экономиканы мемлекеттік реттеу

Пайда табу

Экономикалық зерттеу жүргізу

Соғысу

Капиталды ұлғайту

92. Экономика саласында мемлекеттің атқаратын негізгі функцияларына не жатпайды?

Халықтың әлеуметтік жағынан аз қамтылған топтарын қолдау

Бәсекені қолдау

Байлықты және табысты қайта бөлу

Ресурстарды қайта бөлу

Инфляция және жұмысқа қамту деңгейіне бақылау жүргізу

93. Нарықтық экономиканы мемлекеттік реттеудің жалпы стратегиясына неше принцип кіреді?

4

3

2

7

5

94. Мемлекеттік бюджетпен байланысты реттеу құралдарын қамтитын саясат?

Фискальдық саясат

Бейтарап саясат

Ұлттық келісім саясаты

Бімыралы саясат

Ақша-несие саясаты

95. Нарықты реттеудің жанама тәсіліне жатпайды?

Баға мен табысты реттеу

Фискальдық саясаты

Салық саясаты

Несие саясаты

Ресурстарды пайдалану шарттары мен ақысын реттеу

96. Ұдайы өндіріс деп -... атаймыз.

Өндірістің үздіксіз қайталануын;

Негізгі қорларды жаңарту;

Өндірістің материалдық факторын ұлғайту.

Өндіріс материалдар

Қызмет түрлері

97. $JY\Theta_{\text{шығ}} = C + j + G + X$, Мұндағы: C - ?

Жеке тұтыным шығындары;

Жалпы ішкі жеке инвестиция;

Таза экспорт.

Шығындар

Табыстар

98. $JY\Theta$ – бұл...?

Барлық өндіріс салалары мен сфераларында жыл ішінде өндірілген түпкі өнім мен қызмет түрлерінің нарықтық құны;

Бұл материалдық және рухани игіліктің жиынтығы және осы уақытта барлығы қоғам меншігінде болады;

Негізгі және айналым қорларын пайдалануды жетілдіру олардың айналымдылығын, амортизациясын жеделдету.

Меншк иесі

Таза табыстар

99. “Экстенсивті экономикалық өндіріске кірмейді:

Негізгі қорларды жаңарту;

Өндірістің материалдық факторын ұлғайту;

Өндіріс факторларын сандық тұрғыдан кеңейту есебінен өндірісті кеңейту.

Негізгі және айналым қорларын пайдалану

Жалпы ішкі жеке инвестиция

100. Ұлттық байлық – бұл...?

Материалдық және рухани игіліктің жиынтығы және осы уақытта барлығы қоғам меншігінде болады;

Барлық өндіріс салалары мен сфераларында жыл ішінде өндірілген түпкі өнім мен қызмет түрлерінің нарықтық құны;

Негізгі және айналым қорларын пайдалануды жетілдіру олардың айналымдылығын, амортизациясын жеделдету.

Барлық өндіріс салалары мен сфераларында жыл ішінде өндірілген түпкі өнім

Пайдалар мен ішкі жеке инвестиция

101. Мемлекеттік қаржы – бұл...?

Мемлекеттің өзіне тиесілі функцияларды орындау үшін орталықтандырылған ақша қорын жинақтауы;

Бұл азаматтардың жеке табыстарына байланысты алынады;

Жер, орман, кәсіпорындар, үй, т.б. меншік иелерінің өз мүлкінің құнына төлейтін төлемдер.

Ұлттық байлық

Рухани игіліктер жиынтығы

102. Халықаралық бекітілген стандарт ҰІӨ қанша %-дан аспауы керек?

5%

6%

4%

8%

12%

103. Финанс жүйесінің негізгі элементі

Мемлекеттік қаржы (бюджет);

Бөлшек сауда тауар айналымы;

тұрмыстық – коммуналдық төлемдер.

Несиелер

Таза табыстар

104. Түсу деңгейіне қарай салықтар неше түрге бөлінеді?

Үш

Екі

Бес

Жеті

Бір

105. Қазіргі зеттеулер нәтижесіне салық ставкасы қанша % шамасында болуы керек?

50-70%

40-60%

30-40%

10-30%

50-90%

106. Өңірлердің әлеуметтік саласындағы ахуал

Аймақтың және жалпы елдің саяси және әлеуметтік-экономикалық тұрақтылық деңгейіне байланысты.

Тек аймақішілік факторлармен анықталады;

Аймақ өмірінің басқа салаларындағы жағдайлармен байланысты емес;

Жалпы ел экономикасының даму деңгейіне ғана байланысты;

Бұл тек елдің әлеуметтік саласындағы жағдайға байланысты;

107. Аймақтың әлеуметтік инфрақұрылымына мынау жатады:

Білім беру мекемесінің;

Аөк мекемелері мен ұйымдары;

Халықты әлеуметтік қамтамасыз ету мекемелері;

Ткш мекемелері мен ұйымдары;

Өңірдің отын-энергетикалық кешені;

108. Өңірлік әлеуметтік саясат мынаған бағытталған:
Өңірдегі демографиялық ахуалдың нашарлау үрдісіне қарсы іс-қимыл;
Бюджетаралық қатынастарды реттеуге;
Өңірдің халықаралық байланыстарын нығайтуға;
Өңірлердің экономикалық кешенін дамыту;
Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын анықтау;

109. Қазақстан өңірлерінің әлеуметтік даму деңгейі
Тұрақсыз, күрт саралау белгілері бар;
Негізінен бірдей;
Айтарлықтай айырмашылықтар жоқ;
Тұрақты;
Тұрақты өсу үрдісі бар;

110. Аймақтық билік органдарының қызметіндегі әлеуметтік саясаттың рөлі
Оның нәтижелері бойынша аймақтық биліктің тиімділігі бағаланады;
Бұл аймақтағы әлеуметтік-саяси процестің көрсеткіші;
Ол аймақтағы саяси процесті анықтайды;
Оның нәтижелері бойынша федералды орталықтың аймаққа қатынасы анықталады;
Тек аймақшілік факторлармен анықталады;

111. Қандай валюталық жүйенің негізі алғаш рет алтын болды ?
Генуялық
Париж
Бреттонвуд ӘК;
Ямайка
СДР.

112. Төменде аталғандардың қайсысы халықаралық ұйым Дүние-ежүзілік банк тобына кірмейді:
ХВҚ;
МАР;
ХҚК;
МАГИ;
ХҚДБ;

113. Елдің еуропалық валюталық экономикалық одаққа кіруі үшін оның ұлттық экономикасының инфляция деңгейі ең тұрақты үш елдің орташа инфляция деңгейінен асып кетуі керек:

1,5%

1%

2%

2,5%

3%

114. Тауар құнының ауқымды шамасы ретінде пайдаланылатын және сыртқы саудада және капиталды әкетуде айналыс құралы болып табылатын ақша бірлігі:

Чек;

Валюта;

Вексель;

Банкнот.

Құжат.

115. Қаржы нарығының ірі орталығы:

Лондонда.

Қазақстан.

Будапешт.

Қырғыстан.

Непал.

116. ХЭҚ - бұл формалар, әдістер мен құралдар жиынтығы
Сауда, ғылыми-техникалық, өндірістік және валюта-қаржы саласындағы ынтымақтастық.

Сауда соғысы.

Дамыған мемлекеттердің басқаларына ықпалы.

Дамыған елдердің экономикалық.

Сауда-экономикалықынтымақтастық.

Оқу құралы

---

117. Нақты тауар болмаған жағдайда жасалуым үмкін мәмілелер жасалады

Тауар биржасында;

Аукционда;

Тендер арқылы;

Делдалдың көмегімен;

Барлық көрсетілген тәсілдермен.

118.Тікелей шетелдік инвестициялар:

Шетелдік кәсіпорын акцияларының бақылау пакетін сатып алу;

Шетелдік фирманың акциялар пакетін жалпы санынан 10% - ға дейін сатып алу;

Шетелдік фирманың облигацияларын сатып алу;

Мүліктік қамтамасыз етуге берілетін ақшалай кредит;

Пайыздар мен валюталық кредит.

119.Протекционизм-бұл мемлекеттің сыртқы экономикалық саясатында

Ішкі нарықтағы отандық тауарлар;

Сыртқы нарықтағы отандық тауарлар;

Ішкі нарықтағы шетелдік тауарлардың;

Отандық және шетелдік тауарлардың ішкі нарығындағы құқықтарды теңестіру;

Отандық және шетелдік тауарлардың сыртқы нарығындағы құқықтарды теңестіру.

120.Кедендікбаждар-бұл

Экспорт және импорт үшін ақшалай алымдар;

Мемлекеттің экспортты сандық шектеуі;

Мемлекеттің импортты сандық шектеуі;

Бюджетті толтыру құралы;

Экспорт пен импортты сапалы шектеу.

121.Еркін сауда аймағы не болады?

Мемлекеттік кеден режимі мен қамтылмаған аудандар;

Қызметтің кез келген түрі рұқсат етілген аудандар;

Салық заңнамасы жұмыс істемейтін салалар;

Қоғамдық жұмыстар үлкен көлемде жүргізілетін учаскелер;

Мемлекет тікелей инвестициялар бағыттағытын ауқымды өңірлер.

122. XX ғасырда дүниежүзілік экономиканың дамуы қандай болды?

Секіргіш.

Жылдам және тепе-тең.

Баяу, бірақ прогрессивті.

Тегіс.

Прогрессивті.

123.Тарифтік шектеулер дегеніміз не?

Көптеген жағдайларда шетелдік бәсекелестерге қатысты кемсітушілік сипаты бар, әртүрлі елдерде белгілі бір тауарларды әкелуді және әкетуді қиындататын кедендік тарифтер жүйесі.

Тауарлардың топтары бойынша жүйеленген әкелінетін немесе әкетілетін тауарлардан осы елде алынатын баждардың тізбесі.

Нарықта тауарларды өзіндік құнынан төмен болуы мүмкін жасанды төмендетілген бағамен сату.

Тауарлардың экспортқа ұсынылуын шектеу және экспорттық бағалары.

Экспорттан түсетін кірістердің төмендеуін болдырмау тәсілі.

124.Экономикалық дамудың біркелкі еместігі нені білдіреді?

Халықтың өмірсүру деңгейінің айырмасы.

Елдердің әлеуметтік-саяси дамуының әртүрлі кезеңдері.

Ұлттық экономиканың ашықтығының әртүрлі дәрежесі.

Индустриялық дамудың тең емес деңгейлері.

Техникалық дамудың деңгейлері.

125.Әлемнің барлық елдерінің сыртқы саудасының жиынтығын білдіретін халықаралық тауар-ақша қатынастарының саласы қандай?

Дүниежүзілік сауда.

Әлемдік экономикалық кеңістік.

Сыртқы сауда айналымы.

Халықаралық нарық.

Сауда айналымы.

Әдебиеттер

1. Тузубекова М.К., Нұрғалиев Ө.Н. Экономикалық теория негіздері. Оқу құралы / Ө.Н. Нұрғали, М.К. Тузубекова. - Қарағанды: «Санат», 2012. - 276 б.

2. Доғалов А.Н. Экономикалық теория. - Астана, 2013. - 315 б.

3. Доғалов А.Н. Қазақ ойшыларының ғылыми еңбектеріндегі экономикалық теорияның негізгі мәселелері: монография: научная / А.Н. Доғалов, Н.С. Досмағанбетов. - Астана: Еуразия ұлттық университеті, 2015. - 179 б.

4. Шәденов Ө.Қ., Сағындықов Н., Жүнісов А.Б. Жалпы экономикалық теория. - Алматы: Almaу Оқулық, 2012. - 455 б.

5. Темірбекова А.Б. Экономикалық теория: оқу құралы, 2011. - 98 б.

6. Бекмолдин С.Қ. т.б. Экономикалық теория: оқулық. - Алматы: КазЭУ, 2011. - 386 б

7. Нұрғалиев Ө. Экономикалық теория негіздері пәнінің құрылымдық-логикалық схемасы. Қарағанды: ҚарМТУ, 2009

8. Шүмеков З.Ш., Сүйіндіков Ж.С., Жанағұлов А.Ш. Экономикалық теория : Оқу тәжірибелік құрал. Қарағанды: ҚарМТУ, 2006

9. Құнаев Э.Н. Экономикалық теория. Сұлбалар түріндегі әзірленген оқу - құралы. Қарағанды: ҚарМТУ, 2006

10. Мәуленов С.С., Бекмолдин С.Қ., Құдайбергенов Е.К., Экономикалық теория : Оқу құралы. Алматы, 2004

Тапсырыс № 2188

Формат 60x84 $\frac{1}{16}$,

Ш.б. т. 17, 25. Гарнитура «Times»

500 дана.

Нұр-Сұлтан қ. Бигельдинов қ.

ЖШС «Дәме» баспаханасында басылды.